

QARAQALPAQSTAN RESPUBLIKASI
XALIQ BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI

QARAQALPAQ ÁDEBIYATI

*Ulwma orta bilim beriw mektepleriniñ
11-klass ushin sabaqlıq*

NOKIS
«BILIM»
2018

UOK 821.512.121.(045.3)

KBK 83.3(5 Qar)

Q — 51

Avtorlar:

**Kenesbay Allambergenov, Quvonchbay O‘razimbetov,
Mariya Bekbergenova, Ziyoda Bekbergenova**

Juwaplı ilimiy redaktor:

K. Allambergenov — *filologiya ilimlerinin doktori, professor, QR Berdaq atundagi
mamleketlik sıylıqtın laureati*

Pikir bildiriwshiler:

K. Qurambaev — *filologiya ilimlerinin doktori, professor;*

K. Palımbetov — *filologiya ilimlerinin kandidati, docent.*

K. Allambergenov, Q. Orazimbetov,

M. Bekbergenova, Z. Bekbergenova.

Q — 51

Qaraqalpaq ádebiyatı. Ulıwma bilim beriw mektepleriniń 11-klass ushın
sabaqlıq. — Nókis: «Bilim» baspası, 2018-jıl. — 256 bet.

ISBN 978-9943-4444-5-4

UOK 821.512.121.(045.3)

KBK 83.3(5 Qar)

O‘quv nashri

**Kenesbay Allambergenov, Quvonchbay O‘razimbetov,
Mariya Bekbergenova, Ziyoda Bekbergenova**

QORAQALPOQ ADABIYOTI

11-sinf uchun darslik

(Qoraqalpoq tilida)

«Bilim» nashriyoti

Nukus — 2018

Redaktorlari: *S. Ayturatova, M. Jumabaeva*, Kórk. redaktori *I. Serjanov*,

Tex. redaktori *B. Turmbetov*, Operatori *G. Serimbetova*

Licenziya: Al № 108, berilgen waqıtı 2008-jıl 15-iyul. Basıwǵa 2018-jıl 24-aprelda ruqsat etildi.

Qaǵaz formatı 60×90¹/₁₆. Ofset qaǵazı. «Times KRRP» garniturada ofset usılında basıldı.

Kólemi 16,0 baspa tabaq. 17,64 esap baspa tabaq. Nusqası 10452 dana. Buyırtpa № 18-257.

«Bilim» baspası, 230100. Nókis qalası. Qaraqalpaqstan kóshesi, 9.

Ózbekstan Baspasóz hám xabar agentligi «O‘zbekiston» baspa-poligrafıyalıq dóretiwshilik úyinde
basıp shıǵarıldı. 100011, Tashkent, Nawayı kóshesi, 30.

Respublika maqsetli kitap qorı qarjıları esabınan basıp shıǵarıldı.

ISBN 978-9943-4444-5-4

© K. Allambergenov hám basqalar, 2018.

© «Bilim» baspası, 2018.

KIRISIW

ÁDEBIYAT – RUWXÍY JETIKLIKKE JETELEWSHI QURAL

Kórkem ádebiyat-jámíyetlik sananıń bir forması, turmıs aynası, yaǵnıy turmıstı kórkem obrazlarda sáwlelendirip beretuǵın sóz óneri. Onıń bul sıpatlı belgileri, yaǵnıy kórkem ádebiyattıń kórkem ónerdiń eń dáslepki, sonıń menen birge, eń quramalı túri ekenligi haqqında ádebiyattanıw iliminde ele «kórkem ádebiyat» termini, ataması payda bolmaǵan eń eski dáwirlerden berli tınbay aytılıp hám jazılıp kiyatır. Mısalı, Aristotel hám V.G. Belinskiy zamanlarında kórkem ádebiyat poeziya atamasında túsiniłgen. Ádebiyattı «kórkem sóz», «iláhiy sóz» dep ataw qaraqalpaq folklorı menen ádebiyatında da ushırasadı. Atap aytsaq, Ájiniyaz «Mańa sózden basqa igam hesh námársa beren yoqtı», Berdaq «Bul sóz iláhiyden keldi» degen qatarları arqalı kórkem sózdi, iláhiy sózdi poeziya, qosıq dep túsindirgen. XVIII, XIX ásirlerde ǵana bul túsiniq óziniń házirgi «kórkem ádebiyat» mánisin ala baslaǵan.

Mine, usı dáwirlerden baslap kórkem ádebiyatqa barlıq poeziyalıq, prozalıq, dramalıq shıǵarmalar kire basladı. Ol forması boyınsha lirika, satiralıq qosıq, muń-sher qosıqları, poema, ballada, gúrriń, ocherk, povest, roman, epopeya, drama, komediya, tragediya hám t.b. bolıwı múmkin. Ulıwma, sırtqı ortalıqta, jámiyetlik turmısta kórkem-estetikalıq pikirlewler, seziwler, bir sóz benen aytqanda, kórkem obrazlar arqalı sáwlelendirip beretuǵın barlıq shıǵarmalar kórkem ádebiyat termini menen ataladı.

Kórkem ádebiyat sózi Qaraqalpaqstanda XX ásirdiń 20-jılları payda boldı. Erte dáwirlerden XX ásirdiń 20-jıllarına shekem qaraqalpaqlarda kórkem ádebiyattıń dóretpelerin qosıq, terme, toǵaw, naqıl-maqal, ertek, ańız, dástan, jumbaq, báyit, jańılt-pash t.b. degenge uqsaǵan ádebiy formalardıń atları menen atalǵan.

Milliy ádebiyat—bul millettiń ádebiyatı. Sonlıqtan da kórkem ádebiyat milletlerdiń atı menen qaraqalpaq ádebiyatı, ózbek ádebiyatı, qazaq ádebiyatı, orıs ádebiyatı, francuz ádebiyatı, anglichan ádebiyatı, t.b. dep ataladı. Milliy ádebiyattıń rawajlanıw jolı, sol millettiń tariyxı, jámiyetlik ómiri menen baylanıslı boladı. Máselen, qaraqalpaq ádebiyatınıń saǵaları VI—VIII ásirlerde payda bolıp, X—XIV ásirlerde bul derekler Axmed Yassawiy, Sulayman Baqırǵaniy, Rabǵuziy, Ál-Kerderiy dóretiwshilikleri menen baylanıslı bolǵan. Sonnan berli qaraqalpaq ádebiyatı xalqımızdıń búgingi künge shekem tariyxıy-jámiyetlik ómiri menen ajıralmas baylanısqa túsken.

XIV—XVIII ásirlerdegi qaraqalpaq ádebiyatınıń saǵaları Noǵaylı dáwiriniń jıraw-shayırları bolǵan Soppaslı Sıpıra jıraw, Asan qayǵı, Jiyrenshe sheshen, Dospambet, Múyten hám XVIII ásirdegi Jiyen jırawlar dóretiwshilikleri bolıp tabıladı. Al, Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq, Ótesh, Gúlmurat, Sarıbay shayırlar XIX ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatı, Omar, Annaqul, Sıdıq, Qulmurat, Ábdıqádir h.t.b. shayırlar bolsa XIX ásirdeń aqır, XX ásir basındaǵı qaraqalpaq ádebiyatı degen túsiniqlerdi quraytuǵın belgili sóz sheberleri esaplanadı.

XX ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatı kóp túrli, kóp formalı, bay tematikaǵa iye ádebiyat bolıp, bul ádebiyatta xalqımızdıń ótkendege tariyxı hám keleshege názer jiberiledi. Xalqımızdıń ótkendege tariyxınan J.Aymurzaev, T.Jumamuratov, I.Yusupov, T.Qayıpbergenov, K.Sultanov, Sh.Seytov, O.Bekbaulov, K.Mambetov t.b. kórkem shıǵarmalar jazdı. Milliy ádebiyat ózine tán milliy dástúrdi bayıtqan sayın óz milletiniń tariyxın keńirek hám tereńirek súwretleydi.

Bir mámlekette birneshshe milletler bolıwı múmkin. Máselen, Indiyada bengal, urdu, hind milletleri bar. Bunday kóp milletli mámleketler ádebiyatı sol mámlekette jasawshı milletler atı menen de, yaki sol mámlekettiń atı menen de atala beriwi múmkin. Mısalı, hind ádebiyatı, Latın Amerikası ádebiyatı h.t.b.

Búgingi gárezsiz Ózbekstanda da birneshe milletler menen xalıqlardıń ádebiyatı rawajlanbaqta. Mısalı, qaraqalpaq ádebiyatınıń óz aldına milliy ádebiyat sıpatında ómir súriwi bunıń ayqın dáliyli. Biraq, bir mámlekettiń ádebiyatında birneshshe xalıqlardıń, milletlerdiń ádebiyatı rawajlansa da, olar bir baǵdar da rawajlanadı. Atap aytsaq, milliy gárezsizlik ideologiyası

qaraqalpaq ádebiyatınıń da ideyalıq baǵdarın belgileydi. Bir millettiń ádebiyatı sol millettiń jámiyetlik-tariyxıy ómiriniń rawajlanıwına qaray, máseleń, qaraqalpaq ádebiyatı, ádebiyatın saǵaları, XIV—XVII, XVIII, XIX ásir ádebiyatı, XIX ásirdeń aqırı — XX ásir basındaǵı ádebiyat, XX ásir ádebiyatı, ǵárezsizlik dáwir ádebiyatı sıyaqlı dáwirlerge bólinedi.

Al, ol milliy ádebiyatlar hám mámleketlerdiń ádebiyatları hámmesi birigip, dúnya ádebiyatınıń tariyxı degen bir sistemanı dúzedi. Dúnya xalıqları ádebiyatı tariyxıy-jámiyetlik ómiriniń rawajlanıw basqıshlarına qaray Áyyemgi dáwir ádebiyatı, Oyanıw hám Orta ásirler dáwiri ádebiyatı, XVII ásir ádebiyatı, XVIII ásir ádebiyatı, XIX ásir ádebiyatı, XX ásir ádebiyatı, XXI ásir ádebiyatı degen tariyxıy dáwirlerge bólinedi. Kórkem ádebiyat — bul tariyxıy dáwirlerdiń ishinde rawajlanıw basqıshlarına qaray Evropa xalıqları ádebiyatı, Afrika ádebiyatı, Aziya ádebiyatı, Amerika materigi ádebiyatı degenge uqsaǵan regionlıq bóleklerge bólinip, olardıń sol dáwirdegi rawajlanıw ózgeshelikleri ulıwma dúnya ádebiyatınıń rawajlanıwın úyreniw kontekstinde belgilenedi. Sonlıqtan kórkem ádebiyat dúnya xalıqları ómiriniń sabaqlıǵı, al jazıwshılar milletine, jasaǵan dáwirlerine, jerine qaramastan, dúnya xalıqlarınıń ullı sóz ustaları bolıp tabıladı.

I BÓLIM

ÁDEBIYAT TARIYXÍ

Tariyx, til, etnografiya hám ádebiyat tariyxı iliminiń bergen maǵlıwmatlarına qaraǵanda, erte dáwirlerde-aq eski Turan topraqlarında, Xorezm, Qaraqalpaq diyarlarında jazba ádebiyat, jazba ádebiy til ómir súrgen. Sebebi, xalqımızdıń tariyxı júdá erte dáwirlerden baslanatuǵınlığı hám onıń ruwxıy mádeniyatqa oǵada bay xalıq bolǵanlıǵı haqqındaǵı gáp xalıq awzında da, jazba ádebiy dereklerde de kópten beri ómir súrip kiyatırǵanlıǵı hám memizge málim.

Házirgi tariyx iliminiń kórsetiwinshe, qaraqalpaq xalqınıń áyyem zamanlardan berli ana-jurtı, ata-mákanı usı házirgi Qaraqalpaqstan Respublikasınıń jaylasqan jeri. Olardıń eń eski ata-babaları biziń eramızdan burınǵı VII—V ásirlerde yaǵnıy «Avesto» dáwirlerinde-aq Araldıń qubla-shıǵıs boylarında jasaǵan sak-masseget qáwimleri. Massagetlerdiń ózleri birqansha qáwimlerden ibarat bolǵan, solardıń ishinde apasiak qáwimleri qaraqalpaqlardıń tiykarın salıwda úlken rol oynaydı. Sonlıqtan, akademik S. Kamalovtıń pikirinshe, b.e.sh. V—II ásirlerdegi apasiaklardı qaraqalpaqlardıń eń birinshi ataması desek te boladı.

«Pecheneglerdiń payda bolıwı—bul qaraqalpaqlardıń xalıq bolıp qalıplesiwindegi ekinshi etap bolıp tabıladı hám «pecheneg» sózi qaraqalpaqlardıń ekinshi atı dewge boladı,—dep jazadı ilimpaz. —Shıǵıs pechenegleriniń «qaraqalpaq» degen atamaǵa iye bolıwı da, mine, usı dáwirlerge, yaǵnıy VIII—XI ásirlerge tuwra keledi».

Demek, házirgi tariyx iliminiń kórsetiwinshe, qaraqalpaqlar óz atamasın ata-jurtlarında, Ámiwdáryanıń tómengi quyarlıǵında, Aral teńizi boylarında X—XI ásirlerde-aq alǵan. Qaraqalpaqlardıń mámleketlik dúzimi de onıń xalıq bolıp qalıplesiw waqtınan baslanadı. Sebebi, Aral teńiziniń qublasında VII—XIII ásirlerde Xorezm mámleketinen ǵárezsiz dáslep pechenegler

awqamı, keyin Kerder dep atalgan mámleket ómir sürdi. Qaraqalpaqlar usı ásirlerde xalıq bolıp qalıplesti hám usı jerde dáslep pechenegler, keyin (X—XI ásirlerde) qaraqalpaqlar degen atqa iye boldı. Bul hújjet bizge xalqımız tariyxı haqqında ǵana derek berip qoymastan, onıń tili, ruwxıy mádeniyatı, etnografiyası, sóz hám saz ónerleriniń tórkininiń de usı topıraqta júdá erte dáwirlerden baslanǵanlıǵına oy juwırtıwǵa keń múmkinshilik beredi. Sebebi, dúnya xalıqları tariyxında qaraqalpaqlar etnikalıq birlik sıpatında payda bolıp, xalıq sıpatında qalıplesken bul jerdi «Arqa Xorezm» dep te, bolmasa «Xorezmdegi bes qala» dep te ataydı. Ulıwma, dúnya xalıqları qaraqalpaqlar jerin, qaraqalpaqlar elin Xorezmnen bólip alıp qaramaydı. Qaraqalpaqlar erte áyyemnen Xorezm civilizaciyası menen tıǵız baylanısta bolıp, onıń gúllep rawajlanıwına málim dárejede óz úleslerin de qosqan.

Qaraqalpaq elinde de erte dáwirlerden baslap, anıǵıraǵı, qaraqalpaqlardıń etnik birliginiń dáslepki baslamaları salınıp atırǵan VII—V ásirlerdegi sak-massaget, sonıń ishinde apasiaklar qawimleri dáwirlerinen hám onnan keyingi qaraqalpaqlardıń óz aldına xalıq bolıp qalıplese baslaǵan X—XI ásirlerden baslap-aq ilim-pán, mádeniyat, ádebiyat bolǵanlıǵınıń jáne bir dálili—biziń eramızǵa deyingi VII—V ásirlerde, yaǵnıy bunnan úsh mın jılday burın hám biziń eramızdıń X—XIV ásirlerinde Áyyemgi Xorezm hám Aral boylarında ullı «Avesto» sıyaqlı zardushtiylik mádeniy estelikleri menen bir qatarda islam túrkiy dúnyasına atı-hawazası málim bolǵan Beruniy, Sulayman Baqırǵaniy, Rabǵuziy, Ál-Kerderiy usaǵan ullı danishpan alım hám kórkem sóz ustalarınıń tuwılıp ósip, jasap, dóretiwshilik miynet etkenligi yaǵnıy bul topıraqta biziń eramızǵa deyingi dáwirlerde de hám biziń eramızdaǵı X—XIV ásirlerde de jazba ádebiyat payda bolıp, kámal tapqanlıǵı bolıp tabıladı. Durıs, bul atı atalgan qamusiy alımlar hám sóz sheberleri arasında Sulayman Baqırǵaniy menen Rabǵuziydi tek bir ǵana millet ádebiyatı, mádeniyatı hám iliminiń wákilleri dep menshiklew qıyın. Sebebi, olar ózleri jasap turǵan dáwirlerden-aq bir xalıq, millet wákilleri sıpatında milliy qabıqlarınan shıǵıp, pútkil túrkiy xalıqlardıń, qala berdi, pútkil dúnya ruwxıy áleminiń jariq juldızlarına aylanıp ketken edi.

Degen menen, olardı birinshi gezekte Qaraqalpaq topıraǵınıń perzentleri, biziń erte dáwirdegi jazba ádebiyatımızdıń saǵalarında turatuǵın qamusiy ullı oyshıllar, kórkem sóz zergerleri dep bahalawǵa ilimiy tiykarlar tolıq jetkilikli. Atap aytsaq, XII ásirdegi tasawıf (sufizm) iliminiń kórnekli wákilleriniń biri Sulayman Baqırǵanıy Xorezm-Türkstan, Qaraqalpaq ayaqlarında jasap, Qońıratqa jaqın jerdegi Baqırǵan awılı qoyımshılıǵına jergengen. Óziniń «Payǵambarlar qıssası» shıǵarması menen qaraqalpaq topıraǵında dáslepki orta ásirlik avtorlıq jazba prozaǵa tiykar salǵan Rabǵuziy de (Burqan ulı Nasratdin de) XIII ásirdeń 70-jıllarında Aqmańıt elati aymaǵındaǵı Rabotoguz degen qala (házirgi Tók qala)da tuwılıp, dóretiwshilik miynet etken. Bul derekler, birinshiden, Qaraqalpaq aymaǵınıń áyyemgi Xorezm civilizaciyası oshaǵınıń ajıralmas bir bólegi bolǵanlıǵın kórsetse, ekinshiden, bul mádeniyattıń rawajlanıwına ata-babalarımızdıń da úlken úles qosqanlıǵın dálilleydi. Türkiy tilles xalıqlarǵa orta q bul ádebiy-mádeniy miyraslar, mine, usıl yınsha miyraslıq kózqarasınan úyreniw, birinshiden, türkiy tilles xalıqlardıń jasların türkiy dúnyanı, türkiy watandı, onıń ǵárezsizligin, ózleriniń ata-babaların, tuwısqanlıqtı súyiwge, onı jáne de tereńirek bekkemlewge shaqırıwda úlken xızmet atqaratuǵın bolsa, ekinshiden, olarda milliy maqtanısh hám kóterińkilik sezimlerin payda etiwdiń de tásirsheń milliy ruwxıy-estetikalıq deregi bolıp xızmet etetuǵınlıǵı sózsiz. Sebebi, bul miyraslar etnogenezlik jaqtan bir-birine jaqın bolǵan bir tuwısqan xalıqlardıń belgili bir dáwirlerdegi orta q ruwxıy miyras mülki bolıwı menen birge, málim dárejede milliy hám ulıwma insanıylıq qádiryatlar da bolıp esaplanadı.

1.1. ÁDEBIYATÍMÍZ SAǒALARÍ

AVESTO

Tariyxıy dereklerge ser salıp, pikir juwırtar ekenbiz, júdá erte dáwirdegi tas, bronza dáwirlerinen baslap Orta Aziya, sonıń ishinde Xorezm xalıqları jasap turǵan házirgi ayaqlarda da tirishilik, rawajlanıw, ilim, bilim, mádeniyat bolǵanlıǵın ańlawǵa boladı. Biz tariyxtan házirgi Qaraqalpaqstan, burıńǵı Aral boyı aymaǵınıń da áyyemgi Xorezm civilizaciyası menen tıǵız baylanısta bolǵanlıǵın jaqsı bilemiz. Bul, demek, Xorezm

aymağında dörelgen hárqanday ilim-bilim, ádebiyat, mádeniyat jetiskenliklerine usı aymaq xalıqları menen birge qaraqalpaq xalqı da ortaq, sherik, miyrasxor degen sóz. Sebebi, qaraqalpaq xalqınıń etnogeneziniń eń erte dáwirlerine tiykar salǵan, yaǵnıy ata-babalarımız esaplanǵan sak-massaget qáwimleri, sonıń ishinde apasiaklar (batpaqlıq hám suw boyı sakları) biziń eramızdan burınǵı V—VII ásirlerinde Araldıń qubla-shıǵıs boylarında jasaǵan. Solay eken, babalarımız apasiaklar da áyyemgi Xorezm mádeniyatınıń güllep rawajlanıwına salmaqlı úles qosqan ruw-qáwimlerden esaplanadı. Onıń ústine, saklar patshalıǵı menen Xorezm mámleketi arasında b.e. shekemgi I mıńınshı jıllıqta-aq óz ara ekonomikalıq sawda, mádeniy baylanıslar jolǵa qoyılıp, massagetler menen Xorezm xalıqlarına tiyisli ruw-qáwimler, etnoslar óz rawajlanıw jolına túsedı. Aymaqlıq hám genezislik bul jaqınlıqlar usı xalıqlar ortasında bir ruwxıy-mádeniy ortalıqtı da keltirip shıǵaradı. Hátte, olardıń sıyınǵan Qudayına shekem bir, ortaq boladı. Biziń eramızǵa deyingi VII—V ásirlerde bolsa Xorezm xalıqları arasında Zardushtiylik, otqa tabınıwshılıq dini kúshli húkim súrip, ottı muqaddes dep túsiniw úrdiske aylanǵan. Áyyemgi Xorezmnen estelik bolıp qalǵan otqa sıyınıw orınları (xramlar) bunıń ayqın dálili. Áyyemgi grek tariyxshısı Strabon usı otqa tabınǵan xorezmliler menen massagetlerdiń bir xalıq ekenligin, yaǵnıy xorezmlilerdiń de massagetlerdiń bir bólegi ekenligin jazadı. Usınnan-aq bul dáwirlerde xorezmliler menen massagetlerdiń Quyashqa, Otqa sıyınǵanlıǵın seziwge, Xorezmnıń Quyash eli dep atalıwınıń sebeplerin túsiniwge boladı.

Mine, biz sóz eteyin dep otırǵan «Avesto» kitabı usı Zardushtiylik, otqa tabınıwshılıq dininiń tiykarǵı táliymatların sawlelendiriwshi tariyxıy, ádebiy-kórkem eń ullı esteliklerdiń biri bolıp tabıladı. Bul kitap ata-babalarımızdıń mıń-mıń jıllardan berli toplǵan turmıshlıq tájiriybesi menen diniy ádep-ikramlıq, ilimiy hám ádebiy túsiniwleri, kózqarasları jıyınıǵı bolıp, bunnan úsh mıń jılday burın Xorezm topıraǵında áyyemgi Oks (Ámiwdárya) hám Yaksart (Sırdárya) aralǵında dóregen.

Bul kitap tek «jaqsı pikir, jaqsı sóz, jaqsı ámel» degen sózlerdi tiykar etip alatuǵın aldınǵı dóretiwsilik ideyaları menen ǵana bizge áhmiyetli bolıp qalmastan, eń erte dáwirlerde biziń Orta Aziya xalıqları arasında, eń dáslep Xorezm topıraǵında

dórelíwi menen de úlken qunlılıqqa iye. Birinshi Prezidentimiz I.A.Karimovtıń sózi menen aytqanda, bul kitap, birinshiden, xalqımızdıń jáhán maydanında keshe ğana payda bolǵan xalıq emes ekenligin kórsetse, ekinshiden, xalqımızdıń, milletimizdiń kim ekenligi menen maqtanıwǵa da úlken ruwxıy azıq, tárbiyalıq qural bolıp xızmet etedi. Sebebi, «Biziń, milletimiz, xalqımız ertedegi Xorezm topıraǵında «Avesto» payda bolǵan zamanlardan berli óz turmısı, óz mádeniyatı, óz tariyxı menen jasap keldi».

Birinshi Prezidentimiz I.A. Karimovtıń «Zardushtiyliktiń muqaddes kitabı «Avesto» da usı Xorezmde jaratılǵan» dep aytqanıday, haqıyqatında da, Zardushtıń Watanı, Zardushtiyliktiń ertedegi birinshi mákanı, onıń muqaddes kitabı «Avesto»nıń payda bolǵan ornı Xorezm, Sogdiana jerleri bolǵan. Olay bolsa eń áweli, bul muqaddes kitaptıń avtorı, jaratıwshısı haqqında bir-eki awız sóz aytıp keteyik.

Ábu Rayxan Beruniydiń kórsetiwinshe, sarı túye, ğarrı túye mánilerin beretuǵın Zardushtra laqablı Safid Tuman (Parushasp) ulı Vartush eramızdan burınǵı 579-jılı Xorezmde jasawshı sharwa shańaraǵında tuwılǵan. Vartush (Zardusht)tıń ákesi Spitama qáwiminen ósip shıqqan sawatlı ruwxanıy kisi bolsa, anası Dugdava da sol jámiyettegi aldınǵı qatar shańaraq iyeleriniń qızı esaplangan. Zardusht diniy ilimler menen birge tariyx, ádebiyat, tábiyattanıw, filosofiya sıyaqlı dúnyalıq ilimlerdi de tereń iyelegen óz dáwiriniń jetik ulaması hám filosofiyalıq pikirlewshi oyshıl, danıshpan shayırı da bolǵan. Zardusht Xavavina atlı hayalınan Isavatra, Urvataynara, Xvarechitra isimli úsh ul jáne bir qız kórgen.

Zardushtıń muqaddes kitabı «Avesto»nıń jazılıwında, ulıwma zardushtiylik, otqa tabınıwshılıq dininiń payda bolıwında Zardusht jasap turǵan jámiyet hám mámlekettegi hár qıylı qarama-qarsılıqlarǵa iye qıyın-qıstaw obyektiv jaǵdaylar sebepshi bolǵan. Sebebi, bul dáwirde eski Turan, Xorezm úlkelinde úlken siyasiy ózgerisler hám waqıyalar júz berip, mámleketlik qurılısta, jámiyette ruw-qáwimlerdiń birlikke, bir ideyaǵa birlesiwı usáǵan unamlı qubılıslar orın alıp atır edi. Bul jaǵdaylar bolsa xalıqlardı birlikke, qádir-qımbattı biliwge shaqırıwshı, rawajlanıwǵa baslawshı, birlik jolında bir orayǵa, bir mámleketke, bir isenimge birlestiriwshı aldınǵı ideologiyanıń payda bolıw zárúrligin keltirip shıǵardı.

Zardushtıń Otqa sıyınıwshılıq táliymatınıń tıp mánisi sáwlelengen «Avesto» kitabı bolsa, mine, usı zárúrlıklerge baylanıslı jazıldı. Zardusht jaratqan táliymat soń onıń atı menen zardushtiylik dep atalıp, ol tiykarınan dúnyada birden bir jaqsılıq, jaqtılıq qudayı bolǵan Axura Mazdaǵa sıyınıwshılıq ideyasın ulıǵladı. Solay etip, Zardusht bul táliymatı menen sol dáwirdegi ústemlik etip turǵan kóp qudayǵa sıyınıwshılıq (politeizm) dinlerine shek qoyıwǵa isenimli tiykarlar tayarlap bere aldı. Ol óziniń bul zardushtlik dini arqalı adamlardı pútkil álemniń, aspan, jerdiń, jaratılıstıń jaratıwshısı Axura Mazdaǵa sıyınıwǵa shaqırıp, onıń qayır-saqawatlı, mudamı óz bendesine ǵamxor eń jaqsı niyetli, eń jaqsı pikirli máńgi tiri, máńgi qúdiretke iye eń jaqsı quday — Axura Mazda ekenligin násiyatlaydı, ózin bolsa Axura Mazdanıń táliymatın jerdegi adamlarǵa jetkeriwshi, násiyatlawshı payǵambar sıpatında táriyipleydi. Haqıyqatında da, qosıq qılıp aytıwǵa beyimlestirilgen bayazlar túrinde jazılǵan bul «Avesto» kitabında ulıwma insanıyılıq qádiriyatlar bolǵan qayır-saqawatlılıq, haqıyqatǵóylik hám ádillilik, watanpárwarlıq hám insanpárwarlıq sıyaqlı ullı ideyalar ulıǵlangan.

Biraq, Axura Mazdanıń insanpárwarlıq hám jaqsılıq ideyaların násiyatlaw burıńǵı diniy isenimlerdegi ruwxanıylarǵa maqul túspegen. Zardusht olardıń hár qıylı qarsılıqlarına ushırıp, hár jerlerde qashıp júrip, óz diniy ideyaların sol jerlerde taratıwǵa májbúr bolǵan. Sol ushın da eń dáslep Xorezmde payda bolǵan bul táliymat tez arada Sogdianarǵa, izinshe Baktriyarǵa, keyin Xorasanaǵa hám Shıǵıs Iranǵa ótip ketiwge májbúr bolǵan. Sebebi, óz watanında quwǵınǵa ushıraǵan Zardusht usı jerlerde bas panalap, óz táliymatın ámelge asırıwdı dawam etken. Zardusht biziń eramızdan burın 572-jılı 77 jasında ibadat waqtında ruwxaniy Btaratvaxsh tárepinen óltirilgen. Onıń táliymatı, zardushtiylik ideyası Zardusht ólgennen keyin de ómir súriwin toqtatpaǵan, bul táliymat Iranǵa, Awǵanıstanǵa, Azerbayjanǵa, Qubla Hindistanǵa hám Kishi Aziyarǵa taralıp, sol mámleketlerdiń dini, ideologiyası sıpatında ómir süre baslaǵan.

Mine, solay etip, usınday sebeplerge baylanıslı dúnyanıń kóp ellerinde «Avesto»ǵa tariyxıy-ádebıy miyras sıpatında qızıǵıwshılıq júdá erte dáwirlerden baslangan. Zardusht táliymatı haqqında antik dáwirdegi grek alımları Aristotel, Platon, Gekatiy, Militekiy, Gerodot, Strabon, orta ásirlerdegi türk hám parsı

ilim-páni hám ádebiyatınıń kórnekli wákilleri Abu Rayxan Beruniy hám Abulqasım Ferdawsiy shıǵarmalarında ushırasadı.

XVII—XVIII ásirlerde «Avesto»ǵa G. Lord, Temos Gand, Anketil Dyuperon, Djorch Buche sıyaqlı Batıs Evropa alımları da úlken qızıǵıwshılıq bildire baslaǵan.

Bul Shıǵıs hám Batıs elleri alımları «Avesto» haqqında kóp qızıqlı maǵlıwmatlar keltiredi. Máselen, Beruniy (973—1048) Patsha Dora ibn Doranıń ǵáziynesinde «Avesto»nıń on eki mırnıń maldıń (ógizdiń) terisine altın sıya menen jazılǵan ájayıp nusqası bar ekenligi aytılıp, Iskender (Aleksandr Makedonskiy) basqınshılıǵı gezinde (b.e.sh. IV ásirde) onıń besten úsh bólegi, yaǵnıy 18 kitabı jaǵıp jiberilgenligi jazıladı. Onıń aytıwınsha, «Avesto»nıń eń dáslepki nusqası otız eki kitaptan ibarat bolǵan. Soǵan qaramastan, «Avesto»nıń qalǵan bólekleri (12 kitabı) joqarıda atalǵan alımlar tárepinen hár qıylı waqıtlarda hár qıylı tillerge awdarılıp basılıp shıǵarılıwın toqtatpaǵan. Máselen, 1723-jılı anglichan alımı Djorj Buche «Zend Avesto»nıń «Vandidot» kitabın Hindistannan alıp kelip, Oksford kolledji kitapxanasına tapsırǵan. Al, francuz alımı Anketil Dyuperon 1771-jılı «Avesto»nıń 3 tomlıq kitabın francuz tiline awdarıp bastırıp shıǵarǵan.

ǴMDA mámleketlerinde «Avesto»nı úyreniwde K. Kosovich, K.G. Zaleman, Z. Rogozina, I. Braginskiy, N. Sokolov, V. Abaev usaǵan alımlardıń xızmetleri oǵada úlken.

Ózbekistan Respublikasında bolsa bul kitap boyınsha arnawlı izertlew jumısları jolǵa qoyılıp, onı úyreniw ǵárezsizliktiń dáslepki on jıllıǵınıń aqırlarına kelip mámleketlik siyasat dárejesine ósip jetti. 2000-jılı Ózbekstanımızdıń Birinshi Prezidenti I.A. Karimov «Avesto» jazba eskertkishiniń 2700 jıllıǵın keńnen belgilew haqqındaǵı Pármanǵa qol qoydı.

Usı párman shıqqan kúnnen baslap-aq «Avesto»nı úyreniw hám úgit-násiyatlaw ilajları boyınsha elimizde kóp ǵana maqtansa arızılıq isler ámelge asırıldı, 2000-jıldıń 10—12-oktyabri kúnleri «Avesto» kúnleri dep daǵazalanıp, Kúnler baǵdarlaması boyınsha Avstraliya, Rossiya, Franciya ilimpazları Ellikqala, Beruniy rayonı aymaǵındaǵı Aqshaxan qala, Topıraq qala, Ayaz qala, Gúldirsin qala estelikleri menen keńnen tanıstı.

«Avesto»nı izertlew salasında Qaraqalpaqstanlı alımlar V. N. Yagodin, A. Gudkova, G. X. Xodjaev, J. Bazarbaev, G. Xojaniyazovlardıń da salmaqılı úlesleri bar.

2015-jılı «Avesto» kitabı Askar Mahkam bassılıǵında ózbek tiline awdarılıp, N. Juraevtıń úlken alǵı sóz maqalası menen Ğ. Ğulam baspası tárepinen bastırılıp shıǵarıldı.

Mine, usınday ullı tariyxqa iye zardushtiyliktiń muqaddes kitabı elimizde bunnan úsh mın jlday burın da oǵada joqarı dárejedeǵı filosofiyalıq, jámiyetlik-siyasiy oy-pikirlerdiń, ádep-ikramlılıqtıń, siyasiy-huqıqıy normalardıń hám mámleketshilik-tiń bolǵanlıǵınıń dálili.

Haqıyqatında da, insandı hám onıń huqıqların húrmet etiw qaǵıydalarınıń eń dáslepki derekleri zoroastrizm dininiń muqaddes kitabı «Avesto»dan baslandı.

Ulıwma alǵanda, ata-babalarımızdıń áyyemgi zamanlardan beri kózge súrme etip kiyatırǵan bul muqaddes kitabı jáhánge ádilliktiń nurın shashıp, adamlardı jaqsılıq penen jamanlıqtıń parqın ayırıwǵa, dosqa sadıq, eki júzlilik, satqınlıq, óshpenlilikke qarsı qatal turıwǵa, barlıq millet, qáwim wákileri menen tınısh-tatıw jasawǵa, bir-birewge mehribanlıq qılıwǵa, tuwǵan jerdi káramat bilip, qádirine jetiwge, onı güllengen baǵqa aylandırıwǵa, egin egip, mal baǵıwǵa, ónermentshilik etiwge, mudamı toq, abat turmısta jasawǵa shaqırıp, bul hárbir insannıń huqıqı ekenligin úyretip kelgen.

Bunday aldınǵı dóretiwshilik ideyaları boyınsha «Avesto» barlıq jámiyetlik pánlerge tiykar bolıp xızmet eteri sózsiz. Biraq, bul dóretiwshilikti tek jámiyetlik pánler ushın ideyalıq derekler xızmetin atqaradı, dep juwmaq shıǵarıwımız bir tárepleme bahalawshılıq boladı. «Avesto» tiykarǵı ideyası boyınsha Axura Mazdaǵa sıyınatuǵın, otqa tabınıwdı ulıǵlaytuǵın diniy táliymat bolǵanı menen, jaqtılıq qudayı tiykarında adamlardı birlikke, birigiwge, bir-birewdi súyip jasawǵa, ata-anaǵa, tuwılǵan eline, xalqına sadıq bolıwǵa, ádalatlı, mehir-saqawatlı, ádep-ikramlı, insaplı, qanaatshıl bolıp jasawǵa, jawızlıqqa qarsı güresiwge shaqırıwshı insanpárwarlıq hám xalıqpárwarlıq, ullı jaratıwshılıq ideyaların alǵa qoyıwshı hám olardıń tımsalları bolǵan qudaydıń (Axura Mazdanıń), payǵambardıń (Zardushttıń), basqa da jámiyet hám tábiyat qubılıslarına baylanıslı janzatlar obrazlarınıń da miflik, folklorlıq hám realistlik hám romantikalıq usıllardıń aralas túrde birikken halda alıp barılıwı, onda kórkem poetikalıq til normalarınıń ónimli qollanıwı, kompoziciyalıq qurılısında sózdiń magiyalıq qásiyetin saqlap otıratuǵın qosıqqa tán ırǵaq,

ritm, muzikalılıq elementleriniń saqlanıp otırıwı, bir ideyanı keltirip shıǵaratuǵın hár qıylı syujetlik motivlerdi bir jelige sintezlep biriktiriliwi hám t.b. usaǵan belgileri boyınsha kórkem ádebiyat dóretpesi de bolıp tabıladı. Mısal ushın sabaqlıqtaǵı usı temanıń sońında belgili shayır Sh. Ayapov awdarmasında qaraqalpaq tilinde berilip atırǵan «Avesto»nıń tórtinshi «Yashtlar» bóliminen úzindiler tallap qarayıq. Atap aytsaq, usı úzindiniń 9-bántinde Axura Mazda jaratqan párdiń de 1—8-bántlerinde ayılǵan tawlarday bálent ekenligi, onıń ullılıǵınıń, biyikliginiń sebebi tımsallıq mánide bılayınsha táriyiplemedi:

Kavicha Xvarnodur,
Mazdadan ol miyrasdur,
Ol húrmetke sázawar,
Eń dańqlı hám eń ullı,
Húrmetke ılayıq,
Nákas hám pás zatlarǵa,
Tuttırmas ol heshqashan,
Axura Mazda jaratqan soń,
Eń biyik ol hárqashan.

Bul úzindide, ulıwma «Yashtlar»dıń Xvarnolar táriyiplengen orınlarında pár ullılıq, baxıt, dáwlet, mámleket iyesi bolatuǵın adamǵa qudaydıń, Axura Mazdanıń názeri túsiwiniń, bılayınsha aytqanda, dáwlet, baxıt qusınıń belgisin ańlatatuǵın kórkem detal sıpatında qollanıladı. Sebebi, «Avesto» dórelgen dáwirde Zardushtiylik dininde pár-ilahiy áwmet mánisinde ulıǵlanǵan, yaǵnıy patshalıq, payǵambarlıq mártebeleri Axura Mazda jaratqan párdiń kimniń basına qonıwına baylanıslı dep túsindirilgen. Ulıwma, «Avesto»daǵı pár (Xvarno) ılayıqlılıq koncepciyasın ańlatıp turadı. Bunda pár detalı arqalı ápsanawiy dáwlet, baxıt, Qumay, quba qusınıń obrazına sıpatlamalar berilgen.

«Avesto»nıń bul «Yashtlar» bóliminde sóz etilgen Xvarno, yaǵnıy pár táriypi, joqarıda aytqanıımızday, bul ápsanawiy Semurg—Suymurıq-baxıt qusı táriypi bolıp tabıladı. Bul qus Shıǵıs xalıqları folklorındaǵı sıyaqlı qaraqalpaq ertekleri menen eposlarında da baxıt, dáwlet qusı obrazında sáwlelenedi. Mısalı, qaraqalpaq xalıq dástanı «Edige»degi Ámir Temir menen Ámir

Edigeniń Altın Ordağa atlanıs saparındaǵı jeńiske erisip, Toqtamıs taxtıń Satemirdiń (Ámir Temirdiń) Edigege berip atırǵan payıtın sáwlelendiretuǵın epizodtaǵı mına kórinistiń mánisine ser salıp qarasaq, usı shıńlıqqa gúwa bolǵanday bolamız:

«Toqtamıs qorqıp, atanıń balasına, aǵanıń inisine araqta elshi saldı. «Edige mal-múلكimdi alsın, altın taxtqa minsın, endi musılmanǵa qılısh urǵanın qoysın» dedi.

Satemir Edigeni shaqırıp alıp:

— Balam, endi Toqtamıs ótinish etip tur. Altın taxtqa minsın, dáwrandı súrsın, dep atır, — dep edi.

— Wáy, ata, búgin taǵın berse, er-teń dáwlet qusın ushırsa, óziniń basına qonadı. Búgin berse, er-teń qaytıp aladı, — dedi.

Dáwlet qusın alıp ushırdı, Toqtamıstıń basına qondı. Dáwleti basında ekenligin patsha (Ámir Temir) sol waqıtta bildi.

Onnan soń Edige:—Toqtamıs tilegimdi berse, Edildiń arǵı júzin bosatıp bersin, qusımdı salayın, atımdı shabayın, ayaǵım-nıń jetken jerine deyin gezip, qayǵısız dáwrán súreyin,—dedi.»

Mine, kórip otırǵanıımızday, «Avesto»daǵı pár detalınıń patshalar menen payǵambarlar basına qonatuǵın baxıt qusı, saltanat belgisi, yaǵnıy ushırılǵan pár shaxlıq, patshalıqqa dawa-gerdiń basına qonbay qalsa, onday saltanattıń nızamsız ekenligi mánileri dástanda usılayınsha berilgen.

Belgili ózbek folklortanıwshıları T. Mirzaev, M. Juraevlar-dıń kórsetiwinshe, «Avesto»daǵı bunday ápsanawiy Zardushtiylik kózqaraslardıń belgili bir bólegi ózbek xalıq ertekleri menen dástanları, ápsanaları mazmunına da sińip ketken. Áne, sonday syujet elementleriniń biri sıyqırlı párge baylanıslı epikalıq moti-veler dúrkimi bolıp tabıladı. Ilimpazlar bul pikirleriniń mısalları sıpatında «Zer kekilli jigit», «Guhaqqah», «Goruǵlınıń tuwı-lıwı», «Gulixiroman» sıyaqlı dástanlarındaǵı dáwlet, baxıt qusına baylanıslı sıyqırlı qus pári haqqındaǵı bunday magiyalıq epikalıq motiflerdiń táriypin «Avesto»daǵı Varage qusınıń sıyqırlı párle-rine barıp ushlasatuǵınlıǵı haqqında dástiyarlı juwmaqlar jasaydı.

Joqarıdaǵı mısallardan-aq «Avestoda»ǵı Varage qustıń sıyqırlı párleriniń Shıǵıs xalıq erteklerindeki Suymırıqtıń qaharmandı jeti qabat ottıń ishinen alıp shıǵıwshı mehriban dostı Qumay, Baxıt, Dáwlet qusı obrazlarında úlken mánilik jaqınlıqlardıń bar bolıwı olardıń shıǵısınıń bir derekten ekenligin kórsetip qoymastan, «Avesto»nıń sol ózi dóregen dáwirlerden baslap-

aq Shıǵıs xalıqlarınıń, sonıń ishinde kóbirek ózbek, qaraqalpaq xalqınıń da túpkilikli milliy, ruwxıy-mádeniy miyrası bolıp kelgenligin ondaqı Axura Mazda názer etken, súygen, jaqsı kórgen payǵambar hám patshalar basına pár yamasa baxıt qusı qonıwı detalı da ańlatıp baradı. Bul pikirlerdi tariyxıy derekler de biykarlamaydı. Mısalı, J. Bazarbaev, Ğ. Xojaniyazovlardıń kórsetiwinshe, quslar zardushtiylikte ayırıqsha kúshke iye káramatlı jaratılıs retinde qabıl etilgen. Bunıń ayqın mısalları Qubatawdan tabılǵan ossuariyelerden hár qıylı quslardıń, mısalı, kepterdiń, jáne bir ossuariy qaqpıǵınıń tutqası da qus tárizindegi súwret penen bezelgenligi, usınday qus súwreti salınǵan ossuariyelerdiń Mizdaqxan kompleksinen de tabılǵanlıǵı, ondaqı ayırmashılıq bul ossuariyde tajdı (koronani) ańlatıp turıwshı qızıl-sarı zer reńli qus párinıń salınǵanlıǵı bolıp tabıladı. Atı atalǵan alımlardıń bul mısallardı qánigeler pikirleri menen tastıyıqlawına qaraganda, ossuariyelerdiń birinde tulǵalangan tawıs — barlıq waqıtta Anaxita qudasınıń qaptalında júretuǵın dáwlet qusı bolǵan.

Ulıwma, «Avesto»da tilge alınǵan qaharmanlar menen jersuw atamaları, úrp-ádet, isenim hám dástúrler qaraqalpaq ertekleri, ápsanaları hám dástanlarınıń syujetlik motivleriniń ózeklerin quraǵan dereklerden bolıp, ol biziń ádebiy-mádeniy miyraslarımızdıń sarqılmas saǵaları, bulaq baslawları sıpatında kózge taslanadı. Solay eken, qaraqalpaq xalqı da basqa Shıǵıs xalıqları sıyaqlı óz ádebiyatınıń saǵaların, payda bolıw hám qalıplesiw dereklerin usı «Avesto» ádebiy esteliginen baslap úyreniwge tolıq haqlı.

Tapsırmalar

1. «Avesto»nıń dáslepki Watanı haqqında túsinipler beriń.
2. «Avesto»nıń avtorı Zardusht haqqında maǵlıwmatlar keltiriń.
3. «Avesto»nıń Xorezmnen basqa da ellige taralıwınıń sebebin kórsetiń.
4. «Avesto»nıń tiykarǵı ideyası «jaqsı pikir, jaqsı niyet, jaqsı is» mánisin túsindiriń.
5. «Avesto»nıń tiykarǵı bólimleri hám olardıń sırt ellige tarqalıwı, úyreniliwi máselelerine toqtań.
6. «Avesto»nıń ne ushın ádebiy estelik sıpatında úyreniliwin túsindiriń.
7. «Avesto»nıń «Zamyasht. Xvarno táriypi» bólimleriniń 5 bántin yadqa aytıp beriń.

«AVESTO» KITABINAN ÚZINDI KÓRKEM TEKSTLER

Zamyad yasht. Xvarno táriypi

Quwansın Axura Mazda.

Onıń qúdireti júzege assın. Mazda jaratqan Ushidarna tawınıń quwanışı ushın eń ádiwli kovavor Xvarnoğa, Mazda jaratqan (ullı qúdiretke) hárkim-ám jete almaytuǵın qılqatqa, Mazdadan onıń ózi ılayıq dep bilgen bendelerine ǵana nesip eter (iláhiy jılawǵa) tabınıwshımız, isenimimiz (alǵısımız, tilegimiz) bolsın. Nama-zu niyetimizden (hasıl bolǵan) kewlimizdegi quwanışımız (tilimizdegi) táriyp-alǵıslarımız oǵan bolǵay, (tap ıqlasımızdan Axura Mazda quwansın).

1. Kúnbatıstan kúnshıǵa
Taman bárshe jurtlardı
Orap kókke boy sozar,
Bálent Xarati tawı.
Áy, Spitamon Zardusht,
(Quda súygen payǵambar!)
Soń jer betine sozdı boy,
Ekinshi taw Zárdaza.
(Boldı es olar ekew)
Kúnbatıstan kúnshıǵar
Boylap jatqan Manushtaw.
2. Ushida, Ushidarna
Tawlarıdur aybatlı.
Olardıń arqasında
Jasırın tur Erzifya,
Altınshı taw — Erzura,
Jetinshi taw — Bumiya
Segizinshi — Raodita,
Toǵızınshı — Mazishva,
Onınshı — Antardaxyu,
On birinshi — Erzisha,
On ekinshi — Vatgisa.
3. Adarana hám Bayana,
Ishkata, Uparisaena

Ústinde qar erimes.
Eki dizbek Xamankun
Hám segiz asaw at kibi,
Jáne tórt taw Vidvana.

4. Aezaxan, Maenaxan,
Vaxedrika, Asaya,
Tutadqa hám Vishava,
Sayrivant Darashishva,
Nanxushemant hám Kaxaxaya,
Tađı Kangxannıń tawları.

5—6. Sichidava, Axurana,
Raemana, Ashastambena,
Asnavant...
...Frapaya¹
Bári taw, biraq adam
Órlep shıgıp olarğa,
Yaki kórip uzaqtan,
Túrli-túrli atağan.

7. Qullas, tawlar jerdegi,
Stipama Zaratushtra,
Eki mıńda eki júz,
Hám qırq jáne tórtew.

8. Usı bálent kók súygen,
Sawlatlı kórkem tawlar,
Jer júzinde sonshama,
Olar sanı muđları,
Qaytpas qaharman erler,
Barlıq shopan hám diyqan,
Jayğan dasturqaninan,
Qansha alsa, ırısqı-nan,
Sonsha demek tayada san.

9. Kaviycha Xvarnodir
Mazdadan ol miyrasdur,

¹Óship ketken qatarlarda jáne on tórt taw atı bolğan dep shama qılınadı.

Ol húrmetke sazawar,
 Eñ dañqlı hám eñ ullı,
 Húrmetke ılayıq,
 Nákásıw pás zatlarğa,
 Tutdırmaz ol heshqashan,
 Ahura jaratqan soń,
 Eñ biyik ol hárqashan.

MAXMUD QASHQARIY

(XI ásir)

Dúnya ilim-bilim hám mádeniyatı rawajlanıwına óziniń áyyemgi türkiylerdiń tili, tariyxı hám mádeniyatı haqqında jazılğan ájayıp shıǵarmaları menen salmaqlı úles qosqan Maxmud Qashqariy (Maxmud bin al-Xusayn bin Muhammad al Qashqariy) laqabı Qashqariy (Qashǵarlı) bolǵanı menen, negizinde Sırdáryanıń orta aǵısında jaylasqan Balasugın qalasında tuwılǵan. Soń Qashǵarǵa barıp tálim alıp, dóretiwshilik miynet penen shuǵıllanıp, sol jerdegi ilimiy, ádebiy-mádeniy ortalıqta til, tariyx, ádebiyat iliminiń jetik bilimdanı sıpatında tanıla baslaǵan. Mine, soǵan baylanıslı dúnyanıń kóp alımları onı Maxmud Qashqariy dep atap ketken. Onıń tuwılǵan, qaytı bolǵan jılları haqqında anıq maǵlıwmatlar bizge jetip kelmegen. Biraq, búgingi filologiya iliminde onıń pútkil dúnyaǵa dañq taratqan «Devanu luǵati-t-turk» («Türk tilleriniń sózligi») shıǵarmasınıń 3 tomlıǵınıń 1072 — 1077-jıllar aralıǵında jazılǵanı haqqında maǵlıwmatlar saqlanǵan.

Maxmud Qashqariydiń ózi kitaptıń kiris bóliminde «Turk tillarining naxviga oid gavharlar» atlı kitap jazǵanlıǵına shama qıladı. Al, «Türk tilleriniń sózligi» kitabınıń jazılıw tariyxı haqqında bolsa tómendegidey maǵlıwmatlar keltiredi: «Men türkler, türkmenler, oǵuzlar, chigillar, yagmalar, qırǵızlardıń qalalar menen awıl hám jaylawların kóp jıllar gezip shıqtım, sózliklerin topladım, hár qıylı sózler ózgesheliklerin úyrenip, anıqlap shıqtım. Men bul islerdi til bilmegenim ushın emes, bálkim, bul tillerdiń úlken-kishi parıqlarına da anıqlıq kirgiziw ushın isledim. Bolmasa men tilde (til iliminde) olardıń eñ jetiklerinen, eñ úlken qánigelerinen, eñ ańlıraǵınan, eñ eski

áwladlarınan, urıs islerinde sheber nayzadarlarınan edim.» Keltirilgen eki misalda Maxmud Qashqariydiń bul sózliktiń jazılıw dáwirine kelgende, yaǵnıy XI ásirdiń 70-jıllarında ádewir tájiriybeler toplaǵan kóp ilimiy islerdi atqarǵan, jası ádewirlerge barıp qalǵan, aql toqtatqan jetik alım hám insan sıpatında kamal tapqanlıǵı kózge taslanadı. Solay eken, Maxmud Qashqariy bul dáwirde til iliminiń eń eski áwladı hám sonıń menen birge, eń bilimdan jol kórsetiwshi juldızı bolar eken, onda bul jıllarda shama menen qırıqtı qaralap, eliwdi alqımlap júrgen adam boladı. Bul degen sóz, Maxmud Qashqariy sózlikti jazıp bolǵan dáwirinde 50—60-jaslar shamasında, yaǵnıy XI ásirdiń baslarında, shama menen 1010-jılları tuwılǵan insan bolǵan. Dárekler tabılsa, shama menen onıń qaytı bolǵan jılları haqqında da usınday boljawlar islew múmkin. Kitaptıń alǵı sózi mazmunında avtordıń óz isine nátiyjesin kórip, kóp jıllar qanaatlanıwshılıq ruwxında («ilgerilep ketkenlerge jetip alıw ushın men bul kitabımdı olardıń izinen jolǵa shabar at-tay jarısqa atlandırdım», «júdá joqarıǵa shıǵıw ushın nárwan (záńgi) jasadım») jasap ótkenligin seziwge boladı. Onıń ústine, kitaptıń 1075—1094-jıllardaǵı xalifalıq etken arab xalifası Xalifa Mutadiyge baǵıshlanganına qaraǵanda Qashqariydiń XI ásir aqırlarına shekemgi ómir súrgeninde haqıyqatlıq bar. Solay eken, bizińshe, Maxmud Qashqariy 1100-jıllardıń aqırlarında 80—90 jaslar shamasında qaytı bolǵan.

M. Qashqariydiń «Türkiy tilleriniń sózligi» kitabınıń türkiy tiltanıwshılıq ilimindegi eń dáslepki, sonıń menen birge, teńitayı joq ullı estelik ekenligine daw joq. Kitaptıń atamasınan kórinip turǵanıday-aq, ol áyyemgi türkiy xalıqlardıń til ózgeshelikleri haqqında maǵlıwmat beriwshi qomusiy miynet esaplanadı. Kitap óz zamanında arablarǵa, arab tili arqalı Shıǵıs hám Batıstaǵı türkiy xalıqlar arasına keńnen taralıp ketken. Biraq, XIII ásirdiń ekinshi yarımına kelgende, kitaptıń tek bir ǵana nusqası, ol da bolsa kóshirme nusqası saqlanıp qalǵanlıǵı kózge taslanadı. Bul nusqanı Muhammad bin Damashqiy isimli kátib 1266-jıldıń avgustında Shamda Maxmud Qashqariydiń tıp nusqası (qoljazbası) tiykarında qayta kóshirip shıqqan. Bul hasıl qoljazba házir Stambuldaǵı millet kitapxanasında saqlanbaqta.

Qoljazba 320 betten ibarat bolıp, hár betke 7 qatardan tekstler berilgen. Kitap Ábu Bakir Damashqiy bastırıp shıǵarǵan

baspasınan keyin de birneshe ret baspa kóriw baxtına miyassar boldı. Mısalı, 1915—1917-jıllarda Stambul qalasında Axmet Rifat baspaxanası arqalı 3 tomlıq kitap bolıp basılıp shıqqan bolsa, 1928-jılı nemis alımı Bryukelman tárepinen nemis tilinde, 1940—1941-jılı túrk alımı Basım Atalay tárepinen osmanlı túrk tilinde baspa kórdi.

Bul ájayıp mádeniy miyrastı bastırıp shıgarıw isleri Oraylıq Aziyadağı túrkiy xalıqlar arasında 60-jıllardan baslap qolğa alına basladı. Atap aytsaq, kitap 1960—1963-jılları Salix Mutallibov tárepinen birinshi mártebe ózbek tiline awdarılıp, 3 tomlıq kitap halında bastırılıp shıqtı. Kitap 1969-jılı «Drevnetyurkskiy slovar» degen atamada «Nauka» baspası arqalı orıs tilinde de jariq kórdi. Mine, usı baspa tiykarında A.N.Kononov, A.K.Borobkov, N.A.V.Reshetov, N.A.Baskakov sıyaqlı alımlar kóp ǵana ilim izertlew jumısların alıp bardı. Ótken 2017-jılda bul kitap Qasımjan Sadikov tárepinen S.Mutallibov baspası tiykarında qayta tolıqtırılıp, ózgerisler kirgizilgen halda Ğ.Ğulom atındağı baspa arqalı ózbek tilinde jáne qayta basılıp shıqtı.

Bul kitap tek ǵana til iliminiń siyrek gezlesetuǵın esteligi bolıp qalmastan, áyyemgi túrkiy xalıqlardıń tariyxı hám mádeniyatınan derek beriwshi biybaha ádebiy kórkem miyras esaplanadı. Sebebi, onda orta ásirlerdegi túrkiy xalıq naqıl-maqalları, xalıq qosıqları hám dástanlıq shıǵarmalarınıń úzindi úlğileri, obrazlı mánili sózler menen baylanıslı bolǵan ráwiyatlar, aytıslar hám basqa da janrdağı shıǵarmalar ádebiy til úlğileri sıpatında mısallarga alınadı. Bul haqqında Maxmud Qashqariydiń ózi «Men bul kitaptı arnawlı álipbe» tártibinde hikmetli sózler, maqallar, sajdlar, qosıqlar hám nasır dep atalǵan ádebiy úzindiler menen bezedim» dep keltiredi.

Kitapqa usı kózqarastan (ádebiyat úlğileri kózqarasınan) tallaw isleytuǵın bolsaq, Maxmud Qashqariy óz dáwiriniń jetik tilshi alımı bolǵanlıǵı menen bir qatarda, belgili sóz sheberi (kórkem ádebiy til tarawındağı kórnekleli sóz sheberi hám ádebiyat izertlewshisi) bolǵanlıǵın da seziwge boladı. Sebebi, ol óz sózligine kórkem ádebiyatlardıń kóp ǵana túrine mısallar keltirgende, onı tek mázi mısal sıpatında qollanıp qoymastan, olardı saralap alıp, alǵanda da ideyalıq-kórkemlik jaqtan eń jaqsı úlğilerin tańlap alıp, olardıń qaysı janrǵa, maqalǵa ma, ráwiyatqa ma, qosıqqa ma, dástanǵa ma, nasır sózge me, saj-

arnawğa ma, tiyisli ekenligi däl aytilıp, alıńan sózdiń tek leksika-semantikalıq mánisine ǵana emes, stillik, kórkem-poetikalıq xızmetine de dástiyarlı tallawlar jasap ótedi:

Ulıwma, bul shıǵarmada 200 den aslam qosıq, 300 ge jaqın naqıl-maqallar, sonday-aq qanatlı, hikmetli sózler, ráwiyatlar, nasır sóz, saǵ-arnawlar, joqlawlar, qaharmanlıq jırlar mısálǵa keltiriledi. Bul keltirilgen mısallardı ádebiyattanıw ólshemlerine salıp qarasaq, shınında da, bul shıǵarmalardıń sol dáwirdegi túrkiy xalıq awızeki ádebiyatı menen jazba ádebiyatına tán ádebiy túrler hám janrlar ekenligine isenim payda eteseń. Pikirimizdiń dálili retinde M. Qashqariy sózliginde keltirilgen bir-eki janrlıq túrlerdiń poetikalıq qurılısına tallawlar islep keteyik. Mısalı, «Sózlik»tiń 31-betinde qaharmanlıq jır úlgisi retinde Alıp Er Teńge haqqında joqlaw jırınan mısallar keltiriledi:

Alıp Er Teńge óldi me,
Yalǵanshı dúnya qaldı ma,
Zamana óshin aldı ma,
Endi júrek jırtılar.

Mine, kórip otırǵanıımızday, Maxmud Qashqariy bul orında eski túrkiy tildegi «alıp» sóziniń mánisin batır, qaharman dep ańlatıw ushın túrkiy xalıqlardıń súyikli qaharmanı Apasiyob (Alıp Er Teńge) haqqınaǵı qaharmanlıq joqlaw jırın biykar-dan biykarǵa tańlap almaydı. Bul arqalı ol tek sóz mánisi haqqında emes, batırlıq, batırlıq jırı haqqında da málim túsinikler payda etedi. Oqıwshı Alıp Er Teńge obrazı arqalı alıplıq, batırlıq, qaharmanlıq degenniń mánisin birden túsine baslaydı. Sebebi, oqıwshı Alıp Er Teńgeniń el azatlıǵı ushın alıp barılǵan qaharmanlıq urıslar payıtında Qayxısırawdıń pitne shólkemlestiriwinde záhár lenip qaytı bolǵan xalıq batırı ekenligin jaqsı biledi.

Maxmud Qashqariydiń «tartısıw» sóziniń mánisin beriw ushın mısal etip keltirgen aytıs janrı túrkiy xalıqlar folklorı menen ádebiyatında erte dáwirlerden berli ómir súrip kiyatırǵan poeziya túrleriniń biri ekenligin kóriwimizge boladı. 447-bette bul aytıs mısalları «peshshe-shıbın» sózleriniń mánisin túsindiriw ushın da keltiriledi. Aytıs úzindidegi «aytı», «tartıs» sózleriniń mánilerin tallawları, haqıyqatında da, aytıs janrınıń tábiyatın durıs ashıp beretuǵın mısallar bolıp tabıladı.

Aytista qis penen jazdın diolog formasındaǵı alma-gezek sáwbetlesiw arqalı ertedegi túrkiy kóshpelilerdın turmısı, olardı qorshap turǵan sırtqı ortalıq, tábiyat qubılısları haqqında sóz baradı. Biraq, bul qis penen jazdın ápiwayı túrdegi sóylesiwı bolıp qoymastan, shayırlar aytısındaǵı aytısıwshı táreplerdın óz artıqmashlıqların dálillew ushın bolǵan keskin tartısı sıpatında kózge taslanadı. Bul mánide Maxmud Qashqariydın tartısıwdı — aytısıw dep túsindiriwı haqıyqıy shınlıq bolıp tabıladı. Bunda shayırlar aytısındaǵıday hárbir tartısıwshı-aytıwshı tárep (qis yamasa jaz) qarsılasınıń minin tawıp, jeńiwge umtıladı. Mısalı, qis óziniń artıqmash qásiyetleri dep, qısta adamlardıń densawlıǵı mıqlı bolǵanlıǵın, awırıwdıń azayatıǵınlıǵın, qar mol jawıp, kelesi jıl zúráátine tiykar salınatıǵınlıǵın kórsetse, jaz óziniń jaǵımlı samalın, ján-jániwarlarǵa jan endiretuǵın jaǵımlılıǵın, sharwaǵa qolaylılıǵın aytıp, qıstan ústem keliwge umtıladı. Qis onnan jeńilgisi kelmey, aytıstı jáne de háwijge kóteriw ushın jazdın eń tiykarǵı mini shıbın-shirkeyler menen jılanlardın kóbe-yip ketiwı usáǵan dálillerdi kózgir qıladı:

Sende kópdur nuqsanlar,
Shıbın, páshshe, shayanlar.
Xalıqqa uwın shashpatqan.
Záhár tilli jılanlar.

Biraq, aytista jazdın dálilleri ústem kelip, qıstın qara suwıq boranı menen jer jáhándı pataslaytuǵın balshıq-batpaqları onıń ayıbı sıpatında betine basıladı. Solay etip, jazdın jaydarı minezi qıstın qáhárli tábiyatı ústinen ústem shıǵıp jeńiske erisedi:

Jeriń usı jeńilgen,
Qızıwıńnan shegingen,
Izǵar shashpay tirishilikke,
Jıllılıq ber demin menen.

«Sózlik»te bunnan basqa da janrlarǵa keltirilgen mısallar bo-yınsha da usınday tallawlar islewge boladı.

Ulıwma, «Sózlik»te keltirilgen bul ádebiyat úlgileri mısalların tematikalıq jaqtan tómendegishe bolıp úyreniwge boladı:

1. Qosıqlar (tábiyat qosıqları; ańshılıq haqqında qosıqlar; batırılıq haqqında qosıqlar; turmısqa baylanıslı qosıqlar; muhabbat qosıqları hám t.b.);

2. Joqlawlar;
3. Naqıl-maqallar;
4. Batırlıq jırlar.

Mine, bulardıń bári Maxmud Qashqariy «Sózlik»inde keltirilgen úzindilerdiń türkiy xalıqlardıń ertedegi ádebiyat úlgileri ekenligine, olardıń bári biziń búgingi ádebiyatımızdıń saǵaları, dárekleri bolıp xızmet etetuǵınlığına hesh qanday shubha tuwdır-maydı.

Soraw hám tapsırmalar

1. M. Qashqariydiń ómiri, dóretiwshiligi haqqında maǵlıwmatlar keltiriń.
2. «Devanu luǵati-t-turk» miynetiniń türkiy xalıqlarǵa ortaq mádeniy miyras ekenligin túsindiriń.
3. Miynettiń baspa kórgen qanday nusqaları bar?
4. Miynettiń ádebiy-kórkem miyraslar jıyıntığı ekenligin dálilleń.
5. Miynettegi keltirilgen ádebiyat úlgileriniń hárbirinen besten kem bolmaǵan mısallar yadlań.

MAXMUD QASHQARIY «SÓZLIGINDE» KELTIRILGEN ÁDEBIYAT ÚLGILERI

Tábiyat qosıqları

Qish yan bila tokushti,
Kinir qozung baqishti,
Tutushqali yaqishti,
Utǵalimat oǵrashur.

(Qıs penen jaz tógistı. Bir-birine jaman kóz benen qaradı. Olar birin-biri jeńiw ushın bellesti).

Qish iarıru suwlanur,
Er at manin yauruńur,
Iklar neme saurnur,
At yin tani tagrishur.

(Qıs ótiwi menen suwlar sarqırap aǵadı. Jigitler bedew atların minip joǵa shıǵadı. Eginler jelkildep ósip, bedew atlar tepsinip oynaydı).

Qis aytadı:

Ol qar qamuğ kishin inar,
Ashliğ, tariğ, annin unar,
Iawlıq yağı mándá tinár,
Sen neliban gebrashur.

(Qar tek ğana jawadı. Arpa, biyday hám basqa eginler nár alıp ósedi. Bir-biri menen dushpan adamlar tınıshlanadı. Al sen kelgennen baslap olar háreketke kirisedi).

Jaz aytadı:

Yilki yarım otlatur.
Otlab annin eglatur,
Báklár samiz atatur,
Sauunub uğur ayurashur.

(Men kelgen waqıtta jılqılar jerden ózleri shóp alıp jeydi. Juğımlı kók shóplerdi jep semiredi. Bekler semiz atlarğa minedi. Quwanışqa sıymay birin-biri qıdıqlap oynaydı).

Añshılıq haqqında qosıqlar

Kiyik kórdim, kewlim tastı,
Iyitim dárhál tarpa bastı.
Albıraqlap keyin qashtı,
Tamağınan buwıp aldı.

* * *

Iyitlering ishlatu,
Iağach iamish irgatu.
Qulan, kiyik aulatu,
Bazarim kelib aunalim.

(Jas jigitlerdi kóbirek iske jumsayıq. Ağashlardı silkitip miywelerin tergizeyik. Soñınan qulan kiyik awlatayıq. Sóytip, bul quwanışlı kúnlerdi bayramlayıq).

Chasru berib qushlatu,
Tayğan izib tushlatu,
Tulki, tonguz tashlatu,
Erdim bila oqladim.

(Jigitlerge sayatshı quslardı berip, qus awlawğa jibereyik. Tülki menen doñızlardı tas penen urıp jıǵayıq. Soñınan iytlerge tisleteyik. Bul joldaǵı batırılıǵımız ushın maqtanayıq).

Batırılıq haqqında qosıqlar

Ǵázep penen atlandım,
Arıslan kibi taplandım.
Batırın jıǵıp bapladım,
Endi meni kim tutar. *(1-tom, 146-bet)*

Xan shatırı qurıldı,
Sawashqa dabil urıldı.
Jawlar jeldey úyrıldı,
Qashqan menen qutılmas. *(1-tom, 203-bet)*

Alıplar bári sap keler,
Bir birine táp berer.
Qátesiz oq atadı,
Kimler oǵan shaq keler? *(1-tom, 240-bet)*

Jawdıń tobın ayırdım,
Alıptıń moynın qayırdım,
Bir neshshesin mayırdım,
Aldım altın gúmisin. *(1-tom, 351-bet)*

Turmıs qosıqları

Buzıldı bul zamanlar,
Jıynaldı kóp jamanlar,
Kemeyip bilimdanlar,
Ilim-hikmet joǵaldı. *(1-tom, 128-bet)*

Jaman adam joq bolsın,
Haq, ádalat kóp bolsın,
Qozı, bóri jarassın,
Móminlerden bek bolsın. *(1-tom, 130-bet)*

Ilay, balshıq diziler,
Kámbaǵallar eziler,

Suwıq qattı seziler,
Barmaqların úpleser. *(1-tom, 249-bet)*

Dáslep ata-anańnıń,
Qádirle sen sózlerin,
Umıtpa jırtıq kiyimdi,
Dáwletli bolǵan gezlerin. *(1-tom, 463-bet)*

Muhabbat qosıqları

Jasırın muhabbat,
Bir kúni biliner,
Awırırw kózdi jasırma,
Pash eter irinler. *(2-tom, 199-bet)*

Ayaqta qalmadı dárman,
Men házir járdemge zarman,
Qalmasın kewilde árman,
Súyiklim, meni tez emle. *(1-tom, 361-bet)*

Joldasındı húrmet qıl,
Ózgelerge kóz tikpe,
Baǵa almasañ tawıqtı,
Kóz salmaǵıl keklikke. *(3-tom, 18-bet)*

Joqlawlar

Alb Er Tunǵa óldimu,
Esiz axu qaldimu,
Uzlaq óchun aldimu,
Emdi nuraq artidur.

(Alıp Er Tánge óldi me? Mına dúnya rastan da onnan ayırılıp qaldı ma? Yaki zamana onnan óshin aldı ma? Pútkil el jurttóǵan jan júregi menen qayǵırıp atır).

Iaǵı ótin ochurgan,
Toyding ani kóchurgan,
Ishlár tuzub kechirgan,
Tegdi oqı ólturur.

(Ol dushpanniń otın óshirip, ózi sawash bolǵan gezinde áskerlerdi tártipke salatuǵın edi. Jáne dushpanniń sebin buzıp, qıyın islerdi atqaratuǵın edi. Oǵan ájel oǵı tiydi).

Bekler atin ergurub,
Qazǵu ani turǵurub,
Manǵizi yuzi sargarib,
Qorqum engar turtulur.

(Bul awır qazanı esitkende beklerdiń bári de at shaptırıp keldi. Qayǵı-hásiretten adamlardıń júzi tap zapıranday sargayıp ketti).

Naqıl-maqallar

1. Jawdı ayasań, basıńa shıǵadı.
2. Qayǵını er kóterer,
Jawındı jer kóterer.
3. Eki ayǵır ayqassa, ortasında tay óler.
4. Úplep ishkenniń awzı kúymes.
5. Bes barmaq birdey emes.
6. Qoriqqanǵa qos kórinedi.
7. Qan-qan menen juwılmas.
8. Adam alası ishinde, mal alası sırtında.
9. Arıslan qartaysa, tıshqan awlaydı.

SULAYMAN BAQIRǴANÍY

(1122—1186)

Biz sabaqlıqtıń «Ádebiyat tariyxı» bóliminiń kirispesinde eramızǵa deyingi VII—V ásirlerden tartıp qaraqalpaqlardıń xalıq sıpatında kelip shıǵıwına, etnogenezine qatnası bar qáwimler menen biziń eramızdıń X—XI ásirlerinde házirgi qaraqalpaq degen atamaǵa iye bolǵan xalqımızdıń watanı esaplanǵan Arqa Xorezm, Ámiwdáryanıń tómengi quyarlıǵı, Aral teńiziniń qubla jaǵalawları, Bes qala átiraplarında ilim, bilim, mádeniyat wákilleri, diniy hám dúnyalıq ilimniń jetik mamnaları, belgili ulamalar, shayıq-mashayıqlar, alımlar hám kórnekli sóz sheberleri jetilisip shıqqanlıǵın aytıp ótken edik.

Solardan biri XII ásir túrkiy xalıqlar ádebiyatında kórnekli ornı bar Hákim ata Sulayman Baqırğaniy bolıp tabıladı. Ol óz zamanında Xorezm hám Túrkiстан topırağında tasawif iliminde dańq taratqan ullı ulama bolıp, ustazı Xoja Axmed Yassawiyden (1105—1167) keyin ustazlardıń ustazı, shayıxlardıń shayıǵı, «Mashayıx» dárejesine erisken, yaǵnıy ol usı ásirlerdegi diniy-filosofiyalıq tassawif tálimatınıń kórnekli ǵayratkeri, belgili mashayıq ulama bolıw menen birge, usı baǵıttaǵı didaktikalıq poeziyanıń da kórnekli wákilleriniń biri bolıp esaplanadı. Sonıń menen birge, ilimde usı tálimattıń ózine tán yassaviya aǵımına tiykar salǵan, Axmet Yassawiydiń «tárixat» tálimatın Qıpshaq dalası menen Arqa Xorezmge, Qubla Aral boylarına zor berip taratqan súyikli hám sadıq shákirtleriniń biri dep te tán alınǵan. Ásirese, onıń bul tálimattı orta ásirlerdegi qaraqalpaq aymaǵına taratıwdaǵı ornı ayrıqsha. Sonlıqtan qaraqalpaqlar onıń ismi-sháripin ásirler boyı ulıǵlap kelmekte hám onı házirge shekem «Mákkede Muxammed, Túrkistanda Xoja Axmed» dep atalǵan ustazı Yassawiyden keyingi Házireti pir dep esaplaydı. Qaraqalpaqlardıń házirgi kúnde de «Ya, házireti Hákim ata» dep sıynıwlarınıń mánisi, mine, usında.

Sulayman Baqırğaniydiń Xoja Axmed Yassawiyge shákirt bolǵanlıǵı haqqında qaraqalpaqlar arasında kóp ańız-áńgimeler, ápsana hám ráwiyatlar tarqalǵan. Bul xalıq gúrrińlerinde onıń Qızır kórgen káramatlı adam bolǵanlıǵı, «Hákim» degen attıń da usı pir Qızır Ilyas tárepinen berilgenligi, onıń Allanıń, Muxammed Payǵambardıń, din islamnıń, ustazlarınıń jolına sadıqlıǵı, serli, bilimli, ádep-ikramlı bolıp jetilisiw jolları haqqında ayıladı. «Hákim ata» kitabında jazılıwına qaraǵanda, ol bala gezinen-aq «Quran»ǵa húrmet hám isenim menen qatnas jasaǵan. Mektepke baratırǵanda, barlıq balalar kitap salǵan dúwden dorbaların iyinlerine salıp asıp júretuǵın bolsa, jas Sulayman eki qolı menen tas tóbesine kóterip júrgen. Al, mektepten úyine shıǵarda bolsa ustazı menen kórisken júzbe júz halatın saqlap, arqası menen keyin basqan halda úyine qaytatuǵın bolǵan. Meshit esigi aldında onıń bul háreketin baqlap turǵan Xoja Axmed Yassawiy bir kúni oǵan qattı iqlası ketip: «Ey, balam, bar ustazıńnan ruqsat sorap kel. Eger, maqul dese, biz sizge «Quran» úyreteyik» depti.

Áne, usı kúnnen baslap Yassawiy oǵan «Quran», ilim-pán sırların úyretip, óz táliyimatı táriyxat sırlarınan da xabardar ete baslaptı. Sulayman bul ullı zatqa on bes jaslarına kelgende shákirt bolıp qabıl etiledi. Mine, usı shákirtlik jıllarınıń birinde Sulayman Baqırǵaniydiń ustazı Axmed Yassawiydiń úyine Qızır Ilyas baba miymańǵa keledi. Yassawiy shákirtlerin otın terip keliwge jiberedi. Shákirtleri toǵayǵa barıp, jańa otın jıynap boldıq degende, aspandı qara bult qaplap, nóserlep jawın quyadı. Barlıq shákirtleri, tergen otınları da hól bolıp jamǵırda jawrap qaladı. Tek bir ǵana bala ózi jalańash qalsa da, otının hól qılmawdıń hikmetin tabadı.

Yassawiy shákirtleriniń hárbiriniń jamǵırǵa hól bolıp qalǵan otının alıstıra almaydı. Sulaymannıń otınının jaǵdayına qarasa, ol qup-qurǵaq eken. Onıń sebebi — ol ózi jalańash qalıwına qayıp bolıp, otınların kiyimlerine orap alıptı. Ol terip kelgen otınlar lawlap janıptı.

— Hákimlik is islediń, balam. Endi atıń Hákim Sulayman bolsın, — depti onıń bul islerine qayıp qalǵan Qızır Ilyas baba. Sulayman usı kúnnen baslap Qızır Ilyas babanı da ustazı Yassawiydey jaqsı kóre baslaptı, ózi bolsa usı kúnnen baslap «Hákim Sulayman» atanıp ketipti. Bul haqqında Sulayman Baqırǵaniy hikmetlerinde:

Eski túrki bórkim, sarıq-sarsıq kórkim bar,
Shayqım otınǵa aytsa, barmasqa ne erkim bar,
Tonımdı otınǵa jırtıp, denem suwıqtan terlep,
Haq ıshqın izler bolsam, Qızır Ilyas atam bar, —

dep jır etilse, jáne bir hikmetinde ustazı Yassawiy haqqında:

Sháriyattı sóylegen, táriyxattı izlegen,

Haqıyqattı bildirgen, shayxım Axmed Yassawiy, — dep táriyp-legen.

Sulayman Baqırǵaniy dawam etken Xoja Axmet Yassawiydiń tariyxat ilimi yaǵnıy «tássawıf» iliminiń yassawiy jolı, haqıyqattan da, XII ásirde islam dinindegi eń bir aldınǵı baǵıttaǵı tiykarǵı aǵımlardan biri boldı. Sebebi, bul aǵımınıń tiykarǵı maqseti — Allanıń barlıǵı menen birligin tanıtw, seziniw, sol arqalı adamzat balasın ruwxıy kámilikke jetilistiriw, yaǵnıy ruwxıyılıq penen ruwxıyatqa itibarlıq bolıp tabıladı. Sonlıqtan

da «Quran» hám Payǵambar «Hádis»lerine súyengen Yassawiy tiykar salǵan bul suwpılıq tasawwif iliminde jeke adam yamasa jámiyetlik dúzimniń iymanlılıǵı óziniń sırtqı belgilerine qarap emes, ishki ruwxıy dúnyasına qarap belgilew bas maqseti boldı. Al, iyman túsiniǵı bolsa adamnıń Allannıń barlıǵı hám birliğine, onıń perishtelerine, kitapları menen payǵambarlarına iseniwdi ǵana emes, hadallıq, shúkirlikti, ázzillikti, táńirdiń jazǵanına moyınsınıwdı, barlıq júz bergen nárseni Alladan dep biliwdi, tıym salınǵan nárselerden awlaq bolıwdı talap etetuǵın keń mánili uǵım edi. Onıń üstine, Yassawiy ilimi jergilikli xalıqlardıń da úrip-ádet, salt-dástúrlerin óz boyına sińirip, arab islam dúnyasındaǵı dúnyaǵa kelgen bul suwpılıq baǵıttı túrkiy musulmanlıq, xalıqshılıq sıpatlar menen bayıtıp rawajlandırdı. Sulayman Baqırǵanıy ustazı tiykar salǵan bul tasawwif taliymattıń jankúyer iyelewshisi ǵana bolıp qalmastan, onıń Túrkiстан hám Xorezmde, ulıwma túrkiy topıraқта barınsha qanat jayıp rawajlanıwı ushın ustazı menen bir sapta gúresken tiykarǵı úgit-násiyatlawshılardıń biri de esaplandı. Mısalı, onıń tasawwif táliymatınıń durıslıǵına gúman keltirip, oǵan qarsı shıqqan dindarlǵa bul joldıń durıslıǵın isendiriw ushın alıp barılǵan gúreslerde ustazı ullı pirge eń jaqın qolqanat bolıwları, bul jolǵa islam áleminiń basqa aymaqlarındaǵı hár qıylı masxablardaǵı Baba Mashın, Imam Margizi kibi dindarlardı tariyxat jolına kirgiziwdegi qosqan úlesleri bul pikirlerdiń ayqın dálili. Bul pikirlerdi Sulayman Baqırǵanıydiń Yassawiy sınavlarınan súrnikpey ótip, hárqanday qıyın jaǵdayda da namazın buzbay, ózin sabırlı uslap tutıp, qalayınsha «Sahıb Kamal» dárejesine jetiliskeńligi haqqındaǵı ápsana da tastıyıqlap turadı. Usı ápsana da sóz etilgen sınav waqıyalarınan keyin Sulayman Baqırǵanıy «Pútin murid» degen ullı bahalawǵa erisip, ustazınıń pátiyasın alıp, suwpılıq taliymatın óz betinshe júrgiziw ushın Úrgenish tárepke atlanadı. Onıń «Baqırǵanıy» degen laqabı da usı sapardaǵı suwpılıq táliymattı úgit-násiyatlaw ushın kelip jetken jer ataması menen baylanıslı.

Bul ańızda aytıwlarınsha, Sulayman Baqırǵanıy ustazı Xoja Axmedtiń «Endi ustazlıq xızmetti óz betinshe júrgiziwiń kerek. Sol ushın tań azanda esiginiń aldına kelip shókken túyege min de, bas jibin erkine jiberip, saparǵa atlana ber. Sol túye qaysı jerge barıp shókse, sol jer seniń mákanıń boladı» degen wásiyatı

menen ruqsat alıp, jolğa ráwana boladı. Túye Eski Qońırat aymaǵınıń kún batıs tárepindegi elatlı bir mákangá kelip shógedi. Sulayman Baqırǵaniy qansha tilek tilep túyeni turǵızǵısı kelse de, ol ornınan qozǵalmay jatıp aladı. «Maǵan tiyme» degendey bozlap baqıra baslaydı. Sol waqıtta barıp Sulaymannıń yadına ustazı aytqan gáp túsedı. Bul mısaldaǵı Baqırǵan degen jer atı, Sulaymangá «Baqırǵaniy» laqabınıń beriliwi usıǵan (túye baqırǵan, bozlaǵan jerge) baylanıslı dep túsindiredi xalıq ápsanası. Ilimiy dereklerde bolsa «Baqırǵan» qalası házirgi Qońırat qalasınan ádewir tómenirekte jaylasqan. Sol jerde Hákim atanıń mazarı házigi waqıtta muqaddes ziyarat ornı esaplanadı.

Solay eken, Sulayman Baqırǵaniy orta ásirlerdegi burınǵı «Baqırǵan» házirgi Qońırat qalasında tuwılıp, dóretiwshilik miynet etken biziń jerlesimiz bolıp tabıladı. Onıń tuwılǵan, qaytı bolǵan jılları kópshilik dereklerde 1122—1123—1186-jıllar dep qabıl etilse de, sońǵı dereklerde onıń 1129—1192-jıllar aralıǵında jasaǵanlıǵı haqqında da maǵlıwmatlar bar hám bul derekler onıń tuwılıp ósken jeriniń joqarıda atı atalǵan Qońırat bolǵanlıǵın isenimli túrde tastıyıqlaydı. Bul dereklerde kórsetiliwınshе, ol 12 jasında (1141-j) tuwılǵan jerindegi meshitte alǵan bilimnıń jáne de jetilistiriw ushın Túrkiystanda dańq taratıp atırǵan ullı ulama Xoja Axmedten tálim-tárbiya alıw ushın oǵan shákirtlikke túsedı. Shákirtlik dárejesine jetiskende, ol ustazı Axmed Yassawiydiń jollaması menen islamdı en jaydırıw hám bekkemlew ushın tuwılǵan jerine qayta oraladı. Hákim Sulaymannıń ullı mashayıq Yassawiydiń shákirti ekenligin bilgen Baqırǵan (Qońırat jurtnıń) húkimdarı Abu Muzaffar Bugraxan Ibrahım Ibn Sulayman onı úlken húrmet penen qarsı aladı. Qızı Anvardı oǵan nekelep beredi. Bul eki ullı zatlar nekesinen Maxmudxoja, Asqarxoja, Hobbixoja atlı úsh ul tuwıladı.

Hakim ata Sulayman Baqırǵaniy óz ustazı Axmed Yassawiyge tek suwpılıq taliymattaǵı kózqaraslarınıń bir únlesligi menen ǵana emes, kórkem ónerge, kórkem sóz ónerine qatnası boyınsha da ruwxıy jaqtan oǵada jaqın insan bolıp esaplanadı. Sebebi, Sulayman Baqırǵaniy de ustazı Xoja Axmed sıyaqlı orta ásirlerdegi túrkiy xalıq poeziyasındaǵı tasawwıflık poeziyasınıń rawajlanıwına úles qosqan kórnekli sóz sheberleriniń biri bolǵan. Baqırǵaniydiń pútkil túrkiy dúnyada, ásirese Oraylıq Aziyada Xoja Axmet Yassawiy sıyaqlı teńi joq shayıq hám shayıp bolǵan-

lugin XV ásirdegi ózbek, pútkil túrkiy xalıqlar ádebiyatınıń kórnekli wákili, sóz mülkiniń sultanı Aliysher Nawayı da óz shıǵarmalarında keltirip ketedi. Mısalı, onıń «Nazayimul muhabbat» kitabında Sulayman Baqırǵaniy haqqında «Hakim atanıń ózi Sulayman Baqırǵan bolıp, Xoja Axmet Yassawıydıń shákirti esaplanadı» dep jazıladı. Haqıyqatında da, Sulayman Baqırǵaniy orta ásirlerde túrkiy tilinde birinshilerden bolıp shıǵarmalar dóretken Maxmud Qashǵariy, Axmed Yassawiy, Yusup Has Hajib, Axmed Yugnakiyer qatarında turatuǵın eń súyikli túrkiy shayırlardan biri. Sonlıqtan da onıń shıǵarmaları ózbek, qazaq, túrkmen, ázerbayjan, qaraqalpaq, tatar, bashqurt sıyaqlı túrkiy xalıqlarǵa ortaǵ esaplanadı. Sulayman Baqırǵaniydıń dóretiwshiligi boyınsha V.V.Bortold, A.M.Samaylovich sıyaqlı dúnyaǵa belgili alımlar bahalı pikirler bildirgen. Dúnya jámiyetshiliginiń usınday qızıǵıwshılıǵı sebepli XIX ásirde Sulayman Baqırǵaniy haqqında xalıq arasında taralǵan ańız, ápsanalar toplanıp kitap halına ketirilip, basıp shıǵarıwǵa tayarlanıla basladı. Mine, usınday ápsanalardıń biri házirgi waqıtta Moskva kitapxana fondında saqlanbaqta. Usınday jıynalǵan qoljazbalardıń dáslepkileri — onıń «Hikmetler» kitabında birinshi mártebe 1884-jılı Qazan qalasında óz aldına kitap etip basıp shıǵarıldı. Áne, usı kitaptıń bir nusqası házirgi waqıtta da Rossiyanıń Ilimler Akademiyası arxivinde saqlanbaqta.

Biraq, usınday qızıǵıwshılıqlar bolıwına qaramastan, ǵárezsizlikke deyingi dáwirde burınǵı SSSR dep atalǵan mámleketlik dúzimde jasawshı túrkiy xalıqlar arasında bul sóz sheberiniń miyrasları jetkilikli dárejede úyrenilmey keldi. Onıń sebebi Sulayman Baqırǵaniydıń shıǵarmaları keshegi kommunistlik dúzimniń ideologiyalıq máplerine qayshı keletuǵın edi. Ǵárezsizlik sharapatı menen Sulayman Baqırǵaniy dóretiwshiligi Ózbekstanda mámleketlik siyasat dáresinde milliy mádeniy qádiriyatlar sıpatında keń kólemde úyrenile basladı. 1991-jılı Ibrahim Haqqulov hám Sayfutdin Rafatdin baspaǵa tayarlawında «Yozuvchi» baspasınan Baqırǵaniy kitabı bastırılıp shıǵarıldı. Bul kitap 1848—1898-jıllardaǵı Qazan baspası tiykarında tayarlanıldı. Bunnan keyin Qazan baspasınıń K.Ǵ.Zaleman baspaǵa tayarlangan nusqası da 1993-jılı Qarshı qalasında «Hákim ata» (Sulayman Baqırǵaniy tuwralı) degen atamada Eshmurat hám Xojamurat Jabarbovlar baspaǵa tayarlawında jariqqa shıqtı.

2002-жılı Sulayman Baqırǵaniydiń 880 jılıǵı Ózbekstan Respublikası kóleminde keńnen belgilendi.

Sulayman Baqırǵaniy hikmetleri eski túrkiy ádebiy tilde jazǵanlıǵı ushın da kópshilik túrkiy xalıqlardıń súyip oqıtuǵın shıǵarmalarına aylanıp ketken. Onıń ústine, shayır poeziyası xalıq tiline jaqınlıǵı, hikmetlerindeki ruwxıy hám ruwxanıy páklik birliǵı, insanıy ádalatlıq túsinikleriniń túrkiy xalıqlar turmısı, úrp-ádet, salt-dástúri, mentaliteti menen tıǵız baylanısta beriliwi de onıń shıǵarmalarınıń xalıqlıq sıpatların támiyinlep turadı. Máselen, onıń hikmetlerinde:

Hár kimdi kórseń, Qızır bil,
Hár túndi kórseń, Qádir bil, —

degen qatarları xalıq arasında keńnen taraǵan Qızır Ilyas baba hám Qádir tın haqqındaǵı ápsana hikmetleri menen tıǵız baylanıslı bolıp, tiliniń xalıq tili hám folklorına jaqınlıǵı menen de túsinikli hám tartımlı. Bul xalıqlıq ápsanalar tiykarında shayır suwpılıq táliymattaǵı yassawiylik tariyxattıń payǵambarlardıń qádir-qımbatına jetiw, menmenshilikke jol qoymay, jaratqan bergen hárbir künge, hárbir túnge shúkirshilik qılıp jasaw kerekligi haqqındaǵı ideyalar kórkem obrazlı tásirsheń mısallar menen ózinshe tastıyqlanıp kórsetiledi. Onıń kórsetiwinshe, hárbir adam ómirge isenim menen Allaǵa ishıq etip jasaw kerek. Allaǵa muhabbatı, ómirge isenimi joq adamnıń dárti de bolmaydı. Bunday dártsiz adamnıń dawası joq, ol Allanıń qulshılıǵınan bezgen adam. Sonlıqtan da ol óz hikmetlerinde adamlardı Allanı shın kewilden súyiwge shaqıradı. Ulıwma, Sulayman Baqırǵaniy shıǵarmalarındaǵı bul tiykarǵı ideya tasawwif ilimindeki usı Allanı súyiw, Haqtı, haqıyqatlıqtı izlew, haqqa ashıq bolıp jasaw usaǵan ideyaları menen tıǵız baylanısta sáwleleniwın tabadı. Sol ushın da onıń kópshilik hikmetlerinde usı túsiniklerdi keltirip shıǵaratuǵın Muxammed Payǵambar, onıń yaranları, pirleri, perishteler, beyish hám dozaq, jaqsı hám jamanlıq, hadal hám haram, aq penen qara, gúna hám sawap, aqıllı hám aqmaq, iyman hám insapsızlıq haqqındaǵı pikirleri, kózqarasları jiyi-jiyi esletilip otıradı. Onıń pikirinshe, Allaǵa ashıq hám sadıq bolıp jasaw ǵana adamlardı barlıq bálelerden, jamanlıq hám apatlardan qutqaradı. Sebebi, Alla birden bir jaratıwshı bolıp qalmastan, birden bir qutqarıwshı ulla ádalat

tımsalıdur. Sol ushın ol bir hikmetinde Allağa bolğan sadıqlığı tómendegishe táriypleydi:

Seniń dártiń mağan dármánnan artıq,
 Sağan qul bolğanım sultannan artıq,
 Seni yadqa alsam shóldiń ishinde,
 Bolar ol shól mağan bostannan artıq.

Sulayman Baqırǵaniy hikmetleri menen ǵázellerinde jáne bir kóbirek dıqqat awdarılatuǵın másele — bul ruwx hám nápsi arasındaqı gúres bolıp tabıladı. Dintanıwshı filosof alımlardıń kórsetiwinshe, Sulayman Baqırǵaniy óziniń bunday baǵıttaǵı hikmetlerinde xalıqqa azap-aqıretler kórsetiwden, ruwxıy jarlılıqtan jıraq bolıw, din islam qúdiretin tán alıw, onı ulıǵlaw, insanniń bul dúnyanı kórip, onıń ǵúlistan ekenligin umıtpaw sıyaqlı áhmiyetli ómirsheń, turmıslıq ideyalardı alǵa súredi. Ayrıqsha nápsi qullıǵına beriliwshilikti qaralap, adam óziniń nápsin jılawlap biliwi kerek. Nápsi menen ruwxıy dúnyanıń bir-birine qarama-qarsı turatuǵınlıǵı mısasında ruwxıylıqtıń nápsiden joqarı turıwı kerekligin tastıyıqlap kórsetedi. Máselen, nápsi: «Bul bes kúnlik ótkinshi dúnyada kewlińe kelgen nárseni isle, zawqı-sapa qılıp dáwrán súr» dese, ruwx atınan Sulayman Baqırǵaniydiń ózi «Balam, nápsińdi óltir, qızıl júzińdi soldır, qul Sulayman, sen ǵúnakkar, nápsińe ot bergil zinhar» degendey pikirlerdi aytıp, adamzattı nápsi bálesinen awlaq bolıwǵa shaqıradı:

Ruwxım aytar: Haqdur meniń ibadatım,
 Kúni-túni umıtpaspan onıń atın,
 Qiyamet bolur artıq jegen ol awqatım,
 Bul dúnyanı jıynap-terip neteyin.

Sulayman Baqırǵaniy dóretiwshiliginde usınday tereń mazmunlı, ıqsham formalı hikmet, ǵázel túrindegi lirikalar menen bir qatarda dástan, qıssa sıyaqlı keń kólemlı epikalıq poeziya úlgileri de ushırasadı. Bul jaǵınan onı orta ásirlerde túrkiy tilles xalıqlardıń epikalıq poeziyasına da salmaqlı úles qosqan dástanshı, qıssashı shayır dep bahalasaq ta boladı. Atap aytsaq, onıń payǵambarlar haqqındaǵı ráwiyatlarınıń kópshiligi usınday epikalıq formadaǵı keń kólemlı syujetlik shıǵarmalar qatarına kiredi. Máselen, Ibrahim Hálil payǵambardıń balası Ismayıldıń

qurbanlıqqa shalıw waqıyasında sóz etetuǵın ráwıyatı úlken bir dástan, yamasa qıssaǵa arzırlıq bay syujetlik mazmunǵa iye. Bul ráwıyat mazmunı boyınsha Ibrahim payǵambarǵa haqtan saza kelip, haqtıń pármanı boyınsha óz balasın haq jolına qurbanlıqqa shalıw kerek boladı. Ibrahim payǵambar pármandı orınlamaqshı bolıp, balasın Mákke qalasına qaray alıp ketedi. Jolda ibilis (shaytan), ákeń saǵan jamanlıq qılmaqshı, dep onı azǵırtıwǵa kirisedi. Bıraq, Ismayıl shaytannıń bul aytqanına isenbey, oǵan tas ılaqtırıp quwmaqshı boladı. Sonda ákesi oǵan Haqtan kelgen pármannıń mánisin túsindiredi. Ismayıl Haq buyırǵına qayıl bolıp, ákesine baǵıtınan qaytpawdı másláhát etedi:

Razıman Haqtıń bergen pármanına,
Maǵan ráhim qılmaǵıl, bolma hásil dediya,
Beray janım, áy, baba, meni qılsańız qurban,
Sózińiz qabıl bolsın, qurban qılıń dediya.

Bıraq, Ismayıl ózin qurbanlıqqa shalıwdan aldın ákesine úsh shárt qoyadı. Birinshisi — qozǵalıp ketip, qanı shashırıp ketpewi ushın qol-ayaǵın baylap qoyıwdı, ekinshisi — kózine kózi túsip rehimi kelip ketpewi ushın, júzin tómen qaray teris qaratıp qoyıwdı, úshinshisi — qurbanlıqqa shalıp bolǵannan keyin barlıq kiyimlerin Hajar anaǵa aparıp beriw.

Payǵambar úsh shártti de orınlawǵa kelisim beredi. Bıraq, balasınıń ayaq-qolın baylap shalıw paytında, pıshaǵı negedur ótpey qaladı. Tasqa salsa tastı qırqadı, bıraq balasınıń moynın kesiwge qurbı jetpeydi. Buǵan sebep — mıńsan perishteler Ismayıldıń janın aman qaldırıwdı jalbarınıp sorap, Allaǵa tınbay arız qılıp otır edi. Alla olardıń tileklerine qulaq túrip, Ismayıldıń ornına qurbanlıq etiw ushın jerge qara kók baslı qoshqardı jiberedi.

Sulayman Baqırǵaniy bul ápsananı óz ráwıyatlarında keltiriw arqalı Quran súrelerindeki «Alla hámme waqıt rehimli hám keshirimli» dep aytatuǵın ayat súreleriniń durıslıǵın jáne bir mártebe dálillemekshı boladı hám usı ráwıyattı ózinshe sáwlelendiriw arqalı Allaǵa isenseń, oǵan sadıq bolsań, ata-anańdı húrmet etseń, onıń pármanların quda pármanları dep bilsen, Alla hámme waqıt seni bále-qádeden aman saqlap qaladı, degen úlken insanıylıq ideyanı keltirip shıǵaradı.

Bunday epikalıq syujetler Sulayman Baqırǵaniy bes bólimnen turatuǵın «Baqırǵan kitabı»ndaǵı «Merojnama», «Biybi Maryam» sıyaqlı qıssa dástanlıq shıǵarmalarında da keńirek orın alǵan. Mısalı, onıń «Aqırzaman» qıssasında aqırzaman haqqında diniy túsiniklerdi adamlardıń buzıq jollarǵa túsiwi, hayal-qızlar ádep-ikramınıń buzılıwı, ázireyillerdiń óz janına ózi qast etiwı, kókte qudadan basqa tiri janzattıń qalmawı hám t.b súwretlew arqalı adamlardı iyman-insapqa, hadal bolıwǵa, Allaǵa, Payǵambarǵa shek keltirmewge shaqırıw ideyası ortaǵa qoyıladı. Bul arqalı shayır, eger, adamzat aqırzamannıń kelip shıǵıwına sebep bolatuǵın insaniylyqqa tán bolmaǵan sıpatlarǵa jol qoysa, tek ǵana jámiyetke emes, haqıyqattan da, pútkil tirishlik dúnyasında joqarıdaǵıday jawızlıq halatlar, apatshılıqlar júz beretuǵını sózsiz, sol ushın, áy, adamzat táwbege keliń, degen túsinikti keltirip shıǵaradı. «Biybi Maryam» qıssası da óz mazmunınıń oǵada tereńligi hám keńligi menen ajıralıp turadı. Qıssada Maryam degen anadan Iysa payǵambardıń tuwılıwı, yaǵnıy Mariyamnıń Alla Tallanıń shamalınan lárzem alıp hámiledar bolıp qalıwı, mine, sol Alla ulı esaplangan Iysaǵa Allatala tárepinen «Injil» kitabınıń beriliwi, sonnan kózsizlerge kóz, mayıplarǵa qol-ayaq inam eterliktey qúdiret sıyqırlı qásiyetlerdiń payda bolıw haqqındaǵı diniy ápsanawıy waqıyalar keńnen orın alǵan.

Shayır bul qıssada qúdiretlilikdiń eń tiykarǵı sebebi — Iysanıń birinshi — allaǵa, ekinshi anasına degen zor mehir-muhabbatı dep kórsetedi. Demek, bul arqalı alla inámı hár qanday payǵambarlıqtıń, ullılıqtıń tiykarı — birinshi alladan, ekinshisi ana arqalı alıńǵan ullı insaniylik, tálim-tárbiya degen pikirdi aytpaqshı boladı.

Sulayman Baqırǵaniydiń «Mirajnama», «Sabit qıssası» shıǵarmaları da onıń qıssa, dástanlıq shıǵarmalarınıń ishindegi eń kórnekli jazılǵan dóretpelerinen esaplanadı.

Juwmaqlap aytqanda, álemniń jaratıwshısın, sol álemdegi adamnıń tutqan ornın ulıǵlaw, ilim-bilimdi úyreniwdi násiyatlaw, nápsi bálesinen awlaq iyman-insaptı tárbiyalaw máseleleriniń sóz etiliwi jaǵınan Sulayman Baqırǵaniy dóretpeleri búgingi kúnde de óz qunlılıǵın joǵaltpaǵan mádeniy miyraslarımız, ádebiyatımızdıń sarqılmas saǵaları bolıp tabıladı.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. Sulayman Baqırǵaniydiń ómiri hám dóretiwshiligi haqqında maǵlıwmalar keltiriń.
2. Sulayman Baqırǵaniydiń «Hákim», «Baqırǵaniy» laqapların alıwı haqqındaǵı ápsanlardı aytıp beriń.
3. Sulayman Baqırǵaniy ilimiy-kórkem dóretiwshiliginiń tasawıf táliymatı menen baylanıslılıǵınıń mánisi nede?
4. Sulayman Baqırǵaniy poeziyasında ruwx hám nápsi gúresi qalayınsha sáwlelengen?
5. Sulayman Baqırǵaniy poeziyasınıń janrlıq ózgeshelikleri haqqında aytıp beriń?
6. Sulayman Baqırǵaniy «Hikmetleri»nen bes kuplet mısal tekstlerdi yadlap alıń.

Sulayman Baqırǵaniy

QOSIQLAR

Táwbe qılıp Haqqa umtılgan ashıqlardıń
 Ujmaq¹ ishre tórt bulaqtan isheri bar.
 Táwbe qılmay Haqtan qaytqan ǵapıllardıń
 Tar láhátte qattı azap hásireti bar.

Táwbe qılǵan ashıqlarǵa nur jawılar,
 Túni-kúni sabır qılsa, kewli ashılar.
 Qashan ólip góрге kirse — keńeyer ol,
 Ǵaffar, Izim, Rahman, Ráhim, Rahmeti² bar.

Ujmaq mülkin almaq ashıq táwbe qılsın,
 Táwbe qılıp, Háziretine jaqın barsın.
 Húri-ǵulman, perishteler xızmetinde,
 Álwan-álwan kiyer sıylı lipası bar.

¹Ujmaq, beyish — musulmanlardıń túsiniǵi boyınsha ol dúnyada gúnasızlardıń baratuǵın jeri, tamuǵ, dozaq, jáhánnem — gúnalılardıń barar jeri.

²Ǵaffar, Izim, Rahman, Ráhim, Rahmet — bulardıń barlıǵı jaqtı dúnyanı jaratqan Alla taalanıń atları.

Táwbesizler, bul dúnyanı ótpes, demeń,
 Bir kún kelip, gór azabı jetpes, demeń,
 Qıyamet kún arasat tań atpas, demeń,
 Way-way salıp, páryad qılar kúnleri bar.

Namaz, ruwza, táwbe menen barǵanlarǵa,
 Haq jolına tuwrı qádem qoyǵanlarǵa,
 Usı jolda janın pida qılǵanlarǵa —
 Jarılqawlı qullar menen sáwbeti bar.

Namaz, ruwza, táwbe seni ottan saqlar,
 Álem xalqı seni súyip, Haqtan tiler,
 Qıyamette kórip seni olar tańlar,
 Aytar, bunda saadattıń nıshanı bar.

Ujmaq ishre tórt bulaqdur — bilgil onı,
 Bunda táwbe qılǵan janlar isher onı,
 Táwbesizler ol bulaqtan ishpes, lekin,
 Olar ushın záhár-zaqqım sherbeti bar.

Hárkim Haqtıń qulı bolsa — Haqqa umtılsın,
 Bara alǵan mánziline deyin barsın.
 Qul Sulayman qáytip bunda tura alar —
 Pikri-zikri ishinde Haq aybatı bar.

* * *

Eski-túski bórkim bar, sarı-sarsıq kórkim bar,
 Shayxım otıńǵa jumsasa, barmasqa ne erkim bar.

Tonımdı otıńǵa jırtıp, denem suwıqtan terlep,
 Haq ıshqın izler bolsam — Xızır-Ilyas¹ atam bar.

Kókten rahmet jawdıǵan, jerden giya óndirgen,
 Mehır sútin emdirgen Xızır-Ilyas atam bar.

¹Islam mifologiyasında Xızır hám Ilyas—bular qıyamet kúnine shekem tiri bolatuǵın payǵambarlar. Xızır suwǵa batıp atırǵanlarǵa, Ilyas shóllerde adasıp júrgenlerge járdem beredi, dep túsinilgen. Ayırım ańızlarda bul obrazlar biriktirilip, Xızır-Ilyas túrinde beriledi.

Kelip dúzdi halqanı, izlep tappas xalq¹ onı,
Tariyqattıń sultanı — Xızır-Ilyas atam bar.

Kelip halqa dúzgen, kimi jılap, kimi kúlgen,
Hár nárseni áwel bilgen Xızır-Ilyas atam bar.

Kim bolsa soǵan kórinbes, iplas jerge jolamas,
Haqtan ózgege belgisiz Xızır-Ilyas atam bar.

Qumda izin izlegen, sır sózini sózlegen,
Xalqtan ózin giznegen Xızır-Ilyas atam bar.
Qustay hawada ushqan, teńizdi hól baspay keshken,
Máńgi suwın ol ishken — Xızır-Ilyas atam bar.

Qul Sulayman aytqanı, isharatta bergeni —
Kóńillerdiń sandıǵı Xızır-Ilyas atam bar.

* * *

Bolsa qıyamettiń kúni, sorasa Quda mennen,
Qılǵan ámelleriń qáne, bilmem, halım ne bolar.
Qul Sulayman, bildiń bul kún, ibadat et túni-kún,
Deme ómirim uzın, bilmem, halım ne bolar.

* * *

Haqqa áyle minájat — sáhár waqtı bolǵanda,
Bal ańqıǵan hawasın tat — sáhár waqtı bolǵanda.

Bolsa kóńilde qáter, qılǵay saǵan Haq názer,
Táwbe qılǵıl biyxabar sáhár waqtı bolǵanda.

Ómiriń ótti — juwmaq joq, nege jatırsań ǵapıl,
Eger mártseń — bol házir sáhár waqtı bolǵanda.

Ashıq sáhár turarlar, janı-tánin artarlar,
Ishqı otına kúyerler sáhár waqtı bolǵanda.

¹Xalq — bendeler, xalıq — jaratıwshı, halqa-suwfılar dógeregi.

Iyman shamın jandır sen, ruwhıń suwǵa qandır sen,
Muńlıq zarın algıl sen — sáhár waqtı bolǵanda.

Sáhár waqtıdur saat, turganǵa bolǵay ráhát,
Ashılar dáwlet-saadat sáhár waqtı bolǵanda.

Hár dem kúyer bul janım, qullıqsız joq dármanım,
Haq zikridur — dármanım, sáhár waqtı bolǵanda.

Hárkim tilese diydar, ashıq bolıp júrer zar,
Yadın aytar biydar sáhár waqtı bolǵanda.

Qul Sulayman saati, zárre hám joqdur taqatı,
Zikir jannıń ráhátı — sáhár waqtı bolǵanda.

* * *

Seniń dártiliń maǵan dármannan artıq,
Saǵan qul bolǵanıń sultannan artıq.
Seniń yadıńdı aytsam shól ishinde —
Bolar ol shól maǵan bostannan artıq.

Seniń yadıń ketse eger tilimnen
Táni-janıń bolar wayrannan artıq.
Meniń xor bolmaǵım óz ǵápletimnen,
Máger qılsań názer ihsannan¹ artıq.

Áziyz, xor qılıwshı sultan ózińseń,
Márhamatıń hámme ráńnen artıq.
Hár neden zıyatdur iyman hám Quran,
Ne bolǵay dúnyada iymannan artıq.

Meniń bul dártilimdi hesh kimse bilmes,
Eger bilse — Hákim Luqmannan artıq.
Bul yańlı ásiy eken Qul Sulayman,
Haqtıń inayatı bárinen artıq.

¹Qudanıń bendesine jaqsılıǵı.

HIKMETLER

* * *

Nápsim aytar, bul bes kúnlik tirilikte,
Bul dúnyada bađı-bostan dúzeyin, der.
Ol bostanda qádem-qádem qoyıp júrip,
Jazı-gúzi túrli miywe tatayın, der.

Ruwhım aytar, sháriattıń ilimin bilip,
Ilim menen tariyqattıń jolın bilip,
Sáhár waqta oyanbaqtı ádet qılıp,
On bes jastan qalmaq namaz óteyin, der.

* * *

Nápsim aytar, sádr¹ janında otırsam men,
Túrli-túrli náğmetlerdi keltirseler,
Jep-iship tün-kún qarın toltırsam men,
Dastıqqa bas qoyıp házde jatayın, der.

Ruwhım aytar, túni-kúni sájde etip,
Haq máwlim riyzasın tilek etip,
Qul Sulayman ishıq atın ertlep,
Ótken-ketken erenlerge jeteyin der.

Túni-kúni tınbayın taat qılǵıl,
Mómin bolsań másjidke qádem qoyǵıl,
Iyman nurı sende — shúkir qılǵıl,
Qul bolıp, Haqqa qullıq qılmaspısań?

Bul dúnyanı berdi bizge kórmek ushın,
Tamuǵtı Haq jarattı qorqpaq ushın,
Taattı tayınladı ujmaq ushın —
Taat qılıp ujmaq múlkin almaspısań?

¹Basshı degen mánide.

Biliń, doslar, kimler ótti, kimler qaldı,
Ne boların, ne kelerin bilgen bar ma?
Bunda qılğan isler onda soralajaq —
Soraw bermey qutılıp qalğan bar ma?

Qullıqsız bolmas eken diydar,
Eńbeksiz er muratqa qashan jeter,
Súngiwir suwǵa kirip gáwhar tabar,
Miynetsiz gáziyneni tapqan bar ma?

Uyqını haram qılǵıl uzın túnde,
Malıńnan zákát bergil bul kún bunda,
Qıyamet berer saǵan muradıńdı,
Ul-qızıń ilim alsın — ber ustazǵa.

Qul Sulayman gáwhar yańlı hikmet dúzdi,
Áziyzlerge maqtaw aytıp sózler jazdı,
Uzın túndi künge jalǵap tikke turdı,
Duwa oqıp, ráwan hikmet aytqım keler.

IMAM AǴZAM

(«Jartı alma» qıssası)

Sóz muxtasar qılalı, sóz basına baralı,
Yadıımızǵa alalı, ólmes burın, dedi-ya.

Báni Adam urıǵı, payǵambardıń sońınan,
Bir er shıqtı Kufadan — atı Nuǵman edi-ya.

Jarattı ol Biyruwbar, jarılqar onı Jabbar,
Ábid edi ózi, atı Sabit edi-ya.

Arqada suw bar edi, Sabit táhárát aldı,
Suw menen qızıl alma aǵıp barar edi-ya.

Sabit almanı kórdi, suwdan qolına aldı,
Jartısın jep edi, kóńlinde oy boldı-ya.

Nege jedim jartısın, tapsam edi iyesin,
Bersem edi bahasın, deyip qorqıp turdı-ya.

Jartısın qolğa aldı, shar tárepti qıdırdı,
Juwırıp sharbağqa kirdi, bir er qarsı keldi-ya.

Sálem berdi jigit, bul jigitti kórgen soń
Qolındağı almanı biziki, dep aldı-ya.

Bul almanı alıpsañ, bizden ruxsat almaysañ,
Aqirette jazasın naq bererseñ, dedi-ya.

Jigit ayttı, kelippen, sizdi izlep júrippeñ,
Aqirette kórgennen házir bergim, dedi-ya.

Ol er jigitti kórди, ábid ekenin bildi,
Bir qızı hám bar edi, sáhibjamal edi-ya.

Ol er ayttı, sózim bar, úyimde bir qızım bar,
Usı qızımdı alsañ, keshireyin, dedi-ya.

Sózlegeli tili joq, kórgeli hám kózi joq,
Ayağı hám qolı joq, qızım bunday, dedi-ya.

Bul qızımdı almasañ, meni razı qılmasañ,
Jartı alma jazasın sennen algım, dedi-ya.

Alay dese qızını, alıp ne qılsın onı,
Yarım alma jegennen ilaj tappay turdı-ya.

Sózlegeli tili joq, bolsa kórer kózi joq,
Mağan múshkil boldı, dep sózin qabıl qıldı-ya.

Sózin qabıl qılmasam, bul qızını almasam,
Aqirette jazasın ne qılarman, dedi-ya.

Hár ne bolsa bolayın, bul qızını alayın,
Aqiret azabınan qutılayın, dedi-ya.

Qabil qıldı sózini, alar boldı qızını,
Qıyamettiñ jazasın bunda tartay, dedi-ya.

Xoshwaq boldı atası, razı boldı anası,
Toylar qılıp, nekesi ol saatta boldı-ya.

Hayallar hám jıyıldı, úyge tósek saldılar,
Qızdı alıp keldiler, onı jigit kórdi-ya.

Kórip onı seskendi, qashıp tısqarı shıqtı,
Ózge qızdı keltirip, mazaq qılargız, dedi-ya.

Aytar jigit, netersiz, bizdi mazaq etersiz,
Bizge degen qızınıız bul emesdur, dedi-ya.

Hayallar kóp keldiler, wahahalap küldiler,
Usı edi qızımız, bizge inan, dedi-ya.

Awzı deseñ awzı bar, kózi deseñ kózi bar,
Ayat-hádis sózi bar, bunday edi, dedi-ya.

Jigit kórdi qızını, teris burdı júzini,
Yalganshıdur atası, qızdı almam, dedi-ya.

Keldi qızdıñ atası, joqdur sózim qátesi,
Ata menen anası kúlip úzir qıldı-ya.

Tili joqdur degenim — pasıq sózdi aytpadı,
Haq yadını qoymaydı tilden mudam, dedi-ya.

Kózi joqdur degenim — námáhremdi kórmedi,
Xatı Qurannan ózgege názer salmas, dedi-ya.

Ayağı joq degenim — jaman iske júrmedi,
Esit endi bul sózdi, áy perzentim, dedi-ya.

Jigit bul sózdi esitti, sırdı kónlinde tuttı,
Bul sóz jigit kónlinde júdá maqul boldı-ya.

Jigit qızğa qosıldı, jipek bolıp esildi,
Kónilleri ashılıp, bağda shámen boldı-ya.

Neshe kúnler ótipdur, qız hámile bolıpdur,
Ishindegi hámilesi bir er uđlan edi-ya.

Uđlanga toy qıldılar, kóp xalayıq keldiler,
Bul uđlanniń atını onda Nuđman qoydı-ya.

Uđlan altı jasadı, onı mektepke berdi,
Hár kúni ol mollasınan oqıp keler edi-ya.

Bir patsha bar edi, usı sháhárde edi,
Patsha bir kún xanımın jaman mazaq qıldı-ya.

Házil menen sóz ayttı — awır tiydi házili,
Xanım ayttı patshağa, sen dozaqıy, dedi-ya.

Patsha ayttı, ne dediń, sózdi bilmey sóylediń,
Men dozaqıy bolsam, onda sen talaq bol, dedi-ya.

Aytıp bolıp ókindi, mollalardı jıydırdı,
U'sh kún máwlet — ráwayat tabasızlar, dedi-ya.

Bárshe alım jıyıldı, kitap ashıp únildi,
Ráwayat tabalmay, bári jılar edi-ya.

Nuđman ustazdan soradı, nege jılargız, dedi,
Molla ayttı, áy uđlan, tınısh otır, dedi-ya.

Uđlan jáne soradı, nege aytpaysız, dedi,
U'sh kún boldı páriyshan boladursız, dedi-ya.

Xanım xanğa aytıpdur, dozaqıysañ sen, depdur,
Men dozaqıy bolsam, onda sen talaq bol, dedi-ya.

Uđlan ayttı, jılamań, meni xanğa aparıń,
Usı sózdiń juwabın men berermen, dedi-ya.

Molla ayttı, barayın, alımlarğa aytayın,
Bul sózińdi alımlar xosh kórerler, dedi-ya.

Jámi alım jıynalıp, qushaq jaydı uđlanga —
Bul balanıń aqlı dáwlet bolǵay, dedi-ya.

Bul uđlandı aldılar, alıp xanǵa bardılar,
Alımlarǵa xan ayttı, taptıńız ba, dedi-ya.

Bul uđlandı, patshamız, sizge alıp kelippiz,
Usı uđlan «ráwayat men beremen», dedi-ya.

Patsha taxtında otırdı, kishi uđlandı kórdi,
Xan ayttı, áy jas uđlan, juwap bergil, dedi-ya.

Ayttı uđlan ol zaman, taxtıńdı bizge ber, dedi,
Taxt ústinde otırıp, juwap bergim, dedi-ya.

Patsha tústi taxtınan, ol uđlandı mindirdi,
Másesin soradı, juwap bergil, dedi-ya.

Qorqqanbısız Táńirden, jaman gúna islerden,
Qaytqanbısız raydan, deyip uđlan sor(a)dı-ya.

Patsha ayttı, áy botam, bar edi meniń atam,
Atamnıń hám qasında bir qızı bar edi-ya.

Atam ólip ketken soń, bardım bir keshe oǵan,
Ol qız ayttı, áy patsha, bul is bolmas, dedi-ya.

Ol keshe oǵan bardım, qattıǵa meyil qıldım,
Lekin sonda rayımnan qaytıp edim, dedi-ya.

«Wan-naziat» oqıdı, mánisini bildirdi,
Háptiyekti qoynınan alıp ǵana keldi-ya.

Sen — dozaqıy emesseń, xanım hám talaq emes,
Bul ayattıń mánisi bunday bolar, dedi-ya.

Topar-topar alımlar, xan qasında máhremler,
Bar jıyılǵan xalayıq hayran bolıp qaldı-ya.

Usı uđlan er bolar, el ishinde bir bolar,
Altı jasar uđlandı aǵzam bolsın, dedi-ya.

Ráwayatın bildirdi, xalqtıń kónlin tındırdı,
Imam Ağzam atları usı jerde boldı-ya.

Anasına bardılar, súyinshiler aldılar,
Altı jasar ulıńız ağzam boldı, dedi-ya.

Juwap berdi anası, esitińler, dediler,
Meniń uǵlım úsh jasında ağzam boldı, dedi-ya.

Suwdan almanı aldı, biyruxsat onı jedi,
Jartı alma kesiri altı jilda ketti-ya.

Haq pármanın tutıńlar, haram-shubha jemeńler,
Kisi malın almańlar, dep wásiyat etti-ya.

NASRATDIN BURHANADDIN RABǴUZIY

(XIII ásirdiń aqırı hám XIV ásir ortaları)

Nasratdin Rabatıy Burhanatdin Rabǵuziy orta ásir túrkiy xalıqlar ádebiyatınıń kórnekli wákılleriniń biri, usı ásirlerdegi Xorezm, Qaraqalpaq eli aймаǵındaǵı kórkem ádebiyatta realistik, avtorlıq prozanıń tiykarın salıwshı ullı sóz sheberi bolıp tabıladı.

Rabǵuziydiń ismi-sháriypine qosıp aytılatuǵın «Rabǵuziy» degen sóz onıń babası, atası yamasa ákesiniń ismine baylanıslı emes, al ol tuwılıp ósken, dóretiwshilik miynet etken aymaqtıń atın ańlatıw mánisinde qosılǵan. Sebebi, Nasratdin Rabǵuziy ilimiy ádebiyatlarda áyyemgi Qaraqalpaq eli esaplaǵan Qubla Aral boyları, Arqa Xorezm, Besqala aymaqlarına kiretuǵın házirgi Qaraqalpaqstan Respublikası Nókis rayonınıń (Aqmańǵıt elatınıń) erte dáwirlerde oǵuz-peshenekler mákan etken Rabat (Tókqala) degen jerinde tuwılıp, jasap, ómir súrip, usı topıraқта islam dinin násiyatlawshı úlken alım, qazı-kálan, sonıń menen birge, kórnekli sóz sheberi bolıp jetilisen.

Bul jaǵınan Rabǵuziydi hám ol dóretken «Qissasi Rabǵuziy» dóretpesin túrkiy xalıqlar ishinde kóbirek ózbek hám qaraqalpaqlarǵa tiyisli dep aytıwǵa haqılıımız. Ekinshiden, Rabǵuziy qıssası «Qıssasul anbiyo» («Payǵambarlar qıssası») kompoziciyalıq qurılısına engizilgen payǵambarlar haqqında

qıssalar, ápsana hám ráwiyatlar syujetleriniń usı topıraqta jasaǵan ózbek, qaraqalpaq xalıqlarınıń úrp-ádet dástúrlerine, isenimine, milliy dúnya tanımına, milliy tiline say ózlestiriwine de, yaǵnıy musılman islam dúnyasındaǵı bul syujetlerdiń ózbek, qaraqalpaq xalıqları ádebiy-folklorlıq hám dialektlik, aralıq dóretiwshilik ózgesheliklerine jaqınlastırıp, qayta isleniwi kórinisleri de bul pikirimizdi ayqın dálillep turadı. Atap aytsaq, bul dóretpе insaniyat civilizaciyasınıń rawajlanıw tariyxında birinshilerden bolıp islamlıq diniy-aǵartıwshılıq qádiriyatlardı túrkiy xalıqlarǵa ortaқ túrkiy ádebiy tilde tanıstırıwshı ádebiy-kórkem estelik bolıp, onda kóbirek túrkiy tillerdiń oǵuz-qıpshaq, oǵuz-qarluq toparlarına tán bolǵan fonetikalıq, leksikalıq hám morfologiyalıq ózgeshelikler óz sáwleleniwın tapqan.

Mine, usı túrkiy tilde dóregen biytákirar shıǵarma avtorınıń ómiri hám dóretiwshiligine keletuǵın bolsaq, Rabǵuziydiń qashan tuwılıp, qashan qaytıs bolǵanlıǵı haqqında anıq maǵlıwmatlardıń bizge shekem tolıq halda jetip kelmegenligin, jetip kelgen maǵlıwmatlardıń da birgelki halatta emesligin kóriwge boladı. Ayırım dereklerde (K.Mámbetov) Rabǵuziy XIV ásir-diń ortalarında ómir súrgen sóz ustalarınıń biri delinse, jáne bir dereklerde (B.Abdushukorov) onıń XIII ásirlerde jasaǵanlıǵı aytiladı.

Bizińshe, bul pikirlerge Rabǵuziy dóretken qıssanıń («Qis-sasi Rabǵuziy»diń) XIV ásir baslarında, anıǵıraǵı hijriy 709—710-jıllarda yaǵnıy biziń házirgi jil esabımız boyınsha 1309—1310-jıllarda Rabǵuziydiń islam dinin qabıl etken begi Toqbuǵanıń iltimasına bola Nasratdin Burhanaaddin Rabǵuziy tárepinen jazıp pitkerilip, yaǵnıy bir jil dawamında jazılıp, oǵan sol jılı sawǵaǵa inam etiliwi ádewir aydınlıq kirgiziwi múmkin.

Rabǵuziy bul jıllarda, yaǵnıy XIV ásirdiń dáslepki on jıllıǵında (1310-jılları) Rabat oǵuzdıń qazısı dárejesine jetilisen, ómirlik tájiriybesi de, bilim dárejesi de ádewir tolısқан, orta jaslarǵa kelgen shama menen 35—40 jaslar shamasındaǵı kámil insan boladı. Eger, ayırım dereklerdegi Rabǵuziydi, XIV ásirdiń orta gezine shekem ómir súrgen degen pikir haqıyqatlıqqa tuwra keletuǵın bolsa, onda ol XIV ásirdiń ortalarında 1350-jılları 75—80 jaslar shamasına kelgen adam esaplanadı. Demek, bul maǵlıwmatlar bizge Rabǵuziy XIII ásirdiń 70-jıllarında tuwılıp,

XIV ásirniń 50-jıllarında qaytı bolǵan, degen juwmaqlar jasawımızǵa keń múmkinshilikler beredi.

Rabǵuziy usınday 70—80 jıllıq ómiri dawamında kóp miynetler dóretken bolıwı múmkin. Biraq, biziń dáwirimizge onıń bir ǵana «Payǵambarlar qıssası» («Qıssasul anbiyo») dep atalatuǵın «Rabǵuziy qıssası» ǵana jetip kelgen. Kitap—yadnama tilinde 5511 leksama, sonnan 2943 túrkiy, 2155 arab, 330 farsı-tájik, 55 áyyemgi evreyler, 11 grek, 6 qıtay-chin, 5 sanskrit, 6 suǵdı tilinen ózlestirilgen sózlerdiń qollanıw halatınıń ózi-aq Rabǵuziydiń kóp tillerdi, kóp xalıqlardıń úrp-ádet, kún-kóris turmıs tárizin, tariyxın, diniy isenimlerin biletuǵın diniy hám dúnyalıq bilimlerdiń bilimdanı hám filosof, hám tariyxshı, hám sóz sheberi, tilshi, ádebiyatshı, sawatlı aǵartıwshı insan bolǵanlıǵınan dárek berip turadı. Onıń sawatlı, bilimdan aǵartıwshı adam bolǵanlıǵın qıssa mazmunına engizilgen hám qayta islengen «Qurani Karim», «Hadisi Sharip» hám basqa da diniy dárekler tiykarında jaratılǵan payǵambarlar haqqındaǵı hár qıylı qıssalar, ápsana, ańız hám ráwiyatlar menen usı qıssanıń tolıq tekstiniń islam dinin úyreniw hám qabıl etiw ushın oqıw qollanbası sıpatında mangól húkimdarı Toqbuǵaǵa úyreniwge sawǵaǵa beriliwi de dálillep turadı.

Sol ushın da ayırım ilimpazlar bul qıssanı mońǵollardıń Edil boylarınan Qıtay shegaralarına deyingi aymaqlarda qalay túrkiyleskenligin hám olardıń «oqımaqqa kereklik, úyrenbekke jaraqlıq» kitaplar arqalı islam dinin qalay qabıl etkenin dálillewshı biybaha miyras sıpatında da bahalaydı.

Bul qıssa-yadnama ózi dóregen dáwirlerden baslap-aq birneshe qoljazba nusqalarda kóshirilip, dúnyanıń túrli aymaqlarına tez taraw jónelisin bastan keshire baslaydı. Máselen, XV ásirde kóshirilgen dáslepki nusqalarınan biri házir Britaniya (London) muzeyinde saqlanadı. XV—XVI ásirlerde kóshirilgen jáne bir nusqa bolsa Rossiya IA Shıǵıstanıw institutınıń Sank-Peterburg bóliminde S-245 sanı menen saqlanbaqta.

Qıssanıń bunnan basqa da, Parij, Baku, Tashkent nusqaları da bar. Máselen, ÓzRIA Abu Rayxan Beruniy atındaǵı Shıǵıstanıw institutı fondında bul qıssasınıń 7 qoljazba hám 13 baspa nusqaları saqlanadı. Bul baspa nusqaları XIX ásirniń ekinshi yarımı menen XX ásir baslarında Tashkent hám Qazan qalalarınıń litografiyaları arqalı birneshe mártebe basılǵan.

Solardan biri 1859-jılı Sank-Peterburg, Qazan nusqaları tiykarında tolıq tekst sıpatında N.I. Ilminskiy tárepinen basılıp shıqqan Qazan nusqaları bolıp tabıladı. Dóretpeniń London nusqası tiykarında bolsa 1990—1991-jılları ÓZRIA Hamid Sulaymanov atındaǵı Qoljazbalar institutınıń bir topar alımları «Qıssası Rabǵuziy»di krill álipbesine kóshirip, kitapxanlar dıqqatına usındı. (Tashkent: «Yozuvchi», 1-kitap, 1990; Ekinshi kitap, 1991.) Al, Ankaradaǵı kitaptıń tıp nusqası tiykarında doktor Aysu Ota tárepinen 1997-jılı qıssanıń túrkler nusqası da 2 tomlıq bolıp basılıp shıqtı.

Qıssanıń tillik ózgeshelikleri menen kórkemlik qunı haqqında S. Malov, N. Ilminskiy, N. Ostoumov, N. Katanov, R. Melioranskiy, S. Shagatin, F. Kuprulu, H. Dadabaev, U. Mirzakarimov, N. Xajieva, I. Ostanqulov, B. Abdishukurov sıyaqlı alımlar birqansha bahalı pikirler bildirgen. Atap aytsaq, I.I. Ostanqulovtıń «Qıssas ar-Rabǵuziy»—adabiy asar» (1993), B. Abdishukurovtıń «Qıssas Rabǵuziy leksikası» (2008) miynetleri usılar qatarına kirredi.

«Rabǵuziy qıssası» syujeti joqarıda atap ótkenimizdey, payǵambarlar haqqındaǵı hár qıylı qıssa, ápsana, ańız, ráwiyatlardan ibarat bolıp tabıladı. Atap aytsaq, onda Muwsa, Nuh, Salix, Ibrahim, Isaq, Ismayıl, Yaqıp, Yusup, Lot, Ayub, Dawıt, Sulayman, Iysa, Yunus hám t.b. payǵambarlar hám «Quranı Kárim»ge, «Hádiysi shárip» syujetlerine baylanıslı 72 qıssa syujetleri keń orın alǵan. Hár bir qıssa óz aldına tereń mánilerge iye bolǵanı menen, olardıń barlıǵın tiykarınan bir baǵıttaǵı Allaǵa, dinge sadıq bolıw, Allatala hám olardıń jerdegi wákilleri payǵambarlar úgit-násiyat etken tuwrılıq, ádillik, teńlik, iyman-insap, qayır-saqawat, kisiniń haqın jemew, mudamı adamlarǵa jaqsılıq etip jasaw, buzıqlıqqa, nákaslıqqa, jawızlıqqa, ótirik-ósekke, ádalatsızlıqqa qarsı gúresiw ideyaları, ulıwma insanıyılıq máseleler bir únles etip turǵanın kóriwge boladı. Máselen, Dawıt payǵambar haqqında ráwiyatlarda Dawıtıń payǵambarlıqqa ósip-ótiw jolı qısqa turmıslıq syujet penen oǵada isenimli hám kórkem etip sáwlelendiriledi. Ráwiyat syujetinde Dawıt patshanıń kúndiz patshalıq etip, el basqarıwı, al túnde dárwish kiyiminde el aralap, xalıqtıń turmıs tirishiligi menen tanıswı epizodın súwretlew arqalı, patsha bol, xan bol, meyli, el-xalıq penen birge bol, puqara xalıqtıń hal-awhalınan xabarsız, onıń árman-

tilekleri menen sanaspaytuğın basshı hesh waqıtta ádil húkimdar bola almaydı, degen uğım túsindirilse, usı ráwıyattıń ekinshi bir epizodındaǵı Dawıt patshanıń xalıq penen sóylesiw waqıyası arqalı adamlarǵa kisiniń haqın jemey, hadal jasaw kerekligi haqqındaǵı shaqırıq ortaǵa taslanadı. Bul epizodta tünde dárwish kiyiminde el aralap baratırǵan patsha aldınan shıqqan bir adamdı: «Patshalarıń ádil me? El biylegen hákimlerińiz adamlarǵa zorlıq-zombılıq islep atırǵan joq pa?» dep gúrrińge tartadı. Aldında turǵan dárwishtiń Dawıt patsha ekenligin bilmegen ol kisi: «Payǵambarlarımız jaqsı. Biraq, kisiniń haqqın jeydi» dep Dawıt patshanıń el basqarıwdaǵı ádilsizlik siyasatınan xabar beredi. Bunı esitken Dawıt hámeldarlarıńıń xalıqqa qılaplılıq etip atırǵanın, elge, mámleketke durıs basshılıq ete almay atırǵanın, óziniń patsha bolıwǵa múnásip emes ekenligin bilip, hárkim hadal miyneti menen kún kóriw kerek, dep oylap, qolınan keletuğın isti, kárdi islew ushın, sol kúnnen baslap patshalıqqtı tárk etip, qolına balǵa uslap, temirshi usta bolıp ketedi.

Rabǵuziy bunday qıssalarında islam hám islamǵa deyingi xalıq arasında taralǵan diniy syujetlerdi, yaǵnıy xalıq ańız-ápsanaları, qıssa hám ráwıyatlardıń syujetlerin shıǵarmada qoyılǵan tiykarǵı ideyanı ashıp beriw ushın kórkemlik maqsette paydalanıw menen birge, olardıń ele de isenimli hám kórkem bolıp shıǵıwı ushın turmista bolǵan ayırım ibaratlı waqıyalardı da óz dóretywshiliginde qayta islep, Dawıt payǵambar usaǵan payǵambarlardıń unamlı is-háreketlerin ulıǵlap, bezep kórsetiw maqsetinde júyi bilinbestey dárejede shıǵarma syujetlik jelisine qosıp jiberiledi. Mısalı, jámiyettegi, turmistaǵı orın alıp otırǵan ádalatsızlıqlar menen zorlıq-zombılıqlarǵa kózqaras bildiretuğın Dawıt payǵambarǵa baylanıslı mına bir ráwıyat syujetin talqılap kóreyik: Bul ráwıyat mazmunı boyınsha Dawıt payǵambar ózi patshalıq etip turǵan eldegi ápiwayı bir puqaranıń hayalına ashıq bolıp qaladı. Hayaldı patshalıqqa alıp, óz ármanına erisiwdi oylaǵan patsha ashıqlıq dártinen igri, nahaq jolǵa túsip ketkenin de bilmey, dárhal ol hayaldıń kúyewin urısqa jiberipti.

Patsha usılayınsha maqsetime eristim dep mardıyıp otırǵanda, oǵan arız aytıw ushın eki aǵalı-inili jigit kirip keledi. Inisiniń arızına qaraǵanda, aǵası oǵan zorlıq etip, onıń qorasındaǵı jalǵız qoyın da tartıp alǵanı málim boladı.

—Ağamniñ toqsan toğız qoyı bar. Soğan da qanaat etpey, meniñ jalğız qoyımdı da tartıp aldı, — deydi ol.

—Haw, seniñ insabıñ bar ma? Óziñniñ toqsan toğız qoyıñ bola turıp, iniñniñ jalğız qoyın tartıp alğanıñ ne?!—dep qattı ğázepke minedi bunı esitken Dawıt patsha. Gáptiñ utırı kelgenin sezgen ağasına sonda jan kirip, patshağa tik qarağan halda:

—Insap degen nárse siziñ óziñizde bar ma? Óziñizdiñ toqsan toğız hayalınıız bola turıp, birewdiñ jalğız hayalın tartıp alğanınıız insaptan ba?—degen eken.

Sonda patsha sózden jeñilgenin túsiniپ, qáteligine pushayman qılıp, óz barmağın ózi tislepti... Rabğuziy Dawıt payğambar haqqındağı qıssadan basqa da ráwiyatlar arqalı óz mápinen xalıq mápin üstin qoyatuğın, kisiniñ haqın jemeytuğın, ádalatsızlıqqa, ğaremlikke jol qoymaytuğın tuwrı sóylep, hadal iship-jeytuğın, óz miyneti menen kún kóretuğın, hújdanı, kewli pák adamlar ğana payğambarlıqqa dawager bola aladı, degen ideyalardı ortağa taslaydı hám usınday kámil insanlar obrazın jaratıw arqalı insanlardı, jámiyetti ruwxıy pákleniwge shaqıradı. Usınday avtorlıq kóz qarastıñ, bağıttıñ, qoltañbanıñ ótkirliğı Rabğuziy qıssaların folklorlıq sıpattan jazba ádebiyatlıq sıpatqa alıp ótedi. Máselen, «Rabğuziy qıssa»sındağı «Luqmani hákim» haqqındağı hikayat penen «Shaqılı Iskender», «Nuh payğambar» ápsanaları bul sıpatlı belgileri boyınsha Beruniydiñ «Estelikler» kitabındağı qayta islengen folklorlıq syujetlerdi eske túsiredi.

«Rabğuziy qıssası»nda hárbir syujetlik motiv, hárbir obraz usınday avtorlıq kózqaras arqalı úlken poetikalıq mazmundı keltirip shıǵaradı. Atap aytsaq, Nuw payğambardıñ kemesin tesken tıshqan, tıshqan tesken tesikke úsh büklenip tıǵın bolğan jılan, eñ mazalı nárse adamnıñ qanı dep járiyalamaqshı bolıp turğan peshsheniñ (súyir shıbınnıñ) tilin suwırıp alğan qarlıǵash obrazlarınıñ shıǵarmada alıp júrgen ideyalıq-estetikalıq júgi, tımsallıq-simvolikalıq mánileri bar. Máselen, tıshqan obrazı arqalı xalıqtı tıshqanday kemirip jewshi nápsiqaw, minez-qulqı pás satqın adamlar sebepli jámiyettiñ, mámlekettiñ, hátteki pútkil dúnyanıñ suwǵa ğarıq bolar aldındağı daǵdarıslıq, krizislik halatı tımsallap berilse, óziniñ qoldan kelgen háreketleri menen az da bolsa adamlarǵa, jámiyetke payda keltiretuğın qarlıǵash obrazı arqalı adamzat penen janzatlar arasındağı birlik, doslıq ulıǵlanıp kórsetiledi. Al, Nuw payğambar obrazında bolsa

usi birlikti, uygınlıqtı keltirip shıǵarıwshı hám shólkemlestiriwshı ullı aqıl, ullı insan, ullı qutqarıwshı tulǵası sáwlelenip turadı.

Rabǵuziy óz qıssalarında usınday avtorlıq kózqaraslarınıń ilgerlewshilik qásiyetleri hám ullılıǵı arqalı xalıq folklorı menen musulman dininiń baslı nızamlılıqların táriyipleytuǵın diniy kitaplardaǵı alǵa súrilgen eń jaqsı ideyalardan da bir adım alǵa ilgerilep ketedi. Mısalı, musulman dininiń baslı kitaplarınıń biri «Hidaya»da jılanǵa unamsız baha berilip, ol:

Sharıǵat áyleseń óltir jılandı,
Marifat áyleseń qıynama jandı, —

dep táriyiplenedi.

Rabǵuziy bolsa óz qıssalarında jılan obrazına berilgen bul eki túsinikten de sheberlik penen paydalanıp, ózi súwretlep atırǵan jılan obrazı arqalı hárqanday jaman nárseniń de jaqsı tárepleri boladı. Onıń tek jaqsılıq táreplerinen paydalana biliw hám onı rawajlandırıw maqsetke muwapıq boladı, degen ideyanı alǵa súredi. Máselen, joqarıdaǵı ápsanalardaǵı Nuw paǵambar kemesi- niń tesigine tıǵın bolǵan jılan obrazınan Rabǵuziy aqıllılıq tımsalın kórse, yaǵnıy aqıl-parasattıń hámмесinen ústinligin tımsallap berse, Qızır Alihisalamnıń ózi ólimnen qutqarǵan jılandıń onı shaǵıp, qanın sorımaqshı bolǵanı haqqındaǵı qıssasındaǵı jılan obrazınan jaqsılıqqa jamanlıq penen juwap qaytaratuǵın jawız kimselerdiń kelbetin kóriwge boladı. Atap aytсаq, usı qıssada Qızır Alihisalam órtelgen toǵaydıń arasında atlı shawıp baratırıp janıp atırǵan terek shaqasında oratılıp, ólim halatında turǵan bir jılanǵa kózi túsip, oǵan rehimi kelip, ólimnen qutqarsa, jılan jaqsılıqqa jamanlıq etip, at dorbadan basın shıǵarıp, onı shaǵıp, qanın sorımaqshı ekenligin bildiredi. Biraq, Alihisalam onıń bul usınısına kónbeydi.

— Bul máseleni tınıshlıq joli menen shesheyik. Úsh gúwa tabayıq. Eger, úshewi de seniń pikirińdi quwatlasa, men ólimge razıman, — deydi. Jılan bul pikirge kelisim beredi.

— Jaqsılıqqa jaqsılıq bar ma? — dep soraydı Alihisalam jol boyında ushırasqan birinshi gúwa terekten.

— Joq, — deydi terek. — Sebebi, men ómir boyı insanlarǵa jaqsılıq qılıp kiyatırman. Jaz boyı sayamda dem alsa, qısta otın qılıp ısınadı. Biraq, olar bunıń qádirine jetpeydi, birew balta

sap, birew bel sap ushın shaqalarımdı qırqıp, janıma hazar beredi. Jaqsılıqqa jaqsılıq joq.

Ekinshi gúwa sıyr da usılayınsha «joq» dep juwap beredi. Sıyırdıń aytıwınsha, adamlar onıń sütün ishıp qanshelli ráhát-lengenı menen, suwalǵan waqtında, yamasa qartaysa, soyıp jew ushın sallaxanaǵa tapsırıp jiberedi.

Úshinshi gúwa bulardan basqasha jol tutup, juwaptı óziniń háreketi menen bildirgisi keledi. Soraw beriwden-aq, máseleniń mánis jayın túsiniپ, Alihisalamǵa jamanlıqqa qalay juwap qaytarıw kerekligin ámelde kórsetip bermekshi bolıp, jılanga qarsı hiyle oylay baslaydı. Usını oylagan pıshıq:

— Hey, jılan, bul kishkene dorbaǵa qalay sıydıń?— dep onı mákkarana aldastırıp soraw taslaydı. Jılan «bılay sıydım» dep basın bir kórsetip, dorbaǵa qaytıp kirmekshi bolıp turǵanda, pıshıq shaqqanlıq penen oǵan qaray atılıp, basın gewdesinen julıp aladı.

— Jaqsılıqqa jamanlıq penen juwap qaytaratuǵın maqluqtıń sıbaǵası usı,— deydi pıshıq. Pıshıqtı jaqsı kórip qalǵan Qızır Alihisalam sol waqtta onıń arqasınan bir sıypaptı. Sol-sol eken, pıshıq sonnan berli hesh waqtta arqasınan jıǵılmaytuǵın bolıptı.

Rabǵuziydıń ayırım qıssalarında mifologiyalıq syujetler de aralasıp kelip otıradı. Mısalı, eki ayaǵınıń arası bir kúnlık jol, dúnyanı topan suw bassa da dizesine kelmeytuǵın, bir qolı menen balıq uslap, ekinshi qolı menen kúnge keptirip jeytuǵın Anuq atlı dáw adam haqqındaǵı qıssa syujetinen usınday sıpattı bayqawǵa boladı.

Ulıwma, Rabǵuziy qıssaları qanday diniy túsinikler menen sáwlelendirilip berilmesin, óziniń xalıqshıl, insaniylyq ideyaları- nıń ullılıǵı menen búgingi kúni de biziń ruwxiyatımızdıń tıp derekleriniń biri bolıp xızmet ete beretuǵınlıǵı sózsiz.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. Rabǵuziy miynetlerinde keltirilgen maǵlıwmatlar boyınsha onıń tuwılǵan, qaytıw bolǵan jılların shamalap kórsetiń.
2. «Qıssaıy Rabǵuziy» kitabı qashan, kimgе, qanday maqsette sawǵa etilgen?
3. «Qıssaıy Rabǵuziy» miyneti neshinshi ásirlerden baslap dúnya xalıqlarına tarala baslaǵan hám qanday baspalarına iye?

4. Kitaptağı Dawıt payğambar haqqındağı qıssanıń ideyalıq mazmunın túsindirip beriń.
5. Nuw payğambar haqqındağı qıssanıń mazmunın sóylep beriń.

NUH NABIY ALAYHISSALAM QÍSSASÍ

(úziñdi)

Nuh shúllik terek ekti, qırıq jılda úlken úsh daraq bolıp jetildi. Daraqtı keskeni menen, onı tiyisli mánziline jetkere almadı. Sonda teñizdiń arjağındağı Avj*di járdemge shaqırdı. Ol terekti súyrep ákeldi. Jabrail Nuhğa, terekti balta menen shap, dep aqıl berdi. Úyrektiń suw ústinde júrgenin kórsetip úyretti, oğan uqsatıp keme soğa basladı. Kápirler bul háreketti kórip, onı masqaralap kúler edi: (Ayat)

— «Sen payğambar ediń, endi ağash jonıwshı bolıp qaldıń!»
Bunı ne qılmaqshısań ózi?!

— Keme jasadı atırman, oğan minip, suw ústinde júzemen,— dep Nuh olardıń sorawına juwap berdi.

— Eger, jonatuğın bolsań, dáslep eshek alıp al! — dep jáne kúle basladı. (Ayat) «Qashan onıń qasınan qáwim basshıları ótse, onı masqaralap kúler edi».

— Nuh bılay dedi: (Ayat) «Eger sizler bizdi masqara etetuğın bolsańızlar, bizler de bir kún kelip sizlerdi masqara etemiz. Kim haq ekenligin tez arada bilim alasızlar.»

— Topan tasıwı qashan boladı? — dep soradı Nuh.

— Tandırdıń ishinen qashan suw shıqsa, bálki, sonda azap-tıń kelgeni bolar, — dep shamaladı olar.

Nuhdıń tórt ulı bar edi: Sam, Xam, Efas hám Kanon. Úsh ulı musılman edi, Kanon bolsa kápir boldı.

Balları menen biyikligi úsh júz qulash, eni eki júz qulash (geyparalardıń aytıwınsha, kemeniń uzunlıǵı bir mırń eki júz qulash, biyikligi altı júz qulash, eni de altı júz qulash bolǵan) keme soqtı. Kemege bir júz jigirma tórt mırń temir belli arqanlar

*Avj — ras atı Avj ibn Unuq, dárya tassa tobıǵına kelmeytuğın oğada uzın boylı teñizlerdiń arjağında turatuğın úysiz-jaysız jalǵız baslı ápsanawiy dáw qaharman. Ápsanalarǵa qaraǵanda, topan suwı onıń tobıǵına da kelmegen.

kepslerledi. Hár bir belliktiń ústinde bir payǵambardıń atı jazılǵan edi. Iblis «Muhammad rasululloh» kaliması bitilgen bellikti urladı.

Nuh qansha izlese de taba almadı. Jabrail kelip Ibliske «Bellikti Nuhǵa bergil!» dep buyırdı. Ol «Almadım!» dep ant ishti. Jabraildiń ashıwı kelip, kemeniń eskegin alıp basına bir urǵan edi, bet-awzı qanǵa boyalıp qaldı. Qorıqqannan bellikti tawıp berdi.

Keme pitdi, ol úsh qabat edi (birinshi qabatta úy haywanları, ekinshisinde Nuh qáwimi menen, úshinshisinde qus hám jánlikler ornalasqan edi). Keme pitken waqıtta, Nuhdıń kápir hayalınan jawıp atır edi. Sol waqıtta tandırdıń ishinen suw shıqtı. Ol bul awhaldı Nuhǵa xabarladı. Nuh seksen adamı menen kemege shıqtı. Sonda párman keldi: (Ayat) «Kemege adamlar menen birge hár bir jániwarlardan er hám nashar túrinde jup-juptan hám óz balalarıńdı da shıǵar!»

—Alla-talam, ushatuǵın, juwıratuǵın jániwarlardı ne qılayın?— dep soradı dedi Nuh. Sonan keyin Alla qúdireti menen suw betine hámme jániwarlar jıynaldı, hár birinen bir erkek, bir nasharın uslap alıp kemege shıǵardı. Balası Kanondı kemege shıǵarmaqshı bolǵanda, Alladan párman keldi: «Hasla shıǵarma, ol kápirdur!»

—Allam, puxaralarıńdı shıǵar, dep aytǵan ediń ğoy?— soradı Nuh.

—Ol seniń puqarań emes!— degen saza keldi.

—Áy, Kanon, musılman bol, kemege kir, topan suwına ğarq bolasań, — dedi Nuh.

—Men biyik tawlarǵa sıyınaman. Tawlar meni suw basqınınan qutqaradı, — dedi Kanon.

—Búgin Alladan basqa apattan saqlawshı hesh kim joq!— dedi Nuh. —Qudanıń rehimine miyasar bolǵan adam ǵana aman qaladı.

Sol waqıtta jutıp jiberetuǵınday bolıp tasqın-tasqın suw gúrkirep japırılıp keldi. Kanon taw joqarısına qaray qashtı. Suw kóterilip barıp onıń ayaǵına shekem kelip jetti. Kanonniń bir balası bar edi, suwdan qutılmaqshı bolǵanlıǵı sonshellı, ayaǵı menen onıń da iyniniń ústine shıǵıp aldı. Balası mantıǵıp óldi, sál ótpey ózi de óldi, bul dúnyadan iymanısız ketti.

Aytıwlarǵa qaraǵanda, kemege eń dáslep qarlıǵash kirgen. Eń keyninen kirgen jániwar eshek boldı. Eshikti kirgizbekshi bolıp sonsha tarttı, biraq sirá kemege izep basqısı, kirgisi kelmedi. Sebebi, shaytan onıń quyrıǵınan tartıp turǵan edi.

Jáne aytıwlarǵa qaraǵanda, Nuh ekilenip turǵan eshekke qarap: «Áy, sor mańlay, kirseń-o!» degen edi, Iblis badbaxt eshekniń quyrıǵınan uslaǵan halda kemege shıqtı. Shaytandı keme ishinde kórgen Nuh:

— Sen kimniń pármanı menen kemege shıqtıń?— dedi.

— Seniń sóziń, seniń pármanıń menen mindim, — dedi Shaytan.

— Saǵan kir dep qashan ayttım? — hayran qaldı Nuh.

«Áy, sor mańlay, kir!» dep ayttıń. Baqtı qara eshek emes, haqıyqatında men bolaman, — dedi Iblis.

«Sizden adamǵa záleli tiyer» dep Nuh payǵambar jılan hám shayannı kemege shıǵarmadı, — dep aytıptı Malik ibn Sulayman al-Xaraviy rahmatullahi alayh. Sonda olar: — Kim de kim seniń atıńdı aytsa, oǵan zıyan jetkizbeymiz, — depti. Aytıwınsha, kim jılan hám shayannan qorıqsa (Ayat) «Xalıq ǵamxorı Nuh payǵambarǵa sálem bolsın. Álbette, biz jaqsı ámel islewshilerdi jáne usılayınsha sıyıqlaymız. Haqıyqatında, ol «biziń mómin bendelerimizden edi» ayatın oqıp jatsın.»

Allahım, arıslan sıyr menen, bóri qoy menen, pıshıq kepter menen dushpan ekenligin biler edim, olardı ne qılıwım kerek? — dedi Nuh.

Hámme nárse, pat-zatlardı kemege shıǵarıp bolǵannan keyin jáne párman keldi:

«Adamnıń súyeklerin alıp kelip kemege shıǵar. Oǵan azap suwı tiymesin!

Háziret Adamnıń jasadın (óli denesin) alıp kelip, kemege qoydı. Kemeniń bir tárepine erkekler, bir tárepinen bolsa hayallar ornalasqan edi. Adamnıń jasadı olardıń arasında perde bolıp turdı.

Jáne bir ráwiyyatta jasadtı Judi tawına qoyǵan degen de ǵáp bar. Biraq, eti hám terisi Sarandibda, súyekleri Jiduda turar-emish.

Suw keme turǵan qurǵaq jerge kelgende, Nuh júzip ketpekshi bolıp bir neshe márte urındı, lekin keme júrmedi. Sonda Jabrail: «Áy, Nuh, tórt jerge tórt ǵuzeni ıǵallap ornalastır!».

Usınday etkende, keme júrdi. Aytıwlarǵa qaraǵanda, bir kózdi Atıq, ekinshisin Omar, úshinshisin Ospan, tórtinshisin Áliy dep ataǵan eken. (Ayat) « Ol keme júzer edi kóz aldımızda, meyli, sawǵa bolsın dúnya ótkinshi degen adamǵa (yaǵnıy Nuh payǵambarǵa)».

Nuh alayhissalam Irakdan shıǵıp Mákkege barıp, Kabatul-lahtı jeti mártebe tawap qıldı. Onnan keyin Maǵrıǵa, soń Mashrıqqa bardı. Erejep ayınıń úshinshi kúni shıqtı, altı ay kemedede júzdi.

Topan tasqını waqtında qırıq kún-tún jawın jawdı, jerden de suw shıqtı. (Ayat) « Aspan esiklerin sawlap aǵatuǵın suwǵa ashıp tasladıq hám jerde bulaqlardı aǵızıp qoydıq».

Aytıwlarǵa qaraǵanda, Nuhǵa payǵambarlıq kelgende júz jasta edi. Togız júz eliw jil adamlardı jaqsılıqqa jámledi. Jáne bir ráwiyatta topaǵa deyin tórt júz eliw jasta edi, onnan keyin úsh júz eliw jil ómir súrdi, dep keltiriledi. Hámmesi mın jeti júz jil boladı.

Aytıwlarǵa qaraǵanda, qırıq kún-tún jawın jawdı, hár bir tamshısı digirman tasınday keler edi. Dúnyanıń eń bálent tawınıń ústin de qırıq qulash biyikliktegi suw bastı. Kemedegi seksen kisiden tısqardı jer júzindegi bir de bir adam qalmadı, hámmesi o dúnyaǵa rawan boldı.

Xabarlawlarǵa qaraǵanda, ilgeri úsh nárse joq edi, sol jan-zatlar teńiz ústinde payda boldı: biri pıshıq. Ekinshisi tıshqan payda bolıp kemeni testi. Úshinshisi dońız edi. Párman boldı:— Nuh arıslannıń basın sıypaladı, murnınan eki pıshıq shıqtı hám tıshqandı jedi.

Jáne aytıwlarǵa qaraǵanda, tıshqan kemeni teskende, adamlarda suwǵa ǵarq bolıw qorqınıshı oyandı, suw ishinde bolsa tesikti bekitiwdiń ilajı tabılmadı. Sonda Nuh: — Kimde kim usı tesikti bekitse, qálegen tilegin orınlayman, — dedi.

— Men tesikti bekitemen, suw kiriwi toqtaǵannan keyin, sizler keme ultanındaǵı suwdı sırtqa tógip taslańlar, — dedi jılan. — Maǵan ne sawǵa etesiz?

— Neni qáleseń, sonı! — dedi Nuh.

— Qaysı gósh mazalı bolsa, sone beresiz, — dedi Jılan.

Nuh tilegin orınlawǵa kelisti, Jılan tesikke kirip, gúlsheday domalanıp jatıp, suwdıń jolın bekitti. Suw kemege kiriwin

toqtatti. Keme ishindegiler ultandađı suwdı sırtqa serpip tasladı. Suwđa ġarq bolıw qorqınıshı barham taptı.

Kemedен shıqqannan keyin jılan kelip, Nuhtan wáde etilgen góshti talap etti.

Hámme jániwarlar kemedен shıǵıwdan ján-jaqqa tarqalıp ketti.

— Góshti qalay tabamız? — dedi Nuh. Jılan kóp sarsıldı, sonda Nuh súyir shıbınǵa bılay dep ámir etti:

— Jáń-jaqqa ush, jer júzindegi barlıq góshlerdi awız tiyip kór, eń mazalısın Jılanǵa alıp kel.

Shıbın ushıp ketti, biraq kópke deyin kaytıp kelmedi. Jılan bolsa kem-kem ġázep penen isiner edi. Nuh qısınıspaǵa túskeni sonsheli, shıbındı dárhal tawıp kel,—dep qarlıǵashtı shıbınıń izinen jónetti.

— Nega keshigip atırsań?— dedi Qarlıǵash Shıbındı izlep tawıp.

— Jer júzi keń eken, sol sebepli kesh kaldım, — dedi Shıbın.

— Góshlerdi tatıp kórdiń be? Qaysı gósh mazalı eken? — dep soralı Qarlıǵash.

— Hámme góshlerdiń eń tatlısı adamnıń góshi eken, — dedi Shıbın.

— Sol góshtiń mazası ele de awzında turǵan bolar. Qáne, awzında azmaz ashıp kórset, men hám bir iyiskeleyin, — dedi Qarlıǵash. Awzın ashqanı sol, Qarlıǵash iyiskelemekshi bolǵanday bolıp, tumsıǵı menen Shıbınıń tilin julıp aldı. Usı kúnnen baslap, Shıbın tilsiz qaldı.

Ekewi tiriteklesip Nuh payǵambarǵa keldi. Shıbın qansha háreket qılsa da sóyley almas edi. Onıń ne aytqanına hesh kim túsine almadı.

— Oǵan ná bále boldı, nege ızıldap sóyley almay atır? — dep soradı Qarlıǵashtan.

— Meniń menen sóyleskende, baqanıń góshi mazalı eken, dep aytıp edi. Kesh qalǵanınan qısınıp tili gúrmewge kelmey qaldı, — dedi Qarlıǵash.

Nuh alayhissalam baqa góshin jılanǵa berdi. Eger, qarlıǵash sol kúni sonshalıq jaqsılıq qılmaǵanda edi, búgin biz hámme adamlar jılanǵa jemtik bolǵan bolar edik.

1.2. XIX ÁSIR QARAQALPAQ ÁDEBIYATÍ

Hárqanday xalıqtıń ádebiyatın, onıń kewil mülki bolǵan sóz sheberleri dóretpelerin úyreniw arqalı, sol xalıqtıń tariyxın, siyasiy, sociallıq hám mádeniy jaǵdayların tolıq, anıq, jaqsı biliwge boladı. Sonlıqtan da XIX ásir qaraqalpaq xalqınıń tariyxın, mádeniy turmısın úyreniwge názer salar ekenbiz, usı ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatınıń ullı klassikleri esaplangan Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq, Ótеш shıǵarmaların úyreniwge ayrıqsha itibar beriwimiz kerek. Sebebi, XIX ásirde júz bergen hárqanday waqıyalar, tariyxıy jaǵdaylar bul shayırlar dóretpelerinde tolıq sáwlelenbese de, belgili dárejede óziniń baǵdarın, háreketin, epkinin qaldırıp ketpewi múmkin emes. Atap aytsaq, biz XIV—XVIII ásirlerdegi qaraqalpaq ádebiyatınıń eń iri wákilleri bolǵan Soppaslı Sıpıra jıraw, Asan qayǵı, Jiyrenshe sheshen, Dosmámbet jıraw, Jiyen jıraw dóretpelerinen usı ásirlerge tán qaraqalpaq turmısın, milliy ortalıǵın, aymaq mákanların, el basqarıw dúzimin, mádeniyat kórinislerin, ulıwma usı dáwirlerge tán bolǵan baslı-baslı tariyxıy waqıyalardıń, mısalı, qaraqalpaqlardıń úlken bir toparınıń XIV—XVI ásirlerde Edil-Jayıq boylarında, Altın Orda, Noǵay Ordası quramında bastan keshirgen siyasiy-jámiyetlik, social-ekonomikalıq, mádeniy turmısın, Noǵay Ordasınıń ıdırawı menen qaraqalpaqlardıń da basına túsken awır etnikalıq búliniwshilikler aqıbetlerin, XVII—XVIII ásirdegi Türkistan, Sır boyındaǵı jańa qonısların, usı ásirdeń 20—40 jıllarındaǵı jungar-qalmaqlardıń shabıwilları hám türkiy xanlıqlardıń hákimiyat, jer-suw ushın óz-ara qırqıswları sebepli bul jerlerde de payan tappay, XVIII ásirdeń 50—60-jıllarınan ózleriniń negizgi mákanları bolǵan Jańa dárya menen Ámiwdáryanıń tómengi quyarlıǵındaǵı Aral teńizi átiraplarında jasap atırǵan qaraqalpaqlar toparına kelip qosılıw waqıyalarınıń kórkem sáwlelengenin kóretuǵınıımızday, XIX ásirdegi qaraqalpaq klassik ádebiyatı wákilleri dóretpelerinen de tek usı ásirdegi qaraqalpaq turmısına tán bolǵan tipik sharayatlar menen waqıyalardıń kórkem tariyxıy sáwlesin kóremiz. Mısalı, XIX ásirdegi qaraqalpaqlarǵa tán siyasiy-jámiyetlik, social-ekonomikalıq, mádeniy ómir hám usı ásirdeń 20—60-jıllar aralıǵındaǵı xalıq azatlıq gúresleri hám t.b... Mine bul waqıyalardıń barlıǵı XIX ásirde dórengen kórkem shıǵarmalarda óziniń

aniq hám kórkem sáwlesin taptı. Sonlıqtan biz XIX ásirdegi tariyxıy, siyasiy, sociallıq hám mádeniy jaǵdaylardı kórkem sáwlesin sol ásirde jasaǵan, shayırlar dóretpelerinen izleyviz. Aqırı XIX ásirde jasaǵan ullı klassiklerimiz xalıq tariyxın dóre-tiwge úles qosqan tariyxıy tulǵalar esaplanadı. Olar xalıqtıń basınan keshirgen, keshirip atırǵan tariyxıy, siyasiy, sociallıq hám mádeniy jónelislerdiń birden bir dóretywshisi, waqıyalardı áwladtan-áwladqa jetkeriwshileri, taratıwshıları hám bárinen beter progressivlik baǵıtta baha beriwshileri bolıp jasadı, retı kel-gende ózleri eline, xalqına jol kórsetip, turmıstı túsindirip bardı.

Sonlıqtan da biz bul bapta XIX ásirdegi qaraqalpaq xalqınıń siyasiy, sociallıq hám mádeniy jaǵdayların Berdaq Ğarǵabay ulı hám Ótеш Alshınbay ulınıń dóretpeleri mısasında, onı dáwirdiń tariyxı menen baylanıstırıp, salıstırıp úyrenemiz.

BERDAQ ĞARǴABAY ULI

(1827 – 1900)

Berdag (Berdimurat) Ğarǵabay ulı 1827-jılı Ámiwdáryanıń Aral teńizine quyarlıǵında, qubla Aral jaǵasındaǵı Aqqala degen jerde dúnyaǵa kelgen. Berdaq on jasqa shıqqanda ata-anası ólip, jetim qaladı.

Ol dáslep awıllıq mektepte oqıp, keyin Qaraqum iyshan medresesinde tálim aladı. Biraq turmıs jaǵdaylarına baylanıslı oqıwdı tolıq tamamlay almaǵan. Ol óz betinshe bilimnı tereńletken, kóp úyrengen, Shıǵıs ádebiyatınıń klassikleri shıǵarmaların jaqsı bilgen hám olardıń kórkemlik, ideyalıq dás-túrlerin dóretywshilik penen ózlestirgen. Onıń shayırlıq talantınıń jetilisiwinde ataqlı qaraqalpaq shayırları Kúnxoja, Ájiniyazdıń sonday-aq, xalıq dóretywshiliginiń de úlken tásiiri bolǵan. Berdaqtıń ózi ataqlı shayır bolıw menen birge talantlı baqsı da bolǵan.

Shayır babamızdan eki ul, bes qız tuwıladı. Olardıń ishinde Húrliman degen qızı ata jolın quwıp, baqsıshılıq ónerin iyeleydi hám xalıq ishinde «qız baqsı» ataǵına iye boladı. Bul ónerdi iyelewde Berdaqtıń ózi qızına tikkeley ustazlıq etken.

Berdaq shayır mudamı miynetkesh xalıqtıń jırın jırlap, arın arladı. Onıń qosıqlarında miynet adamınıń arzıw-ármanları, ádalatsızlıqqa qarsı otlı gázebi kórinedi. Berdaq ózine shekemgi poeziyanıń órisin keneytip, tematikalıq hám janrlıq jaqtan onı túrlendirip, xalıqlıq, demokratiyalıq mazmunın kúsheytip, milliy ádebiyat dárejesine jetkeredi. Shayırdıń «Xalıq ushın», «Izler edim», «Bolǵan emes», «Pana ber», «Jaqsıraq», «Salıq», «Zamanda» hám t.b. qosıqları onıń xalıqshıl shayır, haqıqıy kórkem sóz iyesi, oyshıl filosof ekenligin dálilleydi.

Berdaq ápiwayı xalıqtıń ishinde júrip, olardıń quwanışı menen qayǵısın, ármanların, tileklerin jırlap ótti. Ol óz dáwirindegi Ernazar alakóz (1855 — 1856) waqıyaların óz kózi menen kórip, júregi menen sezinedi.

Shayır óziniń «Amangeldi», «Aydos baba», «Ernazar biy» shıǵarmalarında jeke adamnıń ǵana emes, al xalıq taǵdiriniń qaharmanlıq, tragediyalıq kórinisin súwretlep beredi. «Aqmaq patsha» dástanı jazba ádebiyatıǵı jańa epikalıq shıǵarma bolıp esaplanadı. Shayırdıń «Shejire», «Xorezm» shıǵarmaları Berdaqtı qaraqalpaq xalqınıń birinshi tariyxshısı dep atawga tiykar bola aladı.

Berdaqtanıw iliminiń dáslepki ushqınları XX ásirdeń bas gezlerinde kórinip, sol ásirdeń 30-jıllarında qaraqalpaq filologiyasınıń quramında ilim bolıp qalıplese basladı. Ótken ásirdeń 60 — 70-jıllarında Berdaqtı izertlew jumısları ádebiyattanıw sheńberinen shıǵıp, til bilimi, tariyx, filosofiya, pedagogika ilimleriniń izertlew obektine aylana baslaydı. Bul ilimniń qalıplesiwine hám rawajlanıwına belgili filologlar N.Dáwqaraev, Q.Ayımбетov, I.Saǵıyтов, S.Máwlenov, Sh.Xojaniyazov, M.Nurmuxammedov, N.Japaqov, Q.Maqssetov, G.Esemuratov, A.Murtazaev, A.Karimov, Á.Paxratdinov, Q.Bayniyazov, K.Mámбетov, S.Bahadırova, H.Hamidov, tariyxshı alımlardan S.Kamalov, M.Tilewmuratov, filosflardan K.Xudaybergenov, J.Bazarbaev, pedagog alımlardan Ó.Álewov hám t.b. tabıslı miynet etip, belgili dárejede óz úleslerin qostı. Berdaq miyrasın izertlew jumısları, ásirese, gárezsizlik jıllarında jańa epkin hám jańa mazmunda alıp barıldı. Sebebi, bul dáwirde ótmish mádeniyatın hám ádebiyatın milliy gárezsizlik ruwhı menen suwǵarılǵan jańa metodologiya tiykarında izertlew imkaniyatı tuwıldı. Berdaq dóretiwshiligi iliminiń hár qıylı tarawlarında, hár qıylı

aspektlerinde izertlendi. Bul dáwirde akademik H.Hamidov, J.Bazarbaev, ilim doktorları Á.Paxratdinov, K.Mámбетov, Q.Járimбетov, K.Kurambaev, A.Murtazaev, A.Pirnazarov, Sh.Abdinazimov, K.Allambergenov, ilim kandidatları B.Kurbanbaev, Q.Turdıbaev, M.Xalmuratova, A.Utambetova hám t.b. alimlardıń miynetleri járiyalandı.

Berdaq tek qaraqalpaq xalqınıń emes, al túrkiy xalıqları ádebiyatında da salmaqlı ornı bar shayırlardıń qatarına kiredi. Onıń poeziyasında tariyxıy dáwirlerdiń kórinisleri, sociallıq ayırmashılıqlar tiykarında jámiyettiń qarama-qarsı qatlamlarǵa jikleniwi, xalıqtıń awır turmıs jaǵdayları, ádillik, iyman-insap, jaqsılıq-jamanlıq, miyrim-shápáát hám zulımlıq sıyaqlı sotsiallıq hám etikalıq máseleler kóteriledi.

Ulıwma, bul maǵlıwmatlar Berdaq dóretiwsılıgın úyrengende, ol jasap, dóretiwsılık etken zamandı, dáwirdi sol dáwirdiń jámiyetlik-siyasiy jaǵdayın, ádebiy ortalıgın esapqa alıw zárúr ekenligin ańlatıp turadı. Sonday-aq, klassik shayırlardıń tek óz dáwiri sheńberinde qalıp qoymastan, ulıwma insanıyılıq kózqarasınan pikir júritetuǵının, olardıń kórkem-poetikalıq dúnyası óz dáwiriniń ádebiy-kórkem sóz dóretiw mektepleri dárejesine jayǵaspaytuǵının da esten shıǵarmawımız kerek. Mine, sonıń ushın da olar klassikler.

Berdaq shayırdıń álemnen ótkenine bir ásirde aslam waqıt bolsa da shayır dóretiwsılıgın úyreniw, izertlew ele dawam etpekte. Shayırdıń poetikalıq dúnyası sonshellı quramalı, ol ádebiyatshılar ushın izertlew obyektı, shayırlar ushın úyreniw mektebi bolıp qalmaқта. Onıń ulıwma adamgershilik pazıyletleri menen suwǵarılǵan ádebiy miyrasları waqıt hám keńislik shegaraların jarıp ótip, búgingi kúni de insanıyat ruwxıy dúnyasın bayıtıw ushın xızmet etpekte. Demek, usı waqıtqa shekem aytılıp kelingен: Berdaq bir klasstıń mápin jırladı, ol baylardı jek kórdi, degen pikirler haqıyqatlıqqa onshellı jaqın emes ekenligi óz tastıyǵın tappaқта. Berdaq shayır tek bir klasstıń mápin jırlawshı emes, al ulıwma insanıyılıq kóz-qaraslardı jırlawshı, ómir shınlıgın kórkem shınlıqqa aylandıırǵan shayır degen pikirge búgingi kúni heshkim de gúmanlanıp qaramaydı:

Xalıqqa názer salmasa,
Bostanlıq, jaylıq qılmasa,

Ádillik penen turmasa,
Onı basshı dep kim aytar?!¹

Yamasa:

Duwrı tutsañ niyetiñdi,
Xalıqqa bursañ betiñdi,
Sıylasañ gárip-jetimdi,
Shın azamat boladursañ!

Biz búgingi kúni jámiyettegi demokratiyalıq principler, qayır-saqawatlıq, insanıylıq máseleleri, olardıń kórkem ádebiyattağı kórinisleri haqqında aytamız. Biraq, bulardıń bunnan bir yarım ásir burın-aq ullı Berdaq dóretiwshiliginde ájayıp usılda óz sáwleleniwın tapqanına onshellı itibar bere bermeymiz. XIX ásir ádebiyatındağı didaktika janrındağı shıǵarmalarda, kóbinese, qurǵaq aqıl aytıw kóbirek orın iyeleytuǵının esapqa alsaq, Berdaq bul janrdı da jetilistirgenin kóriwge boladı. Shayır xalıqtıń sóyler tili ekenin (ásirese, Berdaq zamanında pikir-ótinish, tilek-usınıslardı aytatuǵın minberdiń bolmaǵan dáwirinde) esapqa alsaq, joqarıda mısal keltirgen qosıq qatarlarınıń xalıqshılıǵı, ulıwma insanıylıq-gumanizm kózqarasları menen suwǵarılǵanlıǵı birden-aq kózge taslanadı. Shayırdıń ózi jasaǵan dáwirdegi el basqarıw, sociallıq ádalatlıq máselelerine anıq kózqarası qalıpleskeni hám bul máselelerdi óziniń kórkem dóretpelerinde sáwlelendiriwde de óz jolına iye ekenligi kórinip turadı. Sonlıqtan da shayır didaktikası qurǵaq aqıl aytıwǵa qurılmastan, olarda kórkem ádebiyattıń baslı shártleri — obrazlıq, pikirdi kórkemlep jetkeriw tiykarǵı hám jetekshi orın iyeleydi.

Sheńgelge qonǵan búlbildiń,
Shımshıq kibi sáni bolmas,
Íshqısında qızıl güldiń,
Sayrasa dármanı bolmas.

Nama tapsa ırǵaq tappay,
Shalqıp sayrar bir baǵ tappay,
Tıńlawına qulaq tappay,
Sayrawında máni bolmas².

¹Berdaq. Saylandı shıǵarmaları. — Nókis, 1997, 32-bet.

²Berdaq. Tańlamalı shıǵarmaları. — Nókis, 1987, 85-bet.

Kórkemliktiń sırlı qursawına oranǵan bul qatarlar haqıyqıy poeziyanıń, poetikalıq sózdiń úlgi. Qosıqta metaforalıq-sım-vollıq, antiteza súwretlew usılları járdeminde jasalǵan pikir kórkemligi onıń tabısın belgileydi. Búlbil—kórkem obraz sıpatında da, ádebiy detal sıpatında da júdá sátlı qollanılǵan. Búlbil obrazı tuwra mánisinde de, awıspalı mánisinde de úylesimli, ol pikir obrazlılıǵın, bay mazmundı támiyinleydi. Haywanatlar hám quslar dúnyası arqalı kórkem obraz jasawdıń utımlı tamanı sonda, olardıń qálegenine antitezalıq obraz tabıw múmkin. Bul qosıqta shımshıq obrazı da usınday wazıypanı atqarıw ushın durıs tańlanǵan. Qosıqtıń poetikalıq tili de tartımlı, shireli, sonıń menen birge, ápiwayı, túsiniikli. Qosıqta qollanılǵan bir tegis ırǵaq, quramalı uyqas (shalıs, uyqas, birgelkili uyqas, redifli uyqaslar aralasıp kelgen) onıń sırtqı formasınıń kórkemligin támiyinlegen.

Mazmun menen formanıń bir-birine sáykesligi haqqında usınday shıǵarmalardı mısıl retinde aytıw múmkin. Joqarıda mısıl keltirgen qatarlarda úylespey turǵan, kórkemligi tómen bir de sózdi tabıw qıyın. Máselen, ekinshi bántte «tappay» redifiniń aldındaǵı «ırǵaq», «bir baǵ», «qulaq» sózleri uyqas ushın qollanılǵan. Olar bir-biri menen pákize uyqasqa túsiwi menen birge qosıqtıń tiykarǵı mazmunın da ózinde jámlegen. Bul sózler búlbilge qarata qollanılǵan hám olarsız qosıqta heshbir pikir pütünligi támiyinlenbegen bolar edi. Olardıń izbe-iz uyqas ushın qollanıwınıń logikalıq tiykarı bar. Olar (ırǵaq—obyekt, bir baǵ—orın, qulaq—subyekt) usılay qollanıw arqalı pikirdiń ósiw izbe-izligin payda etken. Shayır bul qatarlarda tasımallow usılı—metaforalıq usıdan paydalanǵanın kóriw múmkin. ırǵaq sóziniń obyekt sıpatında alınıwı basqa heshbir shayırdıń shıǵarmasında ushıraspaydı. Shayır abstraktlıq mánige iye sózge zatlıq mazmun beredi. Demek, usı sózler bánttegi qatarlardıń úylesimli birligin de júzege shıǵarǵan. Bunı shayırdıń poetikalıq dúnyasınıń, shayırlıq sheberliginiń ayrıqsha áhmiyetli bir kórinisi sıpatında bahalaw múmkin.

Berdaq shayırdıń «Jaqsıraq», «Xalıq ushın», «Bolǵan emes», «Maǵan ber», «Izler edim», «Búlbil» sıyaqlı qosıqları álle qashan-aq qaraqalpaq poeziyasında klassikalıq shıǵarmalar qatarına qosılıp úlgergen. Olar óz dáwiriniń ádebiy ortalıǵında tálim alıp tárbiyalanǵan shayırdıń kórkem sheberlik dárejesin ańlatıw

menen birge, ózinen keyingi shayırlar ushın úlken tájiriybe hám úyreniw mektebi de boldı. Lirikalıq hám epikalıq poeziyanıń sintezi(birikpesi)nen tuwılǵan bunday shıǵarmalarda sheber kompoziciyalıq birlik shıǵarma syjeti menen mazmunına joqarı kórkemlik baǵıshlaydı. Ádette, shayırdıń bul qosıqlarınıń kólemi úlken bolǵanı menen, olarda pikir shashırandılıǵı kózge taslanbaydı. Jırawlar poeziyasınan keyin sap lirikalıq poeziyaǵa ótiwde hám onı rawajlandırıwda Ájiniyaz shayır menen birge Berdaq dóretywshiligi kópir xızmetin atqarǵanın da atap ótiw kerek. Shayırdıń:

Ótken Arastu, Aflatun,
Jaratıp ilimniń kántin,
Sheshiw ushın pikir bántin,
Men maǵrifat izler edim¹,

— degen qatarları kóp ǵana shayırlar ushın poeziyaǵa baratuǵın soqpaqtı siltewshi belgi, kórsetkish boldı. Bunday qatarlardıń jaslarımızda joqarı mánawiyattı qáliplestiriwge kúshli zárúrlık tuwılıp atırǵan búgingi kúnde áhmiyeti jáne de artadı.

Biraq, tilekke qarsı, biz joqarıda atap ótken qosıqlarında da Berdaqtıń haqıyqıy qáleminden dóregen joqarı kórkemliktegi poetikalıq qatarlar menen birge Berdaqteki dep aytıwǵa tiliń barmaytuǵın qosıqsımaq qatarlar da ushırasadı. Durıs, kóplegen úlken talant iyelerinde de kórkemligi júdá joqarı hám pás shıǵarmalar ushırasıp turadı. Biraq, bir shıǵarmanıń ishinde joqarı kórkemliktegi hám sayız qatarlardıń ushırawı Berdaq sıyaqlı shayırlar ushın múmkin emes jaǵday. Bul haqqında klassikanıń jankúyerleriniń biri, XX ásir qaraqalpaq poeziyasınıń klassigi I. Yusupov ta óz waqtında eskertken edi: «Gáwhardı oǵan jabisqan basqa qosımtalardan tazalamagan sheli, ol jilwanbaydı. Sol degendey, Berdaqtıń hasıl miyrasların shań-qońlardan, shóp-shardan arshıp, xalıqqa shayırdıń gáwharday hasıl óz sózlerin beriwimiz lazım. Qashanda da, xalıq awzınan jıynaldı degen sózdiń arasında bunday qosımtalar boladı. Bunı serlew, ayırıp tanıw alım hám ádebiyatshınıń biliminen góre, bálki estetikalıq sezimi, talǵamı dárejesinen kóbirek ǵárezli. Izertlewshide «kórkem sózdi shálkem sózden» ayırıp tanırılıq

¹Berdaq. Saylandı shıǵarmaları, Nókis, 1997, 43-bet.

estetik talgám bolsa, bul wazıypanı ilimge qılap keltirmey atqarıw qıyın emes»¹. Demek, Berdaq shayırdıń shıǵarmaların baspaǵa tayarlaǵan waqıtta oǵan tekstologiyalıq tallaw júrgize alatıǵın, poeziyanı jaqsı túsinetuǵın adamlar bassılıq etkeni maqul boladı. Bunnan tısqari, Berdaq shayırdıń shıǵarmalarınıń sanın hám kólemin kóbeytiw ushın oǵan tiyisli emes, kórkemlik qunı tómen shıǵarmalardı da qosıwǵa meyillik te joq emes. Shayır dóretiwshiliginiń qunın onıń shıǵarmalarınıń sanı yamasa kólemi emes, al kórkemlik dárejesi belgileytuǵınının umıtpawımız lazım.

Ulıwmalastırıp aytqanda, Berdaq shayır poeziyası, shayırdıń poetikalıq dúnyası ele ashılmaǵan sırlı dúnya sıpatında qala beredi. Onı úyreniw, izertlew alımlardıń isi. Al, ápiwayı oqıwshı onnan nár alıp, ruwxıy shólin qandıradı. Onıń shıǵarmaların oqıw arqalı ulıwma insanıyılıq ruwxıy qádiriyatlarǵa barar soqpaq aydınlasa beredi.

Milliy ádebiyatımızdıń ullı bayteregi Berdaq shayırdıń ádebiy miyrasların ele de tereńirek úyreniw hám onı keń jámiyetshilikke tanıtıw búgingi kúngi eń áhmiyetli máselelerdiń biri. Sebebi, xalqımız mádeniyatınıń, ruwxıy-estetikalıq turmısınıń, mánawiy-ádebiy ǵáziynesiniń bir bólegi tikkeley Berdaq shayır dóretiwshiligi menen baylanıslı. Berdaq shayır xalqımızdıń milliy ádebiyatın hám sonıń menen birge, milliy kórkem mádeniyatın da rawajlandırıwda úlken úles qosqan klassik shayır esaplanadı.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. Berdaq shayırdıń ne ushın demokrat shayır ekenligin túsindiriń. Realist shayır ekenliginiń tiykarǵı belgileri nede kóri-nedi?
2. Berdaq Ğarǵabay ulı dóretiwshiligin ideyalıq-tematikalıq jaq-tan qalay jikleymiz?
3. Berdaqtıń realist shayır ekenliginiń tiykarǵı belgilerin sıpatlap beriń.
4. Berdaq shayırdıń qanday keń kólemlı dástanlıq shıǵarmaları bar?
5. Sizińshe, Berdaq ne ushın klassik dep ataladı?
6. Berdaq shayırdıń hayal-qızlar temasındaǵı bir qosıǵın yadlaw.

¹Berdag. Saylandı shıǵarmaları, Nókis, 1997, 9-bet.

MAĠAN BER

Bārsheni yaratqan qádir qudayım,
 Bersen bul bendeñe haqlıq jolın ber,
 Igri júrsem artar meniñ gúnayım,
 Bul qálbime tuwrılıqtıń nurın ber.

Pálek gárdishinen etsem shikayat,
 Tıńlağanğa hásiretli bir hikayat,
 Jábri-japam bolıp tur biynihayat,
 Zibanıma ádalatlıq húkmin ber.

Bay dáwletin bergil, biygam jasayın,
 Nesiye ırısquımdı moldan asayın,
 Ármansız oynayın, súyip qushayın,
 Mağan dúnya jánnetiniń húrın ber.

Ústinen jol berse ne teñiz-dárya,
 Meni tozdırmasa ne zaman girya,
 Mıń jıldan soń qanday boladı dúnya,
 Kóreyin, Luqmannıń uzaq ómirin ber.

Dúnyada tilsimler sırın ashpağa,
 Ráfrac minip, jerden kókke ushpağa,
 Dushpandı óz zindanına baspağa,
 Jer-kóktegi Súláymannıń hámirin ber.

Türkistan, Xorezm-máskanımenıń,
 Bes qala, teñizdiń átirapı-elim,
 Ayshı-áshiret, arızw áleydi kewlim,
 Mağan da dáwletli insan ómirin ber.

XALÍQ USHÍN

Jigit bolsań arısladay tuwılğan,
 Xızmet etkil udayına xalıq ushın,
 Jigit bolsa arısladay tuwılğan,
 Heshqashan da jumıs etpes ózi ushın.

Jeterseñ muratqa xızmetler etseñ,
Elatıñ siltese ğayrı elge ketseñ,
Dushpannıñ hárqashan basına jetseñ,
Ayanbağıl xızmetiñdi xalıq ushın.

Berdimurat, oylap aytqıl sóziñdi,
Kóterme lap urıp, tek te óziñdi,
Qızartpağay xalqıñ seniñ júziñdi,
Qoldan kelse xızmet etkil el ushın.

Jigit bolar jigit adam ertedi,
Aytqan sózin paldan sheker etedi,
Aytsa bir sóz ıqrarına jetedi,
Soğan megzes xızmet eter xalıq ushın.

Aqıl adam sózler ertpes izine,
Shóp salmas yarınıñ hárğiz kózine,
Baqmas námáhremniñ hasla júzine,
Shular xızmet eter bárha xalıq ushın.

Ermes jaqsı pısıqlardıñ sózine,
Kóp berilmes óz basınıñ házine,
Ğayrat berip ólgeninshe ózine,
Xızmet eter mudam ullı xalıq ushın.

Jaqsınıñ úyine adam kóp keler,
Jaman bolsa onıñ kózi jep keler,
Qurı tili menen «ağa» — dep keler,
Bular xızmet etpes heshwaq xalıq ushın.

Doslıq penen hárbir iske taq tursañ,
Jan ayamay el-jurt ushın is qılsañ,
Qayğılanbay ullı iske qol ursañ,
Sonda meniñ kewlim piter xalıq ushın.

Ğosh jigittiñ mádet bolsa elatı,
Hesh waqıtta kemlik qılmas quwatı,
Izinde qaladı jigittiñ atı,
Qalıs xızmet etse eger xalıq ushın.

Jaqsı adam sóz mánisin ańlaydı,
Jaman adam pasıq sózdi tıńlaydı,
Aytsañ hárgiz aqlıńdı almaydı,
Kewlim meniń wayran bolar sol ushın.

BÚLBIL

Sheńgelge qonǵan búlbildiń,
Shımshıq qurlım sáni bolmas,
Íshqısında qızıl güldiń,
Sayrasa dármanı bolmas.

Pári túsip qıyaǵınan,
Sıyqı ketip sıyaǵınan,
Tiken tırnap ayaǵınan,
Qanatqanda qanı bolmas.

Jılan ańlıp jılǵa saydan,
Jılıp kelse anadaydan,
Shól búlbili bilsin qaydan?
Shaqsá onıń emi bolmas.

Bardıń isi párman menen,
Joqtıń isi árman menen,
Zarı-giriyan bolǵan menen,
Kewlińniń qumarı bolmas.

Sultan bolma ǵayrı elde,
Shopan bol tuwǵan jerińde,
Shaǵala qus óz kólinde,
Sharqıldamay sáni bolmas.

AQMAQ PATSHA

(Dástannan úzindi)

I

Iye bolıp altın taxtqa,
Záhárin jayıp sonsha xalıqqa,
Salıp kóplerdi qullıqqa,
Ne patshalar ótken eken.

Qálewinshe súrip dáwran,
Ġáziynesi bolıp álwan,
Ataġı asqan ġarrı xan,
Kóp jillar soraġan eken.

Kúnlerden kúnler ótkende,
Jıl ótip, aylar jetkende,
Jası seksenge kelgende,
Patsha awırıp ólgen eken.

Ġarrı xan dúnyadan ótti,
Tajı-taxtın taslap ketti,
Ulına patshalıq jetti,
Ullı taxtqa mingen eken.

Mindi bala altın taxtqa,
Kóp quwandı kelgen baqqa,
Aybaltanı uslap shaqqa,
Ata jolın quwġan eken.

Keldi sonda on segizge,
Tústi zulımlıq minezge,
Barmaq penen túrtip kózge,
Kútá zalım bolġan eken.

Qáhárlenip belin buwdı,
Tındırdı hám aqqan suwdı,
Atasınıń jolın quwdı,
Onnan da ótkergen eken.

Boldı qasında aqılgóy,
Tilegi onıń-adam ólgey,
Arzı aytqanlar kóp kelgey,
Dep tilek tilegen eken.

Oqıdı patsha jasınan,
Ketpey mollası qasınan,
Taymadı dáwlet basınan
Talabı órlegen eken.

Qansız sup-sulıw boldı júzi,
Záhár boldı aytqan sózi,

Dáwletke toymadı kózi,
Kútá górqaw bolǵan eken.

Keldi sonda on toǵızǵa,
Zeyni ketti sulıw qızǵa,
Ayttı bul oyın birazǵa,
Ashıqlıqqa túsken eken.

Barlıq xalqını jıydırıp,
Húkimin jónsiz sıydırıp,
Sırtınan neke qıydırıp,
Qırq sulıwdı alǵan eken.

Nápsi ne aytsa, qashpadı,
Elden qız jıya basladı,
Barınsha kewil xoshladı,
Arıwlardı qushqan eken.

Jas edi barlıq alǵanı,
Sırtınan neke qıyǵanı,
Jıladı zorlıq qılǵanı,
Kóbi azapta ólgen eken.

Toymadı xalıqtıń sulıwına,
Keyninde at qalıwına,
Ústi-ústine alıwına,
Patsha talap etken eken.

«Sulıw bolsa jurttan asqan,
Ráwishli shuǵla shashqan,
Eglenbesten barın uslań!»
Dep ol hámir etken eken.

«Sulıw jolına dúnya mal,
Aytqan sózime qulaq sal,
Bermese, zorlap tartıp al, —
Patsha hámiri!» — degen eken.

Jasawıllar bunı tıńlap,
Sóz-júyesin bilip-ańlap,
Alamız dep bilip qızdı tańlap,
El aralap shıqqan eken.

Patsha qaldı maqul kórip,
Aq otawdıń artın kórip,
Qırq qız benen dáwran súrip,
Retme-ret qushqan eken.

Qosıp tigip Quwlı kólge,
Qosıla almay qalıń elge,
Shıjım talın buwıp belge,
Bir balıqshı júrgen eken.

Jaman qosı bolıp pana,
Ushırasıp bunday halğa,
Minip alıp jeken salğa,
Kólge awın salğan eken.

Suwı tasıp, bolsa oyın,
Aq balıqtıń kórip toyın,
Onlap, júzlep buğa moyın,
Ol awınan alğan eken.

Qara qasları qıyılğan,
Sulıwlıq dańqı jayılgan,
Awzı oymaqtay oyılğan,
Jalgız qızı bolğan eken.

Reń bergen qoymay mindi,
Shağılıstırğan ay hám kúndi,
Jarıq qılğan qara túndi,
Misli gáwhar bolğan eken.

Shashı qara, jupqa dodaq,
Beli bir qısım, aq-tamaq,
Uzın boylı hám keń qushaq,
Peri kibi bolğan eken.

Kelbetlenip kelgen boyı,
Artıq hám de aqıl-oyı,
Bolmay lekin ıǵbal toyı,
Ómiri zaya bolğan eken.

Atasına kómek bolıp,
Kúni menen kóldi sholıp,
Boyğa jetpey güldey solıp,
Kóp azaplar kórgen eken.

Bir keshe oynap-kúlalmay,
Jaynatıp kiyim kiyalmay,
Teñ qurdas penen júre almay,
Elden erek ósken eken.

Dárttiń ústine dárt boldı,
Qapladı qayğı kewildi,
On jasında sheshesi óldi,
Gúlim jetim qalğan eken.

Jetim qaldı anasınan,
Ayrıldı ol panasınan,
Kózi arılmay jasınan,
Qayğı menen júrgen eken.

Joldas qılıp qayğı-dártti,
Jılap-sıqlap kúni ótti,
Tolıstı, Gúlim erjetti,
Atası qartayğan eken.

Kewilde qayğı-ármanı,
Bolmay basında dármanı,
Ketip dizden hal dármanı,
Atası qartayğan eken.

Atasınıń qalıp kózi,
Zapırandek solıp júzi,
Bir atawda jalğız ózi,
Garrı atasın baqqan eken.

Qızımniń baxtı ashılmay,
Ústine dúrler shashılğay,
Óz súygenine qosılmay,—
Dep garrı tilegen eken.

Qızı kirletpey kiyimin,
Sorap künde bilmegenin,
Úyretip ol hám bilgenin,
Shúnkildesip júrgen eken.

Qızı salıp aw-duzağın,
Aldı kóldiń aq shabağın,
Hám ash qılmadı tamağın,
Ata ırazı bolğan eken.

Tıyıp ğarrı kózdiń jasın,
Sájdesine qoyıp basın,
Berip qızğa pátiyasın,
Haqqa duwa qılğan eken.

Qız atasın qádirledi,
Soqırılığın bildirmedi,
Kese shópke ildirmedi,
Pákizelep kútken eken.

Qız toqıp jeken shıptanı,
Dúzedi qamıs shatpanı,
Tasladı góne látteni,
Óz isine puqta eken.

Mákanlap kóldiń jağasın,
Qıspalap qamıs shatpasın,
Toqığan shiyin, shıptasın,
Ol qosına tutqan eken.

Shılımtal esip ákesi,
Usı bolıp eter isi,
Qosıp kúshlerin ekisi,
Kóp shıpta toqığan eken.

Solayınsha ol kúneltti,
Atasın tárbiyat etti,
Tal shıbıqtay boyğa jetti,
Aqılı ziyrek bolğan eken.

Qol-ayaq jipsiz matawda,
Shúkir etip deni sawda,
Altı jil usı atawda,
Qız hám ata turǵan eken.

Qas qarayıp, kún batqanda,
Japalaq qanat qaqqanda,
Quslar uyqıǵa jatqanda,
Shaxdan adam kelgen eken.

Xannan kelgen jasawıllar,
Elden saylap qız alǵanlar,
Ázzige zorlıq qılǵanlar,
Bul atawǵa kelgen eken.

Haqtan bir tilep tilegin,
Kóterip qarap iyegin,
Dastıq qılıp aq bilegin,
Qız qosında jatqan eken.

Búlk-búlk etip aq tamaǵı,
Kelbetlenip keń qushaǵı,
Batıp tulımda monshaǵı,
Bir qırınlap jatqan eken.

Ózinen basqa úyinde,
Eki ayaǵı górinde,
Ákesi bayǵus tórinde,
Uyqılamastan jatqan eken.

Qamıs qosınıń ishinde,
Uyqıda jatqanda túnde,
Jaman tús kórip túsinde,
Qız kútá hawlıqqan eken.

Oratılıp moyınına,
Qısım etip jas janına,
Bir qara jılan qoynına,
Shubatılıp kirgen eken.

Ketpestey etip esinen,
Qanın qashırıp túsinen,
Shaqtı súr jılan tósinen,
Qız shorshıp oyanğan eken.

Bildi atası bul isti,
«Qızım oyıña ne tústı,
Kórdıń be jaman álbesti,
Nege turdıń?», — degen eken.

«Kózim joq men bir soqırman,
Jerdı qarmalap otırman,
Paymanam tolğan paqırman,
Dárt bolmağay», — degen eken.

Qapa qılmay qız atasın,
Qushaqladı súyep basın,
Súrtti tógilgen kóz jasın,
«Muñaymağıl», degen eken.

«Ózińnen ólmesem burın,
Bul isim ketpese qırın,
Jan ata tabarman jónin,
Qapalanba» — degen eken.

«Kóter atajan basındı,
Ağızba kózden jasındı,
Ólgende kórgen qızındı,
Qapa etpe», — degen eken.

Sol máhálde ayday arıw,
Denesine jıyıp qarıw,
«Bul jerlerge dushpan darıw,
Qıyın bolar», — degen eken.

Qız atasın jubattı da,
Jatqızdı jaylap jayına,
Kelip ózi de ornına,
Dastıqqa bas qoyğan eken.

Shaqırısqañ birin-biri,
Ájeptáwir istiñ túri,
Shapqañ atlardıñ dúbiri,
Qulađına kelgen eken.

Tikke turdı tóbe shashı,
Kórgen tús kelmedi qayshı,
Jayıwlı qaldı qulashı,
Dizden dimar ketken eken,

Dirildesip ushqanday qus,
«Há qaydasañ, berman awıs!»,
«Qosı mında» degen dawıs,
Jaqlınlasıp kelgen eken.

Sol waqta qız betin burdı,
Bir bále boların bildi,
Esigin hám ishten ildi,
Támbini nıq basqañ eken.

Ne aytsa bárin esitti,
Qoymay bekitti tesikti,
Tepti jawshılar esikti,
Buzıp kirmek bolğan eken.

Qızdağı kúshin jıynadı,
Shıbın janını qıynadı,
Úyinde náirse qoymadı,
Bárin támbi qılğan eken.

Soqır ğarrı da búkshiyip,
Saldı qarıwını kekshiyip,
Boyın taslap, basın iyip,
Esikti uslap turğan eken.

Kóp eken kelgen zulımlar,
Ay baltasın urdı olar,
Ishte qorqıp turdı bular,
Janğa qısım qılğan eken.

Baqıradı: «Esikti ash!
Ashpasań ettik quwırmash,
Tez ólerseń jayıp qulash, —
Dep badabat urǵan eken.

Jaw niyetin bildi anıq,
Shahdan kelgenine qanıq,
Taǵı kúshin jıynadı nıq,
Esigin beklegen eken.

Shıdam bermey sonsha kúshke,
Eńbekleri ketip eshke,
Mańlaysha quladı ishke,
Jasawıllar kirgen eken.

Birden baslap buzıq jolın,
Qaradı da ońlı-solın,
Sulıw qızdıń uslap qolın,
Baylamaqshı bolǵan eken.

Sonda qız qattı jekirdi,
Tórine qarap sekirdi,
Qolına balta kóterdi,
Qattı qáhári kelgen eken.

Qorıqtı sol waqta kelgenler,
Qostı buzıp hám kirgenler,
Kózi alarǵan menmenler,
Samsaz bolıp turǵan eken.

Dedi qız: «Qáne aytıńız,
Bardı qanday jumısıńız?
Bolmasa keyin qaytıńız,
Bul ne zorlıq?», — degen eken.

Sonda birewi sóyledi:
— Bizler shaxdan keldik, — dedi, —
Patsha jiberdi bizlerdi,
Sizdi sorap, — degen eken.

Esittik seniń dańqırdı,
Gúlim qız derler atırdı,

Bilemiz haslı zatińdı, —
Dep marapat bergen eken.

— Gózzal ekenseń kelisken,
Kewlińdi óziń beripseń,
Xanniń túsine enipseń,
Aparamız, — degen eken.

— Sizge ashıq patshayımız,
Siz bolasız xanshayımız,
Altın saraydur jayıńız,
Shaxım qushar, — degen eken.

Dedi qız sonda: — uyatsız,
Júzleri qara iymansız,
Ata-anası qádirsiz,
Sandalamań! — degen eken.

— Uyatı joq, pikiri ala,
Aytıp turǵan gápin qara,
Qalay sıylasın puqara,
Sizdeylerdi, — degen eken.

Aytıp barıń shaxımızǵa,
Qulaq salsın ahımızǵa,
Endi bizdey jetim qızǵa,
Gezek jetip qaldı ma eken.

Patshamız ne bolǵan ózi,
Qatınǵa toymay ma kózi,
Jaqında alǵan qırq qızı,
Kempir bolıp qaldı ma eken?

Duway sálem deń xanıma,
Qayılmız jawshılarına,
Qoysın meni óz halıma, —
Dep qız tilek etken eken.

Jawshı qaytpadı raydan,
«Sen sonshama shıqtıń qaydan?»

Kópdur elde sendey shaytan», —
Dep bári umtılǵan eken.

Serlep istiń piter jaǵın,
Salıp bular aybaraǵın,
Siltey almay jaw-jaraǵın,
Uslamaqshı bolǵan eken.

Qızdıń qolında baltası,
Oń jaǵında tur atası,
«Usı emes pe dep ortası?»
Qız kerilip urǵan eken.

Balta tiygen soń basına,
Kele almay qızdıń qasına,
Hám de túsip shalqasına,
Jer qushaqlap qalǵan eken.

Sonda bir juwan qarını,
Almaq ushın ol arını,
Bir urdı soqır ǵarrını,
Qız abaysız turǵan eken.

Ǵarrı paqırda ne hal bar,
Sum ólimnen keldi xabar,
Aqiretke etip sapar,
Ǵarrı paqır ólgen eken,

Aybatlanıp sulıw sonda,
Aǵıp ketti qızıl qan da,
Ayarlıq qalmadı janda,
Beldi bekkem buwǵan eken.

Urdı kerilip birewin,
Tayaq qılıp jan tirewin,
Endigi qalǵan ekewi,
Betley almay turǵan eken.

Xan buyırǵı biliń sonda:
Qız asaw bolsa da qanday,
Aq tánine jara salmay,
Ákeleseń, — degen eken.

Olar sonda esikti ashti,
Qoriqqaninan bári sastı,
Atlarına mine qashti,
Ilaj tabalmağan eken.

Kól etip kóziniń jasın,
Joǵaltıp Gúlim panasın,
Aq juwıp marhum atasın,
Kól boyına qoyǵan eken.

ÓTESH ALSHÍNBAY ULÍ

(1828—1902)

Ádebiyattıń tolqınlı dáryası óziniń ullı jazıwshı, shayırları menen tolıp tasıp turadı. Bul dáryanıń keń qulash jayıp, máwıj urıp aǵıwında bul insanlardıń miynetlerin úlken maqtanış penen sóz etemiz. Usınday ullı tulǵalardan XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń kórkem sóz sheberleriniń biri Ótesh shayır bolıp tabıladı. Ol ómiri dawamında ádebiyattıń tatlı suwın júregine sińdirip jasaǵan insan. Shayırdıń ómiri haqqında maǵlıwmatlar biziń dáwirimizge shekem tolıq jetip kelmegen. Ol haqqında maǵlıwmatlar 1930-jıllardan baslap xalıq arasınan jazıp alınıp, baspa sóz betlerinde járiyalana basladı. Bul arqalı biz Ótesh shayır xalıqtıń súyikli perzenti, hárbir insan kewlinde mángi saqlanarlıqtay orın iyelegenligin biliwimizge boladı. Shayır óz dáwiriniń ullı sóz zergeri boldı. Onıń ómiri bir qatar qıyın waqıyalar menen ótti. Qosıqlarında kóbirek insan kewliniń hásireti anıq sezilip turadı. Ol óziniń jasaǵan jerlerin, babaları, zamanlasları haqqındaǵı maǵlıwmatlardı birqansha qosıqlarında bayan etedi. Ásirese ol «Ótti dúnyadan» qosıǵında ómiriniń eń bir áhmiyetli dáwirlerin sáwlelendirip beriwge háreket etedi. Bul qosıq mazmunında shayır Jiyen jırawdı babam, Kúnxojanı usta-zım, al Berdaqtı zamanlas dostım dep aytıp ótedi. Mısalı:

Jiyen babam sol zamanda er boldı,
Kemalǵa kelgende ol hám xor boldı,

Óldi Jiyen eliwde tórt jasında,
 Árman menen babam ótti dúnyadan.

Sunday-aq, shayır «Jetermen» qosıǵında jer atamaların atap ótip, óziniń jasap ótken topıraǵı haqqında maǵlıwmat keltiredi:

Arjaǵı kól dala, qublası írza,
 Qamısı joq kóp-kombek bárisi taza...
 ...Arqası Terbenbes, qublası Aq qum,
 Óter boldım, mine, ashılmay baxtıım...

Shayırdıń bunnan basqa da «Kók ózek», «Asarman» qosıqlarında jasap ótken aymaqları haqqında keltirgen qatarları joqarıdaǵı pikirlerin tolıqtıradı.

Ótesh shayır qosıqlarında watandı súyiw, elin sırtqı jawlardan qorǵaw, xalıqtı eziwshilerdi ótkir sınaǵa alıw, hayal-qızlar turmısın sáwlelendiriwshi ideyalar keń orın iyeleydi. Ol «Shermende», «Izimbet», «Yańlıdı» qosıqlarında xalıqtı ayawsız túrde jazalaǵan ayırım insandı ótkir sınaǵa alıp, qılmıs háreketlerin áshkaralaydı. Shayır mudamı ádalatlıq tárepinde boladı. Mısalı, onıń «Yańlıdı» qosıǵında Ermekbaydıń insanıylıqtı umıtqanlıǵı, eldegi jetimlerge mensinbewshilik názeri menen qaraw, ózin joqarı dep biliw sıyaqlı jaman illetlerdi ótkir sınaǵa alınadı:

Bálki, alsaq Ermekbaydı,
 Názeri kún menen aydı,
 Oylamasa olay-bulaydı,
 Etken isi iyt yańlıdı.

Eki jetimdi yıǵlatqan,
 Qara baǵrını daǵlatqan,
 Tek te insan qıp yaratqan
 Ermekbay dońız yańlıdı.

Ádalatlı bolıw, miynet penen baxıtqa erisiw bul biybaha gáziynege teń. Amanatqa qıyanet etiw, birewdiń haqısın jew — bul insan kewliniń qarantılıǵı. Kewil jaqtı bolıwı ushın eń dáslep islengen hadal miynetti durıs bahalay biliw kerek. Usınday pikirlerdi shayır óziniń «Shermende» qosıǵında ayqın bayanlap beredi. Bunda Molla Izimbettiń hiylekerligi, dúnya-mal ushın insanıylıqtı umıtıwı, óz xızmetkerleriniń haqısın bermewi, túrli

sebepler tawıp, gúnasız insanlardı ayıplawı sıyaqlı waqıyalar sóz etiledi. Mısalı:

Diyqannıń haqısın bermeseń,
Adam shelli sen kórmeseń,
Raxmet, xızmetker, demeseń.
Adam júrer me, shermende.

Ótesh shayırdıń bunnan basqa da násiyatlıq xarakterge iye qosıqları da kórkem obrazlı hám tereń mazmunlı etip súwretlengen. Bunda «Bolar», «Ur», «Qarız alma», «Sáwmeymen» sıyaqlı qosıqların atap kórsetiwge boladı. Bul qosıqlarında shayır jamanlar izine ermewdi, aqılsız bolmawdı, xalıq aldında hadal miynet etiwdi, jaqsılıqtıń joldası bolıwdı, márt, batır azamatlardıń tutqan jolın dawam ettiriwdi násiyatlaydı. Mısalı, «Bolar» qosıgında jaqsılıq hám jamanlıq arasındaǵı qarama qarsılıqtı, sonday-aq aqıl hám de aqılsızlıqtıń belgilerin belgili bir qatarlarǵa sińdirip bere aladı:

Jaqsı menen júrseń uzaq jollarǵa,
Ólgenshe qádirdan járdemshi bolar,
Jaman menen shıqsañ uzaq jollarǵa,
Jábiriw-japaǵa kómekshi bolar.

Sonıń menen birge, shayırdıń «Qarız alma» qosıgında bolsa orınsız aqılǵa qulaq túrmewdi, jamanlardan násiyat almawdı, adamgershilikli insan bolıwdı sóz etedi. Mısalı:

Úlgi alarsañ aqıl moldan,
Tuwra baslap júrse joldan,
Xızmet isle soǵan qoldan,
Jamanlardan aqıl alma.

Jaqsı aytar rasın,
Hár adamǵa miyrasın,
Hárбір sózleri qorǵasın,
Ol adamnan qashıq bolma.

Álbette, shayırdıń násiyat formasındaǵı qosıqları búgingi kún hám de keleshek áwlad tárbiyasında úlken áhmiyetke iye shıǵarmalar bolıp tabıladı.

Ótеш shayır dóretiwshiliginde hayal-qızlar teması da kórkem bayanlanadı. Ol sol zamandağı hayal-qızlardıń jasaw turmısı, huqıqı, teńsizligi haqqında muń menen jırlaydı. Ol dáwirde qızlarımızdıń erkinligi ózinde bolmağan. Mal-dúnyasına isengen ayırım jaman insanlar qızlardı ápiwayı buyımğa teńep satıp alğan, sonday-aq dástúr dep jas qızlardı kishkeneliginen tanımağan adamlarına atastırıp qoyıp, jası jetpesten burın turmısqa beretuğın bolğan. Bunday miyrimsizliklerdiń gúwası bolğan shayır ishindegi tolganısların tek ǵana qaǵazǵa túsirip, kewlindegilerin jaza alğan. Onıń hayal-qızlarǵa arnalğan hárbir qosıǵında qızlardıń ishki kewil keshirmeleri ayqın sáwlelenip turadı. Mısalı, onıń «Qızlar» qosıǵında qızlardıń orınlanbağan ármanları tómendegishe bayanlanadı:

Qız kemaǵa kelip dáwranlar súrse,
Dúnyanıń shad bolıp ráhátin kórse,
Kewlini qosqanǵa sawdasın berse,
Ármanı joq bul dúnyada qızlardıń.

Shayır «Gúlziyba» qosıǵında bolsa qaraqalpaq qızlarınıń sulıw kelbetin, ádep-ikramın, húrmetin, Gúlziybanıń portretin gewdelendirip kórsetip beriw arqalı táriyplep beredi. Mısalı:

Kúygelek kibi kózleri,
Shiyrinnen sheker sózleri,
Húr kibi báhár júzleri,
Gúlziyba qız gúl yańlıdı.

Ǵárip ashıq Shaxsánemdey,
Baqshada ashılǵan güldey,
Láyli menen Májnúndey,
Mısalı Shiyrin yańlıdı.

Shayır Ótеш Alshınbay ulı shıǵarmalarında óz dáwiriniń jámiyetlik qarama-qarsılıqların, xalıq turmısın, insanlar táǵdirin, ádalatsızlıqtı jırladı. Ol ómiri dawamında tek ǵana xalqımınıń búgingi hám erteńgi kúni dep jasadı. Jaqsı künlerdi ańsadı. Jaslardı ilimli hám bilimli bolıwǵa, joqarı adamgershilik sezimlerdi qádirlewge baǵdarlawshı ideyalardı alǵa súrdi. Juwmaqlap aytqanda, shayırdıń dóretpeleri búgingi kúnniń jas áwladlarına tárbiya mektebi boları sózsiz.

Sorawlar hám tapsırma

1. Ótesh shayırdıń ómiri hám dóretiwshiligi neshinshi jılları izertlene basladı?
2. Ótesh shayırdıń «Shermende» qosıgınıń mazmunı qanday?
3. Ótesh shayırdıń ómiri haqqında maǵlıwmatlar qaysı qosıqlarında bayan etiledi?
4. Ótesh shayırdıń hayal-qızlar turmısına baylanıslı shıǵarmaları qaysılar?
5. Shayırdıń «Ótti dúnyadan» qosıgınıń mazmunın aytıp beriń.

Ótesh Alshınbay ulı

GÚLZIYBA

Kúygelek kibi kózleri,
Shiyrinnen sheker sózleri,
Húr kibi báhár jüzleri,
Gúlziyba qız gúl yańlıdı.

Qası jayday, kirpigi oq,
Hesh jeriniń múltigi joq,
Merekede ataqlı shoq,
Periniń kórki yańlıdı.

Qarshıǵaday qıyallanıp,
Iytelgidey moynın salıp,
Hár qádeminde jan alıp,
Biyhuwsh eter nur yańlıdı.

Yupqa dodaq, bádeni aq,
Álewmetler salın qulaq,
Tawdan aqqan yaki bulaq,
Sıldır aqqan suw yańlıdı.

Kórseńler biyhuwsh etedi,
Aqlı-qıyalın ketedi,
Pámiń kórgennen jetedi,
Kórkemligi gúl yańlıdı.

Shiyrin-sháker tamǵan palı,
Kelse qız-jigit ıǵbalı,

Adamzat emes shubxalı,
Haq bezergen yańlıdı.

Kórseń gúl júzleri yangan,
Jállad kózi aqlıńdı alğan,
Qatarınan artıq tuwğan,
Lashın, aq suńqar yańlıdı.

Birinen biri ziyada,
Aqlılı da teńiz, dárya,
Yalganshı faniy dúnyada,
Mısalı tap húr yańlıdı.

Sımday buralğan belleri,
Shiyrinnen sháker tilleri,
Aytısar húr dep elleri,
Máhiytabanday¹ yańlıdı.

Hárbir istiń bilip parqın,
Jetkersin aytıp dańqın,
Bayan etsem eli-xalqın,
Qızdıń sholpanı yańlıdı.

Ózimdiki bolsa deyseń,
Ağa begler, barıp kórseń,
Bir saat, bir maydan júrseń,
Esilgen jipek yańlıdı.

Kózi nurdan jaralğanday,
Sóylese miyriń qanğanday,
Kórmegenler tań qalğanday,
Láyli-Májúnun húr yańlıdı.

Lábi altınnıń puwınday,
Hám de altınnıń suwınday,
Náganda shıqpasa bunday,
Bul sulıwday kim yańlıdı?

¹Máhiytaban — tolğan ay sıyaqlı.

Kórseñ hayranda qalarsañ,
Sol dep dárbeder bolarsañ,
Bir kórseñ shaqaq urarsañ,
Yusip-Zuleyxa yañlıdı.

Óarip ashıq Shaxsánemdey,
Baqshada ashılğan güldey,
Láyli menen Májnúndey,
Mısalı Shiyrin yañlıdı.

Ótti ashıq bolıp Farhad,
Zamanında onnan zıyat,
Kórmegendi aytıw uyat,
Gúlziyba qız gúl yañlıdı.

Qızdıñ qıyalı jan alar,
Eki qolın kóksine salar,
Jigitler jan dep jalbarar,
Mısalı, húr peri yañlıdı.

Ótermen fanıy dúnyadan,
Jolında tasaddıq shiyrin jan,
Mısalı Bahram-Gúlándam¹,
Megzes etseñ húr yañlıdı.

Ayta bersem sózlerim kóp,
Jigit te kóp, qızlar da kóp,
Aytsa Ibrahim-Adham² dep,
Onıń jolı din yañlıdı.

Fanıy dúnya biybahaday,
Bir-birine kún menen ayday,
Hámra menen Húrlıxaday³,
Soday sulıw húr yañlıdı.

¹Bahram-Gálándam — Shıǵıs xalıqları dástanı qaharmanları.

²Ibrahim-Adham — diniy dástannıń qaharmanı.

³Hámira-Húrlıqa «Ashıq-Hámira» dástanı qaharmanları.

Altı san alashtırn kórki,
Onday qız boldı ma bálki,
Adam ótti neshshege belli,
Kórseñ Qızjipek yańlıdı.

Sóylemekke tilim qayım,
Yar bolğay quday hár dayım,
Ashıq-mashıq Qızmunayım,
Gúlziyba qız shul yańlıdı.

BOLAR

Jaqsı menen jürseñ uzaq jollarğa,
Ólgenshe qádirdan járdemshi bolar,
Jaman menen shıqsañ uzaq jollarğa,
Jábiriw-japağa kómekshi bolar.

Beliñe mádetdur, dizeñe quwat,
Atın shóllegende suwğarar suwat,
Aytqan sózi sháker pal salğan nabat,
Jaqsınıñ sonıńday miyrimi bolar.

Jaqsı adam barımına baradı,
Wádesinde bárha tayın turadı,
Dushpanınıñ mańlayına uradı,
Bárhama olardıñ miyrimi bolar.

Ladanlar sóziniñ qararı bolmas,
Aytqan iقرارında turarı bolmas,
Ladan adamlarda hasla pám bolmas,
Hárbir sózleriñde anıq daw bolar.

Oylan shayır haqqa usınıp yıǵlap,
Onshama jayqalma kewliñdi daǵlap,
Bir zaman jürmediñ ómiriñde shaǵlap,
Endi kúni gáriplerdiñ ne bolar?

Oylasañ aqıl kóp tawıp alarsañ,
Óziñdi alla dep jolğa salarsañ,

Bul zamanda endi qalay qilarsan,
Sorli O'tesh seni kuni ne bolar?

Jawdi jening gayratlansa almağa,
Jawğa qilish nayza alıp salmağa,
Er jigiti arislan batir bolmağa,
Aqilda daryaday tereñ oy bolar.

Oylasan oy jeter barha alısqa,
Er jigitti keltirmeydi namısqa,
Ot jiberseñ dut qopalı qamısqa,
Bari janıp bolgannan soñ sap bolar.

...Adamlar bilerler jaqsı, jamandı,
Lawentler bilerler bası amandı,
Jaqsı basshı bolsa ashar dumandı,
Sarkardanın oy aqılı mol bolar.

Geybir sarkardanın aqılı az kelir,
Oziniñ oyı asqan bilimpaz kelir,
Soziñdi tıñlamas ol kerbaz kelir,
Jaqsı adamnıñ aqıl-huwshı mol bolar.

Aqıllılar xalıqtıñ gamın jeydiler,
Begler kuni xalıq penen deydiler,
Bul duniyanıñ rahátin süydiler,
Jaqsınıñ xızmeti xalıq ushın bolar.

Jiyen edi, Jiyrensheden otkergen,
Aytqan sózin xalayıqqa jetkeren,
Bar maqsetin bilgen adam pitkeren,
Sözleri bizlerge, xalıqqa ulgi bolar.

ÓTTI DÚNYADAN

Qulaq salıp tıñlañ doslar sózimdi,
Birneshe adamlar ótti duniyadan,
Anadan tuwğalı ashpay kózimdi,
Qarañgi dumanda óttim duniyadan.

Qaraqalpaq óz yurtınan búlgende,
Harıp-sharshap jolda biraz ólgende,
Edilden ayrılıp eñirep búlgende,
Türkistanda babam ótti dúnyadan.

Babam aytar edi sózdiń saltında,
Birneshsheler ótti aldı-artında,
Ata-mákan etip jaylaw yurtında,
Birazları ármanda ótti dúnyadan.

Men óteyin ótkenlerdi ańlatıp,
Azlıgınan elatımdı aqsatıp,
Zor adamlar xanğa sózin tıńlatıp,
Zalımlar shalqıdı fanıy dúnyada.

Qarshıgaday qanatınan qayrılıp,
Júyriklerdey doynağınan mayrılıp,
Noğay bolıp el-jurtınan ayrılıp,
Birazı ármanda ótti dúnyadan.

Jiyen babam sol zamanda er boldı,
Kewili sorlınıń qara jer boldı,
Kemalğa kelgende ol hám xor boldı,
Hayran bolıp Jiyen ótti dúnyadan.

Jiyen, Berdaq, Kúnxoja hám Ájiniyaz,
Solardıń táriypin, Ótesh sen bir jaz,
Dúnyada ómirdi bular súrdi az,
Árman menen men de ótermen dúnyadan.

Biraq, ólsem ırza bolıń elatım,
Jaylawım jalayır, teńiz suwatım,
Keziriw, Kók Ózek kishi elatım,
Jańa jaylaw xosh, qal sen de Óteshten.

Oylanıń shayırlar aldıńa qarap,
Sóz aytıp xalqıńa jaqtını oylap,
Jariq nurlı jerler bolsa bar baslap,
Árman menen Ótesh óter dúnyadan.

1.3. XIX ÁSIRDIN AQIRI HÁM XX ÁSIR BASINDAĖI QARAQALPAQ ÁDEBIYATI

Bul dáwirde qaraqalpaq xalqı turmısında úlken tariyxıy ózgerisler júz berdi. XIX ásir ortalarında Rossiya imperiyası Orta Aziya xalıqların jawlap alıwdı baslap, bul siyasiy mapazdı 1873-jılı Xiywa xanlıǵın alıw menen juwmaqladı. Usıǵan deyin Xiywa xanlıǵına qarashlı bolıp kelgen qaraqalpaqlar da Rossiya qaramaǵına ótti. Orta Aziyada Qoqan xanlıǵı saplastırılıp, Buxara ámirliǵı menen Xiywa xanlıǵı óz betinshe sırtqı siyosat júrgize almaytuǵın vassal mámleketlerge aylandırıldı. Orta Aziya xalıqları basqarıw orayı Tashkentte bolǵan Túrkiстан General Gubernatorlıǵına birlestiriledi. Óz gezeginde gubernatorlıq oblastlarǵa, wálayatlarǵa, bólimlerge, oyazlıqlarǵa, awıllarǵa bólini. Qaraqalpaqlarda burınǵı biyler, atalıqlar basqarıw dúzimi saplastırıldı. Ámiwdáryanıń oń jaǵalıǵındaǵı qaraqalpaqlar Sırdárya wálayatınıń Ámiwdárya bólimine (basqarıw orayı Petro-Aleksandrovsk, házirgi Tórtkúl qalası), sol jaǵalıǵındaǵı qaraqalpaqlar Rossiyanıń vassalı Xiywa xanlıǵına qarashlı boldı. Qaraqalpaqlar úlkesinde óndiris xojalıq tarawında ayırım ózgerisler júz berdi. Tórtkúlde, Shımbayda, Xojelide, Qońıratта ruslar járdeminde geypara sanaat kárxanaları, kishigirim zavodlar qurıldı. Rossiya sanatatınıń ónimleri turmısta, úy xojalıǵında kóplep qollanılatuǵın boldı. Degen menen, bunday ózgerisler xalıqtıń sociallıq turmısın hám mádeniy talapların unamlı sheshe almadı. Xalıqtıń tómengi qatlamı, jallanba miynet adamları ele de qorǵawsız boldı.

Bul dáwirdegi qaraqalpaq shayırları usınday tariyxıy hám ádebıy shárayatlarda jasadı hám dóretiwshilik penen shuǵıllandı. Shayırlar Sıdıq Toqpan ulı (1857 — 1917), Qazı Máwlik (Máwdit) Bekmuxammed ulı (1885 — 1950), Ayapbergen Muwsa ulı (1880 — 1936), Seyfulǵabit Májit ulı (1869 — 1938), Ábdıqadir Bekimbet ulı (1860 — 1930), Omar Súyirbek ulı (1879 — 1929) usı dáwir ádebıyatınıń iri tulǵaları esaplandı. Olardıń shıǵarmaları tereń jámiyetlik mazmun, joqarı kórkemlikke iye boldı. Xalıq arasına keń tarqaldı. Olar sociallıq ádillik, joqarı adamgershilik, demokratiyalıq hám aǵartıwshılıq ideyaların jırladı, shıǵarmalarında Patsha Rossiyası hákimshiligine narazılıq sezimleri, bir pütün qaraqalpaq xalqınıń ekige bólinip, bir jaǵı Rossiyaǵa, bir

jađı Xiywađa qaraslı bolıwınıń xalıq sanasında qalğan awır izleri, xalıqtıń keleshek táđdiri tuwralı oylar sáwleleniwın taptı.

Ulıwma, XIX ásirdeń aqırı XX ásirdeń basındađı qaraqalpaq ádebiyatı ózine tán ideyalıq-estetikalıq ózgesheliklerine iye edi. Xalıq húrmetine múnásip bolğan belgili shayırları boldı. Olar óz shıǵarmalarında xalıq muńın, sherin, onıń qıyın sociallıq jađdayların, tariyxıy sharayatlardı kórkem sáwlelendirdi. Sonıń ushın da XIX ásirdeń aqırı XX ásirdeń basındađı ádebiyat ulıwma qaraqalpaq ádebiyatı tariyxınıń belgili bir basqıshı, dáwiri sıpatında úyreniledi.

OMAR SÚYIRBEK ULÍ

(1879—1922)

XX ásirdeń basındađı qaraqalpaq jazba ádebiyatında Omar Súyirbek ulınıń dóretiwshiligi belgili orın iyeleydi. Ol 1879-jılı Aral teńiziniń qubla betinde «Samay» atawında orta dármıyan shańaraqlardıń birinde tuwıladı. Omar shayırdıń ómiri hám dóretiwshiligi ótken XX ásirdeń 1940-jıllarınan baslap Kósherbay Berdimuratov, Nájim Dáwqaraev, Nawrız Japaqov, Ayımqıl Pirnazarovlar tárepinen úyrenile basladı. Shayırdıń ádebiy miyrasları 1930-jılları Sádırbay Máwlenov hám Shámshet Xojaniyazovlar tárepinen xalıq arasınan jıynalıp, jazıp alınğan hám bul qoljazbalar elege shekem Ózbekstan Respublikası Ilimler Akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi fundamental kitapxanasında saqlanadı. Ásirese, Omar shayırdıń ómiri hám dóretiwshiligi boyınsha belgili ádebiyatshı alım Ayımqıl Pirnazarov arnawlı izertlewler alıp barıp, shayırdıń qaraqalpaq ádebiyatında tutqan ornın belgilep beriwge salmaqılı úles qostı.

Omar shayırdıń shıǵarmaları ózine shekemgi hám ózi menen zamanlas jasağan Annaqul Mámбетxoja ulı, Sıdıq Toqpan ulı, Qulmurat Qurbanalı ulı sıyaqlı xalıq shayırlarınıń shıǵarmalarına salıstırǵanda ózgeshelenip turadı. Omar Súyirbek ulı óz dáwiriniń sawatlı adamlarınıń biri sıpatında shıǵarmalarında jallanba miynet adamlarınıń awır turmısın ashıqtan-ashıq súwretlewge, miynetkesh xalıqtıń muńın muńlap, jırın jırlap, ústem klass wákılleriniń zulımlıq háreketlerin áshkaralawğa bađdarlangan. Shayır jaslayınan-aq zeyinli bala boladı.

Ol dáslep awıllıq eski mektepte oqıp, bes-altı jilda sawat ashıp, arabsha kitaplardı irkilmey oqıyтуğın hám xat jaza alatuğın dárejege jetedi. Awıllıq mektepte oqıp júrgen jıllarınan baslap-aq qaraqalpaq klassikalıq ádebiyatımızdıń belgili wákilleri Jiyeń jıraw, Kúnxoja, Berdaq hám Óteshtiń ayırım qosıqların jazıp alıp úyrenip, xalıq arasına taratıwshılardıń biri boladı. Sol dáwirlerde xalqımız arasında keńnen taralğan «Qoblan», «Alpamıs», «Máspatsha», «Qız jipek», «Muńlıq-Zarlıq», «Edige» sıyaqlı xalıq dástanların kóshirip alıp, olardı jası úlkenlerdiń hám jaslardıń jıyналған отırıspalarında oqıp beretuğın bolған. Omar xalıq ertekleriniń de birazın yadqa bilip, olardı qatar-qurbılarına aytıp beretuğın bolған. Omar ertek aytıwdı erjete kele taslap ketpegen. Balıq awlap júrgen atawlarda, kúnlikshilik etip júrgen jerlerinde buwday, salı oraqta dem alıs payıtında qasındağı jası úlken, jası kishilerge qızıqlı túrde jetkerip beriwge umılған. Omar shayırdıń usınday óz xalqınıń awızeki ádebiyatı menen jazba ádebiyatına bolған qızıǵıwshılıǵı, onıń kelesheğine kúshli tásir jasaған. Ol awıllıq mektepti pitkergennen keyin basqa jerge barıp oqıwın dawam ete almaydı. Ol xojalıq jaǵdaylarınıń tómenligine baylanıslı awılında Ermekbay degen baydıń qoyın baǵadı. Omar jeti jastan on toǵız jasqa shekem Ermekbaydıń qarawında on eki jıl xızmet islese de, bay onıń haqısın tolıq bermeydi. Bul haqqında shayır «Seniń» hám «Eki ılaq» degen qosıqların jazadı. Shayır hayal-qızlarǵa arnap «Gúlayım», «Periyzat», «Birge júsem qızlar menen», «Jetkersin», «Sáliyma», «Gúlbazar», «Aybiyke» sıyaqlı birneshe qosıqların dóretedi. Omar Ermekbaydan soń Arzımbet bolıstıń ákesi Niyaz ulı Orazǵa 5—6 ay jallanıp, kúnlikshilik etip, onnan da tiyisli haqısın ala almay, «Gúnayım» qosıǵın jazadı. Qosıqta shayır ózi jasaған jámiyettegi sociallıq teńsizlikti súwretlew arqalı ayırım adamlardıń minez-qulqındağı unamsız illetlerdi ashıqtan ashıq áshkara etedi.

1900-jıl Omar ushın úlken burılıs dáwiri boladı. Ol birneshe joldasları menen Qazaqstannıń iri qalalarına napaqa tabıw ushın talap izlep ketedi. Óz elin, ata-anası menen tuwǵan-tuwısqanların taslap, ózge elge ketiw shayır ushın ańsat keshpeydi. Shayır óz joldasları menen birgelikte Qazaqstannıń Qızıl Orda, Qazalı qalalarında, Tay tóbe, Uyalı, Bektaw, Sulıw tam, Aq suw, Mıq,

Báybishe ataw degen jerlerde, Sırdárya jaǵalarında jallanba jumislarda isleydi. Qazaqstanǵa qalay barganlıǵın, jolda qanday qıyınshılıqlardı basınan keshirgenligin, jol boyı qaysı awıllar menen qalalardan ótkenligin shayır óziniń «Bunnan hám arman ótip kettik» qosıǵında birme-bir kórkem bayanlaǵan. Shayırdıń «Qaytaman» qosıǵı da tuwılǵan jerden, ana Watannan uzaqta júrip jazıladı. Qosıqta shayırdıń kindik qanı tamǵan tuwılǵan jerge, óz eline, xalqına bolǵan tereń saǵınısh sezimleri isenimli súwretlengen.

Usılayınsha, Omar shayır Súyirbek ulınıń qosıqlarınıń tematikası ráńbáreń bolıp, miynetkesh xalıq turmısı, hayal-qızlar táǵdiri, ayırım bay-sawdagerlerdiń xalıqqa islegen zulımlıq háreketlerine shayırdıń jek kóriwshilik sezimleri, tuwılǵan jer, ana Watan temaları tiykarǵı orındı iyeledi.

Omar Súyirbek ulı

BERERMEN

Adamǵa miyirmsiz shaqqan shayanniń,
Tańda bir kún jazaların berermen,
Záhárli qastıyan qara jılanınıń,
Ordaların buzıp, wayran etermen.

Jerin basıp alıp, egin ekkenniń,
Jazıqsız gúnalap, jandı sókkenniń,
Ózindeydiń abıroyın tókkenniń,
Tańda bir kún ózine azap berermen.

Keskinsiz, kemalsız, boyı dońǵalday,
Jas aralas qanǵa qolın urǵanday,
Ózine jaqınǵa moyın burǵanday,
Surqıltayǵa sur sazasin berermen.

Ǵarıplerdiń mülkin alıp jılatıp,
Kóz aldımda iytlerine talatıp,
Saw denesin tayaq urıp qanatıp,
Azap bergenlerge azap berermen.

Jetimdi jetelep jumıs ettirip,
Basına urıp, aqıl-huwshın ketirip,
Íza berip, súyekke azap jetkerip,
Paqırdı qısqanğa azap berermen.

Kisi jumsap paydalanıp shalqıǵan,
Mayday jaǵıp súyekleri balqıǵan,
Jerdiń mayın shómish penen qalpıǵan,
Sútxorlarǵa sonsha azap berermen.

Birini ant iship, ekige satıp,
Ayaǵın kóterip, úyinde jatıp,
Haramnan jynanǵan dúnyaǵa batıp,
Júrgen zalımlarǵa azap berermen.

Óz aldına topalańday shańǵıtıp,
Kese tursań, quw qabaqtay qańǵıtıp,
Basıp ótip, ózin suwday shalqıtıp,
Azap bergenlerge ǵazap berermen.

AYTPASAM BOLMAS

Bolısqa saylanǵan, tompayıp urtı,
Tayaq tislegendey sorryǵan murtı,
Salıqtan shuwlasqan soraǵan jurtı,
Qoshımniń xorlıǵın aytpasam bolmas.

Qast etip bes tilla salıpsań maǵan,
Hámeliń qolında, ne deyin saǵan,
Biy orın elattı qısqan, ońbaǵan,
Qoshımniń xorlıǵın aytpasam bolmas.

Xiywa xannan keldi bıyıl Jánibek,
Úsh aǵashın qurdı, salıq óndirmek,
Adamdı asıwǵa boldı kóp kómek,
Qoshımniń xorlıǵın aytpasam bolmas.

Jazıqsızdan úsh aǵashqa ildirgen,
Basın jarıp, tabanların tildirgen,

Altı ay sorap sonsha xalıqtı búldirgen,
Qoshımınıń xorlıgın aytpasam bolmas.

Shıdamay usınsha awır salıqqa,
Ósken jerdi taslap kóshti xalıq ta,
Jánibek ılaysań saldı xalıqqa,
Onıń xorlıqların aytpasam bolmas.

QAYTAMAN

Quda qálese awılğa,
Azannan turıp qaytaman,
Megzep esken dawılğa,
Barıp bayarıma aytaman.

Tezirek elime jetip,
Bulmannan alısqa ketip,
Úrp-ádetti úyrenip,
Awılğa endi qaytaman.

Bazarlıq joq alıp barar,
Tuwǵanlar qolıma qarar,
«Ne taptıń?» — dep xalıq sorar,
Awılğa endi qaytaman.

Xosh bolıń aǵa-iniler,
Aman-esen bargıl senler,
Iláhiy shatalǵay menmenler,
Awılğa endi qaytaman.

Zaman-zaman neshik zaman,
Qarabaslar aman-aman,
Ólmey jolda barar gúman,
Sonda da elge qaytaman.

Ketsem awılğa jetermen,
Jetpesem ármanda ótermen,
Pániy dúnyanı netermen,
Sonda da endi qaytaman.

Men ózim yíglap allága,
Nanbadım olla-billága,
Aytar násiyat adamlarğa,
Awılğa endi qaytaman.

Tıyalmayman kózdiń jasın,
Xalıq jedi shóptiń basın,
Bul kúnlerdiń zarıp qurısın,
Awılğa endi qaytaman.

Senler de keshikpey qaytıń,
Ağa-inige sálem aytıń,
Azǵantay emes, mol aytıń,
Awılğa erteń qaytaman.

Awıl-eller alıs biziń,
Kelip otır namıs biziń,
Girewlenip eki kózim,
Awılğa erteń qaytaman.

Awıl emes, elatıma,
Aydın teńiz kólatıma,
Jetermen be muradıma,
Awılğa endi qaytaman.

Biziń eldiń on segiz jasar,
Qızları bar húrge usar,
Xosh qalıńlar, Dosnazar,
Awılğa erteń qaytaman.

Ol Xorezmdey ellerge,
Úrgenishtey jerlerge,
Sıyınıp endi pirlerge,
Elatqa endi qaytaman.

Birge júrgen ǵosh jigitler,
Kewlim súygen azamatlar,
Haqı tiymey qaytqan pátler,
Elatqa erteń qaytaman.

Xosh qalıńlar doslarım,
Birge ósken qurdaslarım,
On jeti joldaslarım,
Awılǵa endi qaytaman.

Sálem deń ata-anańa,
Ór jaǵıńdaǵı panańa,
Pák bolar etken gúnáńa,
Xosh qalıń elge qaytaman.

Túspeń bunday kúylerge,
Elińdegi biylerge,
Barıń, joralar, úylerińe,
Amanlıǵıńızdı aytaman.

Men tartaman azanda jol,
Birewge birew berip qol,
Kórgenimshe aman-saw bol,
Awılǵa endi qaytaman.

Endi bunday júrmek bar ma,
Ata-ananı kórmek bar ma,
Eli-jurtta ólmek bar ma,
Saw bolsam erteń qaytaman.

Bul islerni etkil qumar,
Awdarıp bozlardan tomar,
Bunı aytqan sorlı Omar,
Awılǵa elge qaytaman.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. Omar Súyirbek ulınıń ómiri haqqında nelerdi bilesiz?
2. Shayırdıń lirikalıq qosıqlarında kóbirek qaysı temalar súwretlengen?
3. Omardıń «Berermen», «Aytpasam bolmas» qosıqları haqqında túsinik beriń.
4. Shayırdıń Qazaqstanǵa barǵan saparların sawlelendiriwshi «Bunnan hám arman ótip kettik», «Qaytaman» qosıqlarınıń ideyası, tematikası haqqında aytıp beriń.

II BÓLIM

XX ÁSIR QARAQALPAQ ÁDEBIYATI

XX ásir qaraqalpaq ádebiyatı—tórkini uzaq ótmishlerge (X—XI ásirlerge) barıp ushlasatuǵın kóp ásirlik qaraqalpaq ádebiyatınıń huqıqıy miyrasxorı, sonıń menen birge, nızamlı tábiyiy jalǵası da bolıp esaplanadı. Sonlıqtan da bul ásir qaraqalpaq ádebiyatı aldınǵı dáwirlerdegi ádebiyat xalıq turmısında qanday xızmet atqarǵan bolsa, sonday xızmet atqarıp, óziniń adamlardı úlken adamgershilik pazıyletlerge, hár tárepleme bilimdan, joqarı mádeniyatlı jetik insan bolıwǵa shaqırıwshı tárbiyalıq, aǵartıwshılıq sıpatları menen birge insanlarǵa estetikalıq zawıq-sapa baqısh etiwshi ruwxıy múlk xızmetin de inabatlı orınladı. Ótken ásirlerdegi qaraqalpaq ádebiyatı insaniyatqa Jiyen jıraw, Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaqtaı ullı kórkem sóz sheberlerin jetilistirip shıǵarǵanıday, XX ásir qaraqalpaq ádebiyatı da A. Muwsaev, S. Májiytov, M. Dáribaev, A. Dabilov, S. Nurımbetov, J. Aymurzaev, T. Jumamuratov, I. Yusupov, T. Qayıpbergenov, T. Mátmuratov, Sh. Seytov, K. Raxmanov hám t.b. sıyaqlı pútkil dúnyaǵa maqtanısh etse arzırlıq kórnekli sóz ustaların tárbiyalap shıǵardı.

Álbette, bul ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń bunday jetiskenliklerge erisiwi de zańlı qubılıs edi. Sebebi, XX ásir pútkil adamzat tariyxında óziniń xalıq aralıq áhmiyettegi shaw-shuwlı ullı-ullı waqıyaları menen úlken iz qaldırǵanıday, qaraqalpaq xalqınıń turmısına da oǵada úlken siyasiy-jámiyetlik, social-ekonomikalıq, tariyxıy-mádeniy waqıyalardı alıp kirgen dáwir boldı. Tariyxtan belgili bolǵanıday, bul ásirde qanshadan qansha ashılıwlar júz bermedi deyseń, ilim-texnika, mádeniyat ósti, tábiyat, jámiyet rawajlanıwınıń hár qıylı nızamlılıqların oylap tapqan insaniyat aqlı kosmostı ózlestiriwge deyin barıp jetti. Tilekke qarsı, insan aqlına uǵras kelmeytuǵın jan túrshiktirerlik qanlı qırǵın waqıyalar menen ne túrli ádalatsızlıqlar da usı ásirde kóplep júz berdi. 1914-jılı baslanǵan birinshi jer júzlik

urıs, 1917-jılı júz bergen Oktyabr tónkerisi, usı awdarıspaқ sebepli bir pütün dúnyanıń bir-birine qarama-qarsı eki ideologiyalıq gúres oshaǵına aylanıwı, 1941—1945-jıllarda bolıp ótken ekinshi jer júzlik urıs, usı dáwirdegi atom, yadro sınavları da XX ásirdeń ornı tolmas ókinishli «jemisleri» boldı.

XX ásirdegi qaraqalpaқ xalqınıń turmısı da usı ásirdeń jetiskenlikleri menen nuqsanlarınan qalı bolmadı. Eziwshilik, teńsizlik, repressiya, quwdalawshılıq bul dáwirde de xalıqtıń ayırılmas joldası bolıp keldi. Biraq, xalıq biyǵárez jaqtılı keleshekten, jaqsı kúnlerden heshqanday úmitin úzbedi. Eń baslısı—xalıqtıń milliy sana-sezimi burın kórilmegeń dárejede ósti. Óziniń milliy ǵárezsizligine erisiw ushın úzliksiz xalıq azatlıq gúreslerin alıp barıp, XX ásirdeń birinshi shereginde milliy mámleketshiligin qaytadan tiklewge eristi. Xalıq usı dáwirdegi totalitar dúzimniń keskinlesiw, ekinshi jer júzlik urıs, urıstan keyingi xalıq xojalıǵın qayta tiklew, keshegi jaqın ótmishimiz—qayta qurıw jıllarında da usınday qıyınshılıqlar menen shadlı demlerdi bastan keshirdi. Durıs, bul jıllarda jámiyetlik dúzimniń ilim-bilim, mádeniyat, ekonomika salalarında kóp jetiskenlikler júz berdi. Ilim-bilim, mádeniyat, shıpakerlik oshaqları ashılıp, ilim izertlew institutları, pedagogikalıq institut, universitet, mámleketlik teatrlar, kóplegen emlewshana hám poliklinikalar payda boldı. Awıl xojalıǵı aldınǵı texnikalar menen támiyinlendi. Sanaat ta kún sanap óse basladı. Iri sanaat orayları, zavod, fabrikalar, temir jollar menen elektr stanciyaları qurıldı, qala hám awıllarda zamanagóy úlgiдеgi qat-qat záwlim jaylar boy kóterdi. Jańadan tıń jerler ashılıp, awıl xojalıǵı ónimleri kóplep jetistirildi. Qullası, xalıqtıń sawatlılıq hám mádeniy dárejesi ósip, social-ekonomikalıq turmıs tárizi ádewir jaqsılandı. Biraq, xalıqqa bir nárse—ol da bolsa adamǵa hawa menen suwday zárúr bolǵan, nanday áziz—erkinlik nápesi, ǵárezsizlik jetispedi. Xalıq 70 jıldan aslam waqıt ishinde Keńes húkimetiniń kommunistlik ideyaları menen búrkelgen kommunistlik eziwshilik siyasatınıń qısqısında jasadı, buǵan qarsı gúresler de júrgizdi. Bul ushın úzliksiz quwdalawlarǵa, jazıqsız qan tógiwlerge de ushıradı. Bunıń ayqın dálili sıpatında Keńes húkimetiniń óziniń dáslepki jıllarında xalıq azatlıq gúreslerin qan menen bastırıwları menen 20—40-jıllarda kolxoz-

lastırıw, mádeniy revolyuciya baneleri menen júrgizilgen qanlı repressiyaların keltiriwge boladı.

Keñes húkimetiniń social-ekonomikalıq turmısımızda alıp barǵan bul eziwshilik siyasatı ruwxıy turmısımızda da júz berip, xalıqtıń kóp ásirlik milliy qádrیاتları ayaq astı qılındı, tili, dini, tariyxı, mádeniyatı jasalma túrde kemsitilip kórsetildi.

Keñes húkimeti ádebiyat, kórkem ónerdiń de dizginlerin óz qollarına aldı. Kóp ásirler dawamında milliy ádebiy dástúrler tiykarında demokratiyalıq-gumanistik ruwxta rawajlanıp kiyatırǵan xalıqlıq ádebiyatqa ǵayrı tábiyy klasslıq, partiyalıq sıpatlardı zorlap engizdi, qále, qáleme, jaqsı-jaman bolsın, socialistlik turmıs haqıyqatlıǵın jırlaysañ, dep jasalma socialistlik realizm metodın oylap taptı. Solay etip, partiya menen Keñes húkimetiniń sızǵan sızıǵınan shıǵa almaytuǵın, úlgisi shenep pishilgen forması milletlik, mazmunı socialistlik kóp milletli sovet ádebiyatı payda boldı. Bul sıpattıń sol dáwir ádebiyatı ushın qatań temir tártipke aylanıwı kóp ǵana jazıwshılardı ózleri jasaǵan jámiyetten, sol jámiyettiń ideologiyasınan ǵárezli etip tasladı. Olarǵa partiyalıq, klasslıq kózqarastan, socialistlik realizm metodınıń tar sheńberinen shıǵıp ketiwge bolmaytuǵın edi. Kórkem sóz sheberlerine sóz erkinligi sóz júzinde berilgeni menen, is júzinde jaǵday pútkilley basqasha boldı. Jámiyette orın alǵan ayırım kemshiliklerdi sınaq-minep, ózlerinshe erkin pikir aytıwǵa umılǵan jazıwshılar shıǵarmalarında «partiya», «revolyuciya», «socializm» sózlerin tiline baspaǵanı ushın ideologiyalıq qáte jiberenlikte ayıplanıp, «xalıq dushpanı» sıpatında jazalandı. Sonlıqtan da kóphilik jazıwshılarǵa bolǵandı bolmaǵanday, bolmaǵandı bolǵanday etip jazıp, jasalma dóretiwshilik miynet etiwge tuwra keldi. Máselen, Keñes húkimetiniń 20—30-jıllarda alıp barǵan awıl xojalıǵın kollektivlestiriw, mádeniy revolyuciya siyasatları kóp ǵana jazıwshılarımız tárepinen partiyanıń siltewinde jasalma túrde bir tárepleme sáwleleniw taptı. Haqıyqatına kelgende, partiyanıń kollektivlestiriw haqqındaǵı bul siyasatı ayırım shayır-jazıwshılarımızdıń «kolxoz jaqsı, kolxozǵa kir» dep jazǵanıday sup-sulıw, tep-tegis bolıp ótken emes. Járiyalılıq dáwirinde málim bolǵanıday, kolxozlasıw kóphilik jaǵdaylarda zorlıq, hátte qanxorlıq jolları menen ámelge asırıldı. Sonıń saldarınan ayırım orta diyqanlar da «jamay jawı» sıpatında sap-

lastırılıp jiberildi... Biraq, Keñes ádebiyatı dáwirinde dóregen usı temadağı kópshilik shıǵarmalarda kolxozlasıw haqqındaǵı bul tariyxıy haqıyqatlıq tolıq saqlanbadı. Bunday shıǵarmalar jasalma socialistlik realizm principlerine say kelgeni menen, haqıyqıy kórkem ádebiyattıń realistlik principlerinen ádewir uzaqta boldı. Hátte, «Adamnıń táǵdiri», «Tınısh Don» sıyaqlı klassikalıq gúrriń, romanlardıń avtorı M.Sholoxov sıyaqlı ullı ádebiy tulǵalar da dáwir haqıyqatlıǵın jetkilikli dárejede ashıp beriwge imkaniyat taba almadı. Nátiyjede onıń dóretiwshiligi de «Ashılǵan tıń» sıyaqlı kórkemligi kúshli, biraq siyasatnamaylaw orta dármıyan shıǵarmalardı dúnyaǵa keltiriwge májbúr boldı. Al, socialistlik turmıs haqıyqatlıǵına sın pikirler bildirilgen, biraq zaman shınlıǵın úlken sheberlik penen sáwlelendirgen A. Platonov, A. Soljenicin, A. Ribakov, V. Grosman shıǵarmaları óz waqtında baspa kórmey qaldı... Óz dóretpelerinde usınday shınlıqtı, yaǵnıy socialistlik jámiyettiń qáte-kemshiliklerin óziniń tábiyǵıy halında realistlik penen sáwlelendirgen A. Axmatova, M. Zoshenko, M. Mandelshtam sıyaqlı jazıwshılar «xalıq dushpanı» sıpatında repressiyaǵa ushıradı. Haqıyqıy kórkem sóz sheberleri bolǵan V. Nobakov, M. Bulgakov, B. Pasternaklar óz tuwılǵan ellerinde erkin dóretiwshilik miynet ete almaǵanlıqtan sırt ellerge ketip qalıwǵa májbúr boldı.

Bul dizimlerdi sol dáwirdegi kóp milletli sovet ádebiyatınıń basqa da milliy ádebiyatları wákılleriniń dóretiwshiligi mısalları menen tolıqtıra beriwimiz múmkin. Atap aytsaq, ózbek ádebiyatında Sholpan, Fitrat, Usman Nasır, qazaq ádebiyatında A. Baytursınov, J. Aymawıtov, Shákerim usaǵan kórnekli sóz sheberleriniń dóretiwshilik táǵdirleri de usınday qanlı repressiyalar menen juwmaqlandı.

Haqıyqatına kelgende, kórkem sóz sheberiniń ádebiyattaǵı xızmeti onıń revolyuciyaǵa, yaki bolmasa kolxozlasıwǵa, mádeniy revolyuciyaǵa qatnası menen belgilenbew kerek edi. Máselen, M. Gorkiy, S. Esenin kóp jıllarǵa shekem revolyuciyanıń ne ekenligin túsınbey de keldi. Hátte, S. Esenin ólgenge deyin de revolyuciyanı bir awız da tiline almadı.

Ulıwma, kelip shıǵıwın sap-taza proletar ádebiyatı sıpatında baslaǵan XX ásir kóp milletli sovet ádebiyatı ásirese «stalinlik repressiya» dep atalǵan 30—40-jıllar menen keshegi jaqın ótmishimiz «brejnevlik tubalaw» dáwiri 70—80-jıllarda óziniń

haqiqiy kórkem ádebiyatqa tán tiykarǵı estetikalıq ólshemlerinen ádewir alıslap, sol dáwirlerdegi totalitar dúzimniń diktatorlıq, buyırıqazlıq-hákimshilik siyasatınıń jılawında ketip qaldı.

XX ásir jańa qaraqalpaq ádebiyatı da 20-jıllardan baslap usı kóp milletli sovet ádebiyatınıń ajıralmas bir bólegi sıpatında rawajlanıw jolına túse basladı. Bul ásir qaraqalpaq ádebiyatına da joqarıda biz qısqasha pikirler júritken kóp milletli sovet ádebiyatınıń barlıq sıpatlı belgileri — jetiskenlikleri menen kemshilik nuqsanları tán boldı. Sonlıqtan da XX ásirdeń 20-jıllarınan baslangan jańa qaraqalpaq ádebiyatında Keńes húkimetiniń húkimdarlıq siyasatınıń jeteginde ketken ideyalıq-kórkemlik dárejesi oǵada ázzi ayırım shıǵarmasımaqlardıń orın alıwı da tábiyiy edi.

Degen menen, XX ásir qaraqalpaq ádebiyatı tutas alıp bahalanganda, xalqımızdıń sol ásirdegi haqiqiy kewil mülki, onıń ruwxıy-mádeniy tariyxınıń kórkem aynası, jılnaması xızmetin shın mánisinde atqarǵan ideyalıq-kórkemlik dárejesi boyınsha joqarı sheklerdi iyelegen, janrlıq, formalıq jaqtan da hár tárepleme tolısqan, usı sıpatları boyınsha dúnyadaǵı kópshilik xalıqlar ádebiyatı menen teń-qatar taytalasıp tura alatuǵın milliy qaraqalpaq ádebiyatı bolıp tariyx saxnasına márdana kirip keldi. Eń baslısı — bul ásir ádebiyatı óziniń ilgeri ideyalıq baǵıtı, joqarı kórkemligi, realistlik sıpatınıń tereńligi menen jámiyet hám xalq arasında bekkem baylanıstı ornata aldı, óziniń demokratiyalıq-gumanistlik ideyaları menen xalıqtı izine ertip, onı jarqın keleshekke qaray nıq qádem taslawǵa tárbiyaladı.

Biraq, búgingi kúni bul ádebiyattıń kóp ǵana mashqalaların ǵárezsizlik ideologiyası ruwxında qayta qarap shıǵıwǵa hám bahalawǵa tuwra keledi. Sebebi, XX ásirdeń 90-jıllarınıń basında Baltik boyı respublikalarınıń burınǵı awqam quramınan bólinip shıǵıp ketiwi hám Ózbekstan Respublikasınıń ǵárezsizlikke erisiwi menen burınǵı SSSR dep atalmış Respublikalar ayaqlarında, hátte pútkil dúnyada úlken siyasiy ózgerisler júz berdi. Usınday járiyalılıq, demokratiyalıq jónelislerdiń nátiyjesinde aqır-ayaǵında socializmniń jer júzlik sisteması ıdırap, onıń túpkilikli hám haqiqiy watanı bolǵan SSSR da ózin ózi tarqatıw qubılısın bastan keshirdi. Solay etip, burınǵı buyırıqazlıq, hóktem hákimshilik basqarıw usılları, kommunistlik ideologiya áste-aqırın saplastırılı basladı. Onıń ornına pútkil dúnyada járiyalılıq,

demokratiyalıq jónelisler en jayıp, milletlerdiñ ózin ózi tanıwı, adam erkinligi, kóp partiyalılıq, pikirler erkinligi, prezidentlik basqarıw, Mámleketlik gárezsizlik, biygárez mámleketlerdiñ doslıq awqamı, bazar qatnasıqları usağan jámiyetlik jaña qubılıslar payda bolıp, háwij alıp rawajlana basladı.

Jámiyetlik-siyasiy ómirdegi bul ózgerisler adamlardıñ ruwxıy ómirine de sezilerlik dárejede óz tásirin tiygizdi. Ásirese eñ jedel hám tásirsheñ tarawlar bolğan ádebiyat, mádeniyat sıyaqlı ideologiyalıq salalar úlken daǵdarısqa ushırap, ózleriniñ burıngı mazmunların tıp-tiykarınan ózgertiwge májbúr boldı. Gárezsizlikke deyingi dáwir ádebiyatınıñ tiykarǵı sütünleri bolğan socialistlik realizm metodu, ádebiyatınıñ klasslıǵı, partiyalılıǵı, formasınıñ milletliliǵı, mazmunınıñ socialistligi haqqındaǵı pikirler kún tártibinen alınıp taslandı. Solay etip, XX ásirdiñ 90-jıllarınıñ basına kelip burıngı kóp milletli sovet ádebiyatınıñ ajıralmas bir bólegi bolıp kelgen qaraqalpaq ádebiyatı da mazmunı boyınsha ulıwma insaniylik, watansúyiwshilik, xalıq aralıq doslıq-tuwısqanlıq, paraxatshılıq ideyaların jırlaytuǵın ulıwma xalıqlıq milliy qaraqalpaq ádebiyatına aylanıw jolına túse basladı.

XX ásir qaraqalpaq ádebiyatı tariyxına usı jaǵdaylardan kelip shıǵa otırıp baha beretuǵın bolsaq, eñ dáslep onıñ dáwirlestiriw máselesine dıqqat awdarıp alǵan jón boladı. Sebebi, bul ádebiyatı birden 1917-jılǵı Oktyabr tónkerisi nátiyjesinde payda boldı dew, onı da óz ishine kishi-kishi bes basqıshqa ajratıp úyreniw búgingi kún kózqarasınan haqıyqatlıqqa onsha tuwra kele bermeydi. Bulayınsha dáwirlestiriw XX ásir ádebiyatına tutas túrde pikir júritiwge emes, sol ásir ádebiyatınıñ tek sovetlik dáwirin bahalawǵa ǵana múmkinshilik tuwǵızadı. Al, XX ásir ádebiyatı tek 20-jıllardan 90-jıllarǵa deyingi aralıqtı óz ishine qamtıytuǵın ádebiy jónelistiñ úlken bir bólegi bolıp qoymastan, ásir basınan aqırına shekemgi ádebiy qubılıslardı óz mazmunına alatıwın, ózinshe rawajlanıw zańlılıqlarına, jaña mazmun, jaña formaǵa iye tutas bir ásirlik jaña ádebiyat bolıp tabıladı.

Biz XX ásir ádebiyatınıñ bul bir tutas mazmunlıq sıpatın usı dáwir ádebiyatı tariyxın basqıshpa-basqısh úyreniw arqalı ayqın sezemiz.

XX ásir qaraqalpaq ádebiyatı tariyxına usı kózqarastan názer taslaytuǵın bolsaq, bul ásir ádebiyatı birinshi gezekte XIX ásirdiñ aqırı XX ásirdiñ basındaǵı qaraqalpaq ádebiyatınıñ

nızmamlı jalǵası bolıp tabıladı. Belgili ádebiyat tariyxshısı Á. Paxratdinovtıń kórsetiwinshe, XX ásir bası qaraqalpaq ádebiyatınıń hár tárepleme bayıp-tolısqań dáwiri. Óytkeni, XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatında qalıplesip jetiliskeń ádebiy qubılıslar menen jańalıqlar XX ásir basına kelip bir pütün milliy ádebiy dástúr sıpatında óziniń kúshli rawajlanıw jolına túsken edi¹. Máselen, usı ásir basında XIX ásir klassik shayırlarınıń biri Ájiniyaz Qosıbay ulı baslaǵan qıssaxanlıq dástúri úlken shayırlıq mektepke aylanıp, óz átirapına Sıdıq Toqpan ulı, Xudaybergen Jebegen ulı, Qazaqbay Xojaniyaz ulı, Ayapbergen Muwsa ulı, Ábdıqádir Bekimbet ulı, Razbek Qorazbek ulı, Qazı Máwlik Bekmuxamed ulı, Sadıq Nurımbet ulı, Abbas Dabıl ulı, Dáwletiyar Qasım ulı, Mináj Mátsapa ulı usaǵan qıssaxan xalıq shayırların jámledi.

Ekinshiden, XIX ásirdeń aqırı XX ásirdeń basındaǵı bul qıssaxan mektebiniń ayırım eń talantlı wákılleriniń dóretiwshiliginde usı ásirdeń dáslepki on jıllıqlarında payda bolǵan jádid ádebiyatına tán sıpatlı belgiler de kórinis taba basladı. Máselen, Qazı Máwlik Bekmuxamed ulı «Jas Buxarashılar» jádidlik shólkeminiń aǵzası boldı. Sebebi, bul dáwirde jádidlerdeń «Jas Buxarashılar» shólkemi júdá abıraylı jádidlik toparlardan esaplandı. Bul «Jas Buxarashılar» jádidler shólkemine Behbudiy, Fıtır, Fayzulla Xojaev, Sadratdin Ayniyler usaǵan úlken tariyxıy-ádebiy tulǵalar aǵza edi.

Türkstan jádidleriniń eń úlken wákılleriniń biri Behbudiy Xorezmde hám Qaraqalpaqstanda boldı. Sufızada 1910—1916-jılları Qońıratta bolıp, mekteplerde jańa usılda sabaq berdi. Sol jıllarda bir qatar Q. Irmanov, R. Majitov usaǵan qaraqalpaq jazıwshıları mekteplerde Sufızadanıń qolında oqıdı.

Sufızada Ayapbergen shayı, jazıwshı Seyfulǵábit Májitovlar menen jaqsı dóretiwshilik qatnaslar jasadı. Sońıraq belgili ózbek jazıwshısı Hamza Hákimzada Niyaziy de Xojelide, Qońıratta, Shımbayda boldı. Onıń üstine, Qaraqalpaqstanda jádidlik mekteplerdi hám jádidlik háreketlerdi rawajlandırıwǵa basqa da milliy-ruwxıy estetikalıq múmkinshilikler bar edi. Máselen, Qazı

¹Ө. Пахратдинов. Мәдений мийрасларымызға жаңаша пикир жүртейик. // «Әмиўдәрйя». — 1990. — N1. — 100-б.

Máwlik 1910-jılları Shımbay qalasınan sawatlı qıssaxan shayırlar mektebin shólkemlestirdi.

XX ásir basındaǵı qaraqalpaq ádebiyatı joqarıda atı atalǵan ádebiyat wákilleri tárepinen, mine, usı burınnan kiyatırǵan klassikalıq milliy kórkem ádebiyat jáne usı ásir baslarında payda bolǵan jádid ádebiyatı dástúrleri tiykarında rawajlandırılı basladı. Bul dástúrler Keńes húkimetiniń dáslepki jıllarında da rawajlanıwın toqtatqan joq. Hátte, bul jıllarda atı atalǵan shayırlardıń ayırımları (S. Májitov, A. Muwsaev, A. Dabılov, S. Nurımbetov, Q. Xojaniyazov, Q. Irmanov, Q. Áwezov) qaraqalpaq keńes ádebiyatınıń baslawshıları da boldı. Biraq, Keńes húkimetine jańa tiptegi taza proletar jazıwshıları kerek edi. Bul jazıwshılardıń birden jetilisip shıǵıwı da qıyın boldı. Bunday jónelis uzaq waqıttı talap etti. 20-jıllardıń ortalarında ǵana bul shayırlardıń qatarı A. Matyakupov, X. Axmetov, Á. Óteпов, J. Aymurzaev, M. Dáribaev, D. Nazbergenov, Á. Shamuratov usaǵan jas «proletar jazıwshıları» menen tolisa basladı.

Ádebiyatqa usınday jańa tiptegi proletar jazıwshılarınıń kirip keliwi menen ádebiyat socialistlik mazmunga qaray áste-aqırın bet bura otırıp, formalıq jaqtan da jańa izleniwler jolına tústi. Ádebiyatımızda burın bolmaǵan jańa realistlik janrlar — proza, dramalar payda bolıwǵa qaradı. Burınnan bar poeziya janrınıń ózi de ishki kóp túrlilikke iye boldı, epikalıq poeziyada jańa realistlik sıpatlarǵa iye poemashılıq dástúri kelip shıqtı. 30-jıllarǵa kelip Keńes ádebiyatı tolıq qalıplesti.

Keńes ádebiyatı 30-jıllardıń ortalarınan keyin óziniń párawan rawajlanıw jolına tústi. Bul ádebiyat usı jıllardan baslap forması boyınsha milletlik, mazmunı boyınsha socialistlik sıpat iyelep, burıńǵı «proletar isiniń bir bólegi» halatınan tek ǵana kommunistlik partiyanıń ideyaları menen siyasatın úgit-násiyat etiwshi ideologiyalıq quralǵa aylanıp bardı. Qaraqalpaq ádebiyatı kóp milletli sovet ádebiyatınıń ajıralmas bólegi bolǵan usı tábiyiy emes-negativ jaǵdayın 90-jıllardıń basına deyin saqlap keldi.

Álbette, bul dáwirlerde qaraqalpaq ádebiyatı, joqarıdaǵıday illetlerge baǵınıshlı bolıwına qaramastan, úlken tabıslardı da qolǵa kirkizdi. Ádebiyat kommunistlik totalitar dúzimniń iskenjeli qısqısında bolıwına qaramastan, bul dúzim siyasatı-internacionalizm bayraǵı onı milliy tamırlarınan qanshelli úzip

alıwǵa háreket etpesin, báribir, qaraqalpaq ádebiyatı óziniń kóp ásirlik bay ádebiy milliy dástúrlerin saqlap qala aldı, onı jańa jaǵdaylarǵa baylanıslı joqarı kórkemlikte jańasha rawajlandırdı. Qullası, bul dáwir ádebiyatınıń nuqsanlarınan góri jetiskenlikleri kóp boldı. Bul dáwirde ádebiyatlar baylanısı keńnen en jaydı. Jazıwshılarımızdıń ádebiy dóretiwshilik tájiriýbeleri menen bilimdanlıq dárejesi arttı. Qaraqalpaq jazıwshıları tek Shıǵıs ádebiyatı úlgilerinen ǵana órnek alıp qoymastan, jáhán ádebiyatı dúrdanalarınan da suwsın ala basladı. Rus, tuwısqan xalıqlar ádebiyatları menen óz ara baylanıs máseleleriniń arqasında awdarmashılıq óneri de jaqsı joǵa tústi. Dáslebinde tuwısqan ózbek, qazaq tilleri, sońın ala tatar, rus tili arqalı dúnya ádebiyatınıń eń jaqsı úlgileri qaraqalpaq tiline awdarıldı. Usılar sebepli ádebiy tildiń kórkemlik sıpatı da sapalı ózgerislerge ushıradı. Ádebiyat janrlıq, formalıq jaqtan bayıp tolıstı. Poeziyanıń lirikalıq, epikalıq janrları burın kórimegen dárejede jańa formalar menen bayıdı. Lirikada sonet, romans, elegiya, ballada, ǵázzel, rubayı, tórtlik, erkin qosıq ózine tán milliy ózinshelikleri menen túpkilikli turaqlı formalar sıpatında qalıplesken bolsa, poemashılıqta romantikalıq, tariyxıy, liro-dramalıq, allegoriyalıq-miflik, erteklik, dramalıq poema usaǵan jańa formalar payda boldı. Dramaturgiyada dramanıń barlıq túrleri — drama, tragediya, komediya hár tárepleme rawajlanıw jolına tústi. Bul dáwirlerde proza ádebiyatınıń jetekshi janrı dárejesine ósip jetilisti. 20—30-jıllarda dáslepki gúrriń, povestlerden baslanǵan qaraqalpaq prozası yarım ásirde aslam waqıt ishinde óziniń eń jaqsı roman hám povestleri menen pútkil dúnyaǵa málim bola basladı. Povestlerdegi liro-epikalıq, liro-psixologiyalıq sıpatlar turaqlı formalar sıpatında qalıplesiwge bet burdı. Dáslepki roman-dilogiya, roman-trilogiya, roman-tetrologiyalar, roman-esse, fantastikalıq roman, roman-epopeyalar payda boldı. Prozada házirgi zaman temasındaǵı romanlar menen bir qatarda tariyxıy romanshılıq turaqlı tendenciyaǵa aylandı. Yumorlıq, satiralıq, fantastikalıq proza qalıplesti.

Qullası, bul jıllardaǵı qaraqalpaq ádebiyatı janrlıq, formalıq, tematikalıq jaqtan hár tárepleme bayıp, ideyalıq-kórkemlik dárejesi boyınsha eń joqarı sheklerde iyeledi. Ádebiyatımızǵa kóp oylanıp, keń tolǵanatuǵın realistlik sıpatı kúshli jańa milliy qaharmanlar obrazı kelip kirdi.

Ádebiyatımızdın usı basıp ótken jolına, ideyalıq-kórkemlik jaqtan rawajlanıw bağıtı basqışlarına qarap, XX ásir qaraqalpaq ádebiyatın shártli túrde: milliy oyanıw hám aǵartıwshılıq dáwirindegi qaraqalpaq ádebiyatı (1901—1916), Keńes húkimeti dáwirindegi qaraqalpaq ádebiyatı (1917—1990), ǵárezsizliktiń dáslepki dáwirlerindegi (1991—2000) qaraqalpaq ádebiyatı dep úlken úsh dáwirge bólip úyrensek te bolar edi. Lekin, bılayınsha bahalawda da ádebiyattı siyasatlastırıw illetleriniń izleri kórinetuǵın bolǵanlıqtan, biz onı ápiwayı tariyxıy-xronologiyalıq principe tómendegidey dáwirlerge bólip úyrengeydi maqul kórdik:

1. XX ásir jańa qaraqalpaq ádebiyatınıń payda bolıw hám qalıplısiw dáwirleri (1901 — 1930).

2. XX ásirdeń 30-jıllarındaǵı qaraqalpaq ádebiyatı (1931—1940).

3. Ekinshi jer júzlik urıs dáwirindegi qaraqalpaq ádebiyatı (1941—1945).

4. Ekinshi jer júzlik urıstan keyingi dáwirdegi qaraqalpaq ádebiyatı (1946—1960).

5. XX ásirdeń 60 — 80-jıllarındaǵı qaraqalpaq ádebiyatı (1961—1990).

6. XX ásirdeń 90-jıllarındaǵı qaraqalpaq ádebiyatı (1991—2000).

Sorawlar hám tapsırmalar

1. XX ásir qaraqalpaq ádebiyatı degen túsinikti keltirip shıǵartuǵın siyasiy-jámıyetlik, social-ekonomikalıq hám mádeniy faktorlardı atap kórsetiń.
2. XX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń tiykarǵı ózgesheliklerine túsinik beriń.
3. XX ásir qaraqalpaq ádebiyatı dúnya xalıqları ádebiyatı menen qanday baylanıslılıqta rawajlangan?
4. XX ásir qaraqalpaq ádebiyatındaǵı dástúrlilik hám miyraslılıq túsinigine baha beriń.
5. XX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń jetiskenlikleri hám sheklegenlikleri nelerden ibarat?
6. XX ásir qaraqalpaq ádebiyatın dáwirlestirip úyreniw basqışların atap kórsetiń.

QASÍM ÁWEZOV

(1897 — 1938)

Belgili talant iyesi Qasim Áwezov XX ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatında shayır, dramaturg, awdarmashi hám mámleketlik ğayratker sıpatında xalqımızǵa jaqınnan tanıs boldı. Ol 1897-jılı Shımbay rayonu aymaǵında tuwıladı. Qasim dáslep óz awılında Maqtum axun medresesinde, sońınan Shoraxandaǵı Raxmetulla axunnıń medresesinde tálim aladı. 1921-jılı Tórkúldegi qısqa múddetli pedagog tárbiyashılardı tayarlaytuǵın oqıw kursın pitkerip, Shımbay qalasında baslawish klass muǵallimi, mektep-internat-tıń shólkemlestiriwshisi hám baslıǵı jumıslarında isleydi. 1922—23-jılları Samarqandtaǵı partiya mektebinde oqıp kelip Shımbaydaǵı Xalıq bilimlendiriw bólimin basqaradı. 1923-jılı Tashkenttegi Orta Aziya universitetinde oqıp atırǵan jerinen shaqırtıp alınıp, 1923—25-jılları oblastlıq Xalıq bilimlendiriw bóliminiń baslıǵı etip tayınlaydı. 1925—29-jılları Qaraqalpaqstan Respublikası atqarıw komitetiniń baslıǵı lawazımında islese, 1929-jıldan baslap Qazaqstan Oraylıq atqarıw komiteti baslıǵınıń orınbasarı, Qazaqstan Ishki isler xalıq komissarı xızmetlerin atqaradı. 1930—32-jılları hám 1935—36-jıllarda eki mártebe Moskvada Qaraqalpaqstan húkimetiniń Rossiya Federativlik Respublikasındaǵı turaqlı wákili boladı. 1932—34-jılları Qaraqalpaqstan Respublikası Xalıq komissariatınıń baslıǵı bolıp islese, 1936—37-jılları Qaraqalpaqstan Xalıq komissariatı janındaǵı kórkem óner basqarmasınıń baslıǵı lawazımın atqaradı. Ol 1932-jılı shólkemlestirilgen jazıwshılar byurosınıń, 1934-jılı uyımlastırılǵan Qaraqalpaqstan Jazıwshılar awqamınıń baslıǵı bolıp saylanadı hám usı jıldan baslap Jazıwshılar Awqamına aǵza bolıp qabıllanǵan. El-xalqı ushın usınday pidayı xızmetler etken Qasim Áwezov 1938-jılı nahaqtan «xalıq dushpanı» atalıp qamaladı hám 1938-jılı talantınıń áyne güllengen shaǵında qamaqta mezgilsiz qayıtı boladı.

Poeziyası. Shayır ózi jasaǵan dáwirdeń jańalıqlarına arnap «Qayta saylawda», «Saylaw mapazında» (1927), «Birinshi may»,

«Miyet» (1929), «Kolxozshı qosıǵı», «Paxta» (1930), «Báhár keldi», «Namıs kúshi» (1934), «Shalaǵaylıqqa qarsı» (1935), «Quyash» (1936), «Tuwǵan elim» (1937) hám taǵı basqada lirikalıq qosıqları menen birge «Qazıw», «Bes jap», «Gúlsánem» (1935) poemaların dóreledi.

Qasım Áwezov kórkem awdarma salasında A.S.Pushkinniń «Evgeniy Onegin» romanınan hám Álisher Nawayınıń «Farhad hám Shiyrin» dástanınan ayırım úzindilerdi, Hamza Hákimzada Niyaziydiń qosıqların, Molerdiń «Skapenniń hiylesi», Ostrovskiydiń «Jarlılıq ayıp emes» komediyların qaraqalpaq tiline sheber awdaradı. Onıń «Pushkinniń qosıqları», «Baǵdagúl», «Qosıqlar», «Qaraqalpaqstan» sıyaqlı birneshe maqalaları menen ocherkleri de basılıp shıqtı.

Shayır óziniń «Quyash» qosıǵında tábiyattı súwretlew arqalı turmıstaǵı jańa ózgerislerdi hám xalqımızdıń Watanǵa, ana tábiyatqa bolǵan sheksiz muxabbatın súwretlegen.

Biyik-biyik tawdan aǵadı seller,
Nur alıp quyashtan dárya hám kóller,
Álwan-álwan dónip ashılar güller,
Bir kúlip qarasa kózi quyashtıń.

Jaǵımlı-jaǵımsız samallar esken,
Jáhánge shadlıqlı daǵaza túsken,
Baǵlarda mıń álwan miyweler pisen,
Hasla esten shıqqas jazı quyashtıń.

Shayır usılayınsha qosıqta quyash bar jerde ǵana janlı tirishilik bar, jańa mazmun bar degen túsinikti alǵa súredi. Shayırdıń «Báhár keldi» qosıǵında tábiyat kórinisi óz boyawında sheber súwretlengen hám bul qosıqtı 30-jıllardaǵı peyzaj lirikasınıń eń jaqsı úlgesi desek boladı.

Esti, mine, sáwir jeli,
Janǵa jaylı táwir jegi,
Tońdı eritedi seli,
Kók gúrkiretip báhár keldi.

Hesh maqluqqa bermes hazar,
Bári túlep boyın jazar,

Kókke qaray qolın sozar,
Nur sáwleli báhár keldi.

Quyash jaylap jerdi, kókti,
Toǵayǵa, shólge de jetti,
Taw, sayǵa da nurın tókti,
Baǵlarıma báhár keldi.

Jer jamılıp jasıl lipas,
Sán beredi áne qalas,
Teńge japıraq tartar ıqlas,
Miyнет penen jeńis keldi.

Qosıqta báhár paslınıń usınday ózine tán tákirarlanbas hám sulıw kelbeti menen qosa adamzat tirishiliginiń deregi ekenligi janlı hám obrazlı súwretlewler menen ashıp beriledi.

Draması. Qasım Áwezov 1916-jılı Shımbay qalasında bolıp ótken xalıq kóterilisi tiykarında «Sapar qaraqalpaq» kino scenariyasın jazǵan bolsa, 1925-jılı usı tariyxıy waqıyaǵa arnap, bes perdeli, on eki kórinisli «Tilek jolında» pyesasın dóretedi. Bul pyesa Q. Áwezov dóretiwshiliginde belgili orın tutadı.

Dramanıń mazmunı. Dramanıń tiykarǵı ideya-tematikası ótken ásirdeń bas gezinde Qaraqalpaqstan jerinde, sonnan Shımbayda bolıp ótken tariyxıy waqıyanı súwretlewge arnaladı. 1916-jılı Esim kanalın qazıwshılar Aynazar, Sáyeke, Qosbergen, Ayqan, Qabil hám taǵı basqalar túslik shayın iship dem alıp atırǵan bir payıtta, olardan salıq hám nesıyege alǵan qarızın óndiriwshiler keledi hám tez waqıtın ishinde tólewi kerekligin eskertedi. Miynetkesh xalıqtın qazıwda kórgen azabı azday, onıń ústine márdikarǵa adam alıwı, qálemese júz tilla berip qalıwı kerekligi olardıń ızasın keltiredi. Olar qazıwdı basqarıwshı aqsaqallarǵa aytqan arızı tıńlanbaǵanlıqtan, Shımbaydaǵı patsha húkimeti tárepinen qoyılǵan pristavqa sóylesiw ushın on bir adam jiberedi. Pristavta olardıń arızın tıńlawdıń ornına qazıwshılarǵa qarsı kúsh kórsetedi. Onnan keyin narazı xalıq pristavtı óltiriw kerek degen sheshimge keledi hám onı óltiredi. Olardıń üstinen tergew jumısları alıp barılıp, Tórtkúl tyurmasına qamaladı. Pyesanıń sońında olar qamaqtan azat boladı.

Bul pyesaniń taǵı bir ózgesheligi qara sóz benen (diolog usılında) jazıladı. Bul da avtordıń 1920-jıllardagı qaraqalpaq dramaturgiyasına qosqan jańalıǵı edi. Bul dáwirde dóretilgen pesalardıń kópshiligi derlik qara sóz benen qosıq aralasıp keledi. Bul pyesa 1925—28-jılları xalıq arasında keńnen málim bolıp, xalıq onı kórgen waqıtları «Áne Sáyeke batır», «Áne pristav jalmawız» dep hárbir qaharmanına ózinshe baha beredi. Dramada Sáyeke obrazı jetekshi orın tutadı hám drama dawamında ele de tereń ashılıp baradı. Ol kámbaǵal bolıwına qaramastan, kewil sarayı taza, haq sózli, hár qanday zorlıq-zombılıqqa shıdamaytuǵın batır tulǵalı jigit. Sáyeke Qabil, Qosbergen, Aynazar, Ayqan sıyaqlı óz miyneti menen kún kóriwshi miynetkesh xalıqtıń táreptarı sıpatında kózge túsedı. Olardıń ózin qorshaǵan ádalatsız turmısqa qarsılıǵı dramadaǵı tariyxıy waqıyalardıń tiykarında isenimli hám tásirli jazılǵanlıǵınan dárek beredi.

Qasım Áwezovtıń 1967-jılı «Shıǵarmaları hám awdarmaları» basılıp shıqqan bolsa, bul kitap 1987-jılı ekinshi mártebe tolıqtırılıp qayta basıldı.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. Q.Áwezovtıń ómiri haqqında qısqasha maǵlıwmat aytıp beriń.
2. Q.Áwezovtıń sóz sheberi bolıwı menen birge, jámiyetlik isker, mámleketlik ğayratker de bolǵanlıǵın derekler menen dálillep kórsetiń.
3. Shayırdıń ádebiyatqa keliw jolın kórsetip beriń.
4. Shayırdıń lirikalıq qosıqlarında kóbirek qaysı temalar súwretlengen?
5. Shayırdıń «Quyash», «Báhár» qosıqlarında peyzaj súwreti qalayınsha sáwlelengen?
6. «Báhár» qosıǵın yadlap keliń.
7. «Tilek jolında» pyesasında qaysı dáwir waqıyaları sóz etilgen?
8. Shımbay bolıslıǵında adamlar ne ushın pristavqa qarsı kóterilis shıǵaradı?
9. Pyesaniń mazmunın túsindirip, qaharmanlarına sıpatlama beriń.

SAPAR XOJANIYAZOV

(1910 — 1983)

Qaraqalpaqstan xalıq jazıwshısı, Berdaq atındaǵı mámleketlik sıylıqtıń laureatı Sapar Xojaniyazov (1910—1983) 1910-jılı Kegeyli rayonınıń Xalqabad elatı aymaǵındaǵı házirgi «Doslıq» shirketler birlespesinde jasawshı gedey diyqan shańaraǵında dúnyaǵa kelgen. Joqshılıq, jetpesinlik saldarınan 7—8 jaslarınan-aq awır miynet azabın kóre baslaǵan. On eki jasında ata-anası qaytı bolǵan. Bunnan keyin ol kúndelikli turmıs táshwishleri menen bánt bolıp, kóp jıllarǵa deyin (1928-jılǵa shekem) awıldıń malın baǵıp kúneltken. Jaslayınan kórkem sózge qızıǵıp, «Alpamıs», «Sharyar» dástanların yadqa aytıp júrgen S.Xojaniyazovtıń óner-bilim iyelewge degen qızıǵıwshılıǵı kúshli bolǵan. 1928—29-jıllarda qısqa múddetli kurslarda oqıp sawatın ashqan. Biraq, miynet jolin xalıq xojalıǵınıń hár túrli tarawlarında hár qıylı jumıslar (paxta tazalaw zavodınıń jumısshısı, dúkanshı, asxana baslıǵı, prorab hám t.b.) baslaǵan ol kóp jıllarǵa deyin oqıwın bunnan arı dawam ete almaǵan, tek 30-jıllardıń ortalarında ǵana jaqsı sharayat tuwılıp, 1936-jılı Moskva mámleketlik teatr iskusstvosi institutına oqıwǵa kiredi. Mine, usınnan baslap S.Xojaniyazovtıń ómiri teatr óneri menen tıǵız baylanısta boladı. Moskvada oqıp júrgen gezlerinde rus xalqı kórkem-óneri, ilim-biliminiń belgili ǵayratkerleri V.Vishnevskiy, O.I.Pıjova, N.A.Baskakovlar menen jaqınnan dóretiwshilik baylanıslar jasawǵa múmkinshilik boladı. Olardıń aqıl-keńesleriniń tásirinde dáslepki «Aysha» pyesasını dóretiledi.

S.Xojaniyazov 1939-jılı teatr institutın pitkerip keliwden, jetik qánige sıpatında Respublikamızdıń mádeniy qurılısına, ásirese, teatr, kórkem-óner turmısına belsendi aralasıp, aktyorlıq, rejissyorlıq, dramaturg-jazıwshılıq wazıypaların qatara atqara baslaydı. 1939—53-jıllarda K.D.Stanislawskiy atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik teatrında rejissyor, soń 1953—62-jılları usı teatrdıń direktorı lawazımların atqaradı. Dramaturg jazıwshı sıpatında keńnen tanıla baslaǵan ol 1944-jılı Jazıwshılar awqamınıń aǵzalılıǵına qabıl etiledi.

Kópshilik jazıwshı-shayırlar sıyaqlı S.Xojaniyazov ta ádebiyatta shayır sıpatında tanılıwǵa háreket etken. Ásirese, onıń ekinshi jer júzilik urıs jıllarında dóretken «Sálem ayt», «Periza», «Kolxoz qızı» qosıqları óziniń jawıngerlik ruwxı, Watan súyiwshilik ideyalarınıń joqarılıǵı menen ayrıqsha kózge taslanadı. «Gúlistan» (1948) qosıqlar toplamı onıń shayırshılıq uqıbınıń da bar ekenliginen derek berip turadı.

Degen menen, S.Xojaniyazov qaraqalpaq ádebiyatı tariyxında dramaturg jazıwshı sıpatında keńnen belgili. Onıń «Aysha» (1940), «Biziń bahadır» (1944), «Súymegenge súykenbe» (1945), «Zıyada» (1946), «Jas júrekler» (1953), «Baxıt» (1957), «Talwas» (1962), «Arıwlar» (1964), «Aqmaq patsha» (1968), «Maman biy» (1971) sıyaqlı pyesaları kóp jıllar dawamında qaraqalpaq mámleketlik teatrınıń tiykarǵı repertuarınıń biri bolıp keldi. Dramaturgtıń ayırım dramalıq shıǵarmaları tuwısqan xalıqlar teatrları saxnalarından da keńnen orın aldı. Bunnan tısqari, S.Xojaniyazov «Súymegenge súykenbe» (1960), «Zıyada» (1973), «Arıwlar» (1987) usaǵan pyesalar toplamlarınıń avtorı.

S.Xojaniyazov dramaturgiyaǵa 1938—39-jıllarda jazılǵan «Aysha» muzıkalı draması menen kirip keldi. 1940-jılı jaqsı dramalıq shıǵarmalar ushın járiyalanǵan konkursta birinshi sıylıqtı jeńip alıwǵa miyasar bolǵan bul pyesa birinshi mártebe 1941-jılı Respublikalıq balalar teatrında qoyıldı.

Pyesa tematikalıq jaqtan Á.Ótepovtıń «Teńin tapqan qız», S.Májitovtıń «Baǵdagúl» pyesalarına birqansha jaqın keledi, onda XX ásirdiń bas gezlerindeki qaraqalpaq xalqınıń turmısına baylanıslı waqıyalar sóz etiledi. Shıǵarma tragediyalıq jobada jazılǵan bolıp, onda feodallıq dáwirde haqıyqatlıq, teńlik, erkin muhabbat izlegen Aytjan menen Ayshanıń ádilsizlik qurbanı bolǵan ayanıshlı ómirleriniń ashshı haqıyqatlıǵı ashıp kórsetiledi.

Belgili teatr óneri izertlewshisi T.Allanazarovtıń kórsetiwinshe, bul pyesa usı tematikanı sóz etken basqa dramalıq shıǵarmalardan waqıyalarınıń tábiyiy juwmaqlanıwı, yaǵnıy, bul shıǵarma qaharmanlarınıń qıyın ómirleri «Teńin tapqan qız», «Xorlıqtan azat», «Baǵdagúl» pyesalarınıń qaharmanlarından turmısqa jaqınlıǵı menen pariq etip turadı.

Haqıyqatında da, pyesa syujetine tiykar bolǵan waqıyalar hesh burmalanbastan, siyasiy boyawlırsız turmıstıń ózindegidey

haqiqiy kórkem sáwleleniwín tabadı. Pyesanıń syujetlik jelisi Seybil hám Uzaqbergen degen baylardıń quda túsiw waqıyasınan baslanadı. Hayal-qızlardı adam sıpatında esapqa almay, mal ornında sanap kelgen feodallıq dáwirdiń kerı tartpa kózqaras-larınıń shırmawında qalğan Seybil degen dúnyaparaz, topas bay mal-dúnyağa qızıp, hátte óziniń tuwğan qızı Ayshanı da Uzaqbergen degen ekinshi bir ózindey bayğa qalıń malğa satpaq-shı boladı. Ayshanıń bolsa, ákesi esiginde islep júrgen óz teńi Aytjan degen jigitte kewli bar edi. Toy belgilenip, uzatılatuǵın kúni Aysha Aytjan menen qashıp ketiwge bel baylaydı. Olardıń bul «muhabbat saparına» Seybil baydıń diyqanları Bektursın, Ayzadalar járdem beriwge astırtın háreket etedi. Biraq, bir-birin shın súygen eki jas qashıp baratırǵanda, dárya boyında qolğa túsip qaladı. Aqırı, Aysha zorlıq penen Uzaqbergenge uzatıladı. Ayshanı qutqarmaqshı bolğan Aytjandı Uzaqbergen atıp óltiredi. Bul kúyikke shıdamağan Aysha da Uzaqbergenniń úyinen basın alıp qashıp shıǵıp, Aytjannıń qábiriniń basında ózin-ózi óltiriwge májbúr boladı.

S.Xojaniyazovtıń 1945-jılı jazılǵan «Súymegenge súykenbe» komediyası usı jıllardaǵı, ulıwma XX ásir qaraqalpaq dramaturgiyasındaǵı elewli qubılıslardan boldı. Ólmes milliy koloritke iye jarqın qaharman obrazları hám háreketsheń ótkir syujeti komediyalıq saxnalıq kórinisleri menen tamashagóylerdiń dıqqatın ózine tarta alǵan bul komediya tez arada ózbek, qazaq, túrkmen, ázerbayjan, tájik teatrları saxnalarında da jıllı júzlilik penen qarsı alına basladı.

S.Xojaniyazovtıń bul komediyası muhabbat erkinligi temasına qurılǵan. Pyesa atamasınan kórinip turǵan tiykarǵı ideya shıǵarma qaharmanı Parshagúldiń mına sózlerinde ayqın kózge taslanıp turadı: «Bul aljıǵan saqalınıń aǵına qaramay, bir biysharanıń güldey ómirin bılǵaytuǵın boldı. Áy, nashar-áy, jaslıǵımda meni de at kótermes naz benen alıp edi, endi men de júregine tiyip qalıppan. Jaslıǵında taza ashılǵan güldey bolıp, eki betiń gül-gül dónip, tamaǵında jupar iyisi jaǵımlı sezilip turǵanda, súykimli bolasań. Kórgen, meniki bolsa eken, deydi. Sol dáwirde teńińdi durıs tańlap, súyip qosılsań, ómiriń pal boladı. Muhabbattı malğa satıp, súymegenge qosılsań, ómiriń qan boladı».

Komediyaдағы бул идея óткен турмиста да, búgingi kúnde de óz áhmiyetin joǵaltqan joq. Biz komediya qaharmanları bir-birin shın súygen pák muhabbat iyeleri Áwez benen Aysánemniń óz muhabbatların qorǵaw jolındaǵı batırılıq, sadıqlıq, adamgershilik islerin kórip súysinsek, biri-birine duzaq qurıp, biri-birine jamanlıqtan basqa náirse oylamaytuǵın sumlıqlı, mákkar, nápsi-qaw, kórse qızar Ğodalaq, Shiraz sıyaqlı ayırım baylar menen mollasımaqlardıń «súymegenge súykengen» unamsız háreketlerine jerkenemiz. Mine, shıǵarma usınısı menen de bahalı bolıp tabıladı.

Komediyaдағы бул идея, temasınan kórinip turǵanındaı-aq, muhabbatqa bolǵan eski kózqaras penen ózleriniń sap taza girshiksiz muhabbatın qızǵıstay qorǵap, ol ushın tabanlı gúres alıp bara alatuǵın salamat pikirli jas hám jańa sanadaǵı adamlar arasındaǵı keskin gúresler arqalı ashıp beriledi. Bul gúreslerdiń unamsız tárepinde muhabbatı, ulıwma adam sezimin ayaq astı qılatuǵın, barlıq nárseni mal-dúnya, ataq-abıray menen ólsheytuǵın hiyleker, dúnyaparaz, sonıń menen birge, pasıq pikirli Ğodalaq hám ol basqarǵan jalpıldaқ, jaǵımpaz qoljawlıq, haram tamaq hám jawız kimseler tursa, olarǵa qarsı gúresiwshiler tárepinde ózleriniń hadal muhabbatı ushın jasap hám gúresip bile alatuǵın pák hújdanlı, bir-birin shın súygen Áwez hám Aysánemdey sanalı jaslar turadı. Biraq, komediya bul keskin konfliktti qasarısqa ayawsız gúresler arqalı emes, al adamniń, muhabbatıń qádirine jetip bilmeytuǵın Ğodalaqtay kimselerdi ájwalawshı, ótkir sına alıwshı milliy mentalitetke qayshı kelmeytuǵın turmıstan alınǵan komediyalıq háreketler arqalı-aq ayrıqsha bir sheberlikte isenimli hám kórkem etip ashıp beredi.

Pyesa juwmaǵınan biz erkin muhabbatqa erisiwdiń birden bir jolı — eki jastıń bir-birin tek shıntlap súyiw, ǵana emes, al ózara isenim hám bir-birewge degen sadıqlıqta tabanlı hám sanalı gúres júrgize alıw uqıbı ekenligin de jaqsı bilemiz. Mine, usı tárepleriniń ayqın sáwleleniwi boyınsha bul pyesa ilimpazlarımız tárepinen haqıyqıy muhabbat gimini sıpatında da bahalanadı. Sol ushın da bul komediya ushın avtor óz waqtında Berdaq atındaǵı mámleketlik sıylıqtı alıwǵa miyasar boldı.

S.Xojaniyazov 50 — 60-jillarda zamanagóy temalarda da tabıslı qálem terbeti. Onıń «Jas júrekler» dramasında jańa dáwir

jaslariniń turmısı, muhabbatı sóz etilse, «Talwas» komediyasında XX ásirdiń 60-jıllarındaǵı jámiyet turmısında orın alǵan ayırım eski úrp-ádetler, adamlar sanasındaǵı dúnyaparazlıq, hámelpa-razlıq usaǵan illetler qattı sınaǵa alındı.

Dramaturg 60 — 70-jıllarda kóbirek tariyxıy hám klassikalıq ádebiyat syujetlerine negizlenip shıǵarmalar jazıwǵa úlken dıqqat awdardı. Onıń usı jıllarda jazılǵan ótmish waqıyaları hám tariyxıy tematikadaǵı «Aqmaq patsha», «Maman biy» dramaları teatr tamashagóyleri tárepinen jıllı júzlilik penen jaqsı kútip alındı.

S.Xojaniyazov sońǵı jıllarda proza tarawında da qálem sınap kórip, «Aq altınlı atızdıń adamları», «Baxtıń tapqan Begjan», «Aq bota», «Hújdan», «Aydın jol», «Xalqıńnan sır saqlama» sıyaqlı birqansha jaqsı jazılǵan prozalıq shıǵarmalar da dóretti.

Degen menen, S.Xojaniyazov XX ásir qaraqalpaq ádebiyatı tariyxında biz joqarıda baha berip ótken dramalıq shıǵarmaları menen dramaturg-jazıwshı sıpatında keńnen belgili boldı.

Soraw hám tapsırmalar

1. S.Xojaniyazovtıń ómiri hám dóretiwshiligi haqqında qısqa maǵlıwmatlar keltiriń.
2. S.Xojaniyazovtıń ádebiyatqa keliw jolınıń ózgesheligin kórsetiń.
3. Onıń shayırlıq dóretiwshiligine qısqasha sıpatlama beriń.
4. Shayırdıń poeziyasında kóbirek qaysı temalar súwretlengen?
5. S.Xojaniyazovtıń dáslepki dramalarınıń ideyalıq-kórkemlik ózgesheliklerin aytıp beriń.
6. «Súymegenge súykenbe» komediyasınıń kórkemlik qunlılıǵın túsindirip beriń. Pyesanıń mazmunın túsindirip, qaharmanlar obrazına sıpatlama jasań.
7. S.Xojaniyazovtıń prozalıq shıǵarmalarınıń ózgesheliklerin atap kórsetiń.
8. «Súymegenge súykenbe» spektaklindegi ideyalıq mazmundı ańlatıwshı Parshagúldiń sózlerinen mısallar keltiriń.

ISMAYIL QURBANBAEV

(1929 — 2008)

Qaraqalpaqstan xalıq jazıwshısı Ismayıl Qurbanbaevtıń ómiri hám dóretiwshilik jolı menen tereńirek tanıssańız, «Xalıq jazıwshısı» degen bul húrmetli ataqtıń gez kelgen jazıwshıǵa berile bermeytuǵınlıǵına hám oǵan hárqanday sóz ustasınıń ańsatlıq penen erise almaytuǵınlıǵına isenim qabil eteseń.

Haqıyqatında da, XX ásir qaraqalpaq ádebiyatı tariyxında talantlı jazıwshı, shayır, belgili alım sıpatında elewli iz qaldırǵan I. Qurbanbaev bul ataq-abıroy hám isenimge ańsatlıq penen erisken emes. Yarım ásirge shamalas waqıt maydanındaǵı tınımsız miynet, úzliksiz izleniwler 50-jıllardıń basında jas shayır bolıp ádebiyatqa kirip kelgen bolajaq sóz ustasın 90-jıllardıń ortalarında qálemi ótkir xalıq jazıwshısı sıpatında kámalat taptırdı. Bul pikirlerimizdiń durıslıǵın birinshi gezekte jazıwshı haqqındaǵı ómirbayanlıq maǵlıwmatlardıń ózi tastıyıqlap turadı.

Bul ómirbayanlıq maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda, ápiwayı insan, kóp qırılı talant iyesi Ismayıl Qurbanbaev 1929-jılı 22-oktyabrde Shımbay rayonınıń Keńes awılkeńesine qarastı «Xanjǵalı» awılında diyqan shańaraǵında dúnyaǵa kelgen. 1967-jıldan Jazıwshılar awqamınıń, 1959-jıldan baslap Jurnalistler awqamınıń aǵzası boldı.

Ismayıl Qurbanbaevtıń miynet jolı 1941 — 44-jılları Qaraqalpaq mámleketlik pedinstitutında oqıtıwshı bolıp islewden baslanadı, sol jıllardan baslap respublikanıń jámiyetlik jumıslarına belsene qatnasadı, 1944 — 62-jılları respublikalıq jaslar gazetasında bólim baslıǵı, sońınan Keńes rayonlıq jaslar komitetiniń birinshi xatkeri, 1962 — 64-jılları Moskvada Oraylıq komitet qasındaǵı Joqarı partiya mektebiniń tıńlawshısı, 1964 — 66-jılları Ózbekistan kompartiyası Qaraqalpaqstan obkomınıń instruktorı, 1966 — 71-jılları «Ámiwdárya» jurnalınıń bas redaktorı, 1971 — 74-jılları Ózbekstan Ilimler Akademiyasınıń Qaraqalpaqstan bóliminde ilimiy xızmetker, 1974 — 79-jılları házirgi «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasınıń juwaplı xatkeri, 1979 — 82-jılları Qaraqalpaqstan Ministrler Keńesi qasındaǵı baspasózde mám-

leketlik hám áskeriy sırdı saqlaw basqarmasınıń baslıǵı, 1982—1991-jılları «Qaraqalpaqstan» baspasınıń bólim baslıǵı, sońınan usı baspanıń direktorı, 1991—95-jılları Qaraqalpaqstan jazıwshılar awqamında aǵa másláhátshi, ádebiyattı násiyatlaw byurosınıń direktorı, 1995-jıldan «Golos Arala—Aral hawazı» gazetasında arnawlı xabarshı lawazımlarında isleydi.

Xalıq jazıwshısı Ismayıl Qurbanbaev usınday jámiyetlik jumıslar menen bir qatarda pútkil ómirin házirgi zaman awıl adamları—diyqanlar, jumısshılar turmısı menen táǵdirleri tuwralı kórkem shıǵarmalar jazıwǵa, olarda búgingi zamanagóy miynet adamlarınıń ádebiy obrazların kórkem kestelewe baǵısh etken kóp qırılı talant iyesi.

I. Qurbanbaev shayırlar sıpatında ádebiyatqa kirip kelgenlikten de onıń kóp qırılı talantınıń bir qırı birinshi gezekte poeziyalıq shıǵarmalarında kózge taslanadı. Atap aytsaq, onıń «Bir jigıt bar biziń awılǵa» (1965), «Jumaǵul mergen» (1966), «Jollar» (1968), «Saǵan, áwladlar» (1980), «Irgalıslar» (1982) qosıqlar toplamları awıl tábiyatın, ómir mánislerin, insanlardıń oy-óris, ırǵalısların filosofiyalıq uǵımlar menen tereńlestirip, adamlardıń kelesheğine úlken ruwxıy kúsh oyatıwı menen bahalı. Onıń qosıqlarınıń ayırım-ajratılmasına namalar jazılǵan. Olar házirgi kúnde de adamlarǵa ilham-yosh baǵısh etip, xalqımızdıń ruwxıy suwsının qandırıwǵa xızmet etip kiyatır. Mısalı, onıń «Irgalıslar» toplamı Watan, tuwılǵan jer, adam táǵdirleri, zamanlaslar, ádep-ikram temasına baǵısh etilgen azamatlıq tolǵanıslarǵa tolı tereń filosofiyalıq mánige iye lirikalardan ibarat. Toplamdaǵı mına qatarlardıń ózi-aq I. Qurbanbaevtıń shayırlıq hám azamatlıq kelbetiniń qanday bolǵanlıǵın kórsetip turadı dep oylaymız:

Jańa ashılǵan jas almanıń gülindey,
Kewli ashıq saratannıń kúsindey,
Dostı kelse, qushaq ashar kúlimley,
Dushpanǵa qas bolıp tuwılǵan xalqım.

Ósken jerim Ámiw boyı — diyarım,
Kewilime nurdur seniń diydarın,
Qáwmetińe baǵısh janım, ne barım,
Ózińseń opalım, azamat xalqım.

Ádebiyatqa usınday shayırlıq hawaz benen kirip kelgen Ismayıl Qurbanbaev 60-jıllardıń ortalarınan baslap kórkem prozada da qálem sınap kóre basladı. Onıń úlken prozadaǵı dáslepki sátlı qáдеми «Bir awız sóz» (1966), «Kelin kiyatır» (1968), «Tanıslar» (1977) povestleri, 70-jıllardıń aqırlarına kelip «Altın masaq» (1979), «Isenim» (1-kitap, 1982; 2-kitap, 1986), «Miskin waqıyaları» (1985) sıyaqlı iri súyekli roman, drama, kino-povestlerge ulastı.

Álbette, ol bunday iri súyekli úlken prozaǵa tosattan aralasan emes. Ol buǵan deyin óz jazıwshılıq ustaxanasında kórkem ocherktiń qıyın hám mashaqatlı mektebinen ótip, keleshekte dóretiler roman, povestlerine bay turmıslıq materiallar menen bir qatarda mol kórkem sheberlik tájriybesin toplagan edi. Onıń «Júrek hámiri menen» (1959), «Gúllengen awılда» (1961), «Aldıńılar» (1962), «Ellikqala qaharmanları» (1965) sıyaqlı ocherkler toplamları bul pikirimizdiń ayqın dáliyli.

I. Qurbanbaev tek jazıwshı, shayır sıpatında tanılıp qoymastan, qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminiń rawajlanıwına salmaqlı úles qosqan alım da bolıp tabıladı. Ol qaraqalpaq ádebiyattanıw ilimi tariyxında birinshi ret qaraqalpaq balalar hám jaslar ádebiyatın áyyemgi dáwirlerden búgingi künimizge deyin izertlep, onı ilimde bir pütün sistemaǵa aylandırdı. Atap aytsaq, 1974-jılı «Qaraqalpaq balalar ádebiyatı tariyxı ocherki» monografiyaları menen 1988-jılı hám 1992-jılları «Qaraqalpaq balalar ádebiyatı» atlı sabaqlıqları basılıp shıǵıp, házir ol pedagogikalıq oqıw orınlarında oqıtılmaqta. Ismayıl Qurbanbaev kórnekli alım, jazıwshı Nájim Dáwqaraevtıń sońǵı tomların, belgili shayır, alım, mámleketlik ğayratker Nawrız Japaqovtıń ilimiy-biografiyalıq maqalalar jınaǵın baspaǵa tayarlap, bastırıp shıǵarıw islerine de belsene qatnastı.

I. Qurbanbaev ádebiyat tariyxında awdarmashı jazıwshı sıpatında da keńnen belgili. Ol qaraqalpaq kitapqumarlarına jer júzilik ádebiyattan, ózbek, orıs, qazaq, qırǵız, túrkmen, ázerbayjan ádebiyatı wákilleriniń eń talantlı shıǵarmalarınan úlgi awdarıp berdi. Jazıwshınıń óz shıǵarmaları da ózbek, orıs, qazaq, qırǵız, túrkmen, tatar, Daǵıstan xalıqları tillerine awdarıldı. Russha «Nevesta idet» (1965), «Vam, sinovya» (1980), «Vsem xochetsya schastyaya» (1982), «Shestidesyatıy pereval» (1989)

romanları, povestleri basılıp shıqtı. Nókiste «Vesti Karakalpakstana» gazetasında «Znakomıe» (1992), «Oдно edinstvennoe slovo» (1995) povestleriniń tolıq nusqası basılıp shıǵıp, házirgi zamannıń jańashıl jaslarına ruwxıy sawǵa sıpatında inam etildi.

Ulıwma, bul faktlerdiń barlıǵı jazıwshınıń kórkemlik dúnyasınıń ideyalıq-tematikalıq, formalıq jaqtan oǵada bay hám mazmunlı ekenligin kórsetip turadı. Bul pikirlerdiń durıslıǵı jazıwshı shıǵarmaların kórkem tallawǵa tartqanda birden-aq kózge taslanadı. Misalı, onıń Aral balıqshıları turmısınan alıp jazılǵan «Jumaǵul mergen» erteklik dóretpesi menen jaslar turmısına baǵısh etilgen «Bir awız sóz» toplamına engizilgen povestleri óziniń real turmıslıq syujetler, keskin dramatik situatsiyalardı tolı ótkir konfliktler, ıqsham kompoziciyalar dúziw sheberligi menen basqa prozalıq dóretpelerinen ajralıp turadı. «Tiriliw» povesti repressiya qurbanlarınıń ómirlerinen alıp jazılǵan. Onda Muratbek degen Keńes húkimetiniń belsendisi qızıl imperiya tárepinen repressiyaǵa ushıraydı, qamalıp ketedi. Izinde onıń hayalı Ayjamal, balası Azat, bir qızı qaladı. Olardıń táǵdirleri, ómir ushın gúresleri, qıyınshılıqları povestte isenimli súwretlenedi. Ásirese, Ayjamal, Azat obrazları povestte sheber jaratılǵan. Ulıwma, «Tiriliw» povestinde 30-jılları jaladan qamalıp ketken Muratbektiń táǵdiri súwretlenedi. Waqıyalar Muratbektiń jesir qalǵan hayalı Ayjamaldıń tilinen bayanlanadı. Sol jaladan qamalıp ketken Muratbek aqlanıp, balası er jetip, qızı Gúlistandı uzatatuǵın kúni úyine aman-esen quwıladı.

Al, «Bir awız sóz» povestinde 60 — 70-jıllardaǵı eldegi jańa siyasat, máselen, orta mektepti pitirgen awıl jaslarınıń óz aldına brigada dúzip jumıs islewleri, sol turmısta júrip olardıń shańaraq qurıwları, ómir táshwishleri, qıyınshılıqları, olardıń usı turmısta jasaw múmkinshilikleri kórsetiledi. Avtor óz zamanına ılayıq isker jaslar obrazın jaratadı. Povestte jazıwshı belgili ásirdiń belgili jıllarındaǵı jaslardıń jasawınıń tipik sharayatların sawlelendiredi.

Povest búgingi jaslar táǵdirine arnaladı. Keńes, Ziyada hám basqalar jaslar brigadasın dúzip paxta egedi. Olardıń kóbisi bul maqsetli iske sadıq bolsa, Esen degen jigit hadal miynetten bas tartıp qalaǵa ketedi. Biraq, jaslar onıń jeńil jumıstı izlewine qarısı shıǵadı. Sóytip olar tiykarǵı iske, paxtadan mol ónim alıwǵa

kóbirek dıqqattı awdaradı. Povestte qızı Ziyadanı gárejetlilew jerge uzatqısı kelgen Ayzada kempirdiń háreketlerine qarsı güresiw waqıyaları da ádewir jaqsı súwretlengen.¹

«Kelin kiyatır» povestinde búgingi jaslardıń xojalıq bolıwındağı durıs joldı tańlaw máseleleri tiykarǵı mashqala etip alınadı. Onda jaslar arasında bolatuǵın turmıs, dástúr sharayatlar isenimli sáwlelengen.

Jazıwshınıń povestleriniń ishinde birqansha sátlı shıqqanı «Tanıslar» atlı satıralıq povesti. Bunda tubalawshılıq dáwirindegi hár túrli sebepler menen máskünemlikke berilgen jaslar turmısı sóz etiledi. Avtor máskünemliktiń, giyabentliktiń adamdı jaman aqıbetlerge alıp keletuǵınlıǵın, buǵan tap bolǵan jaslardıń qor bolıp jasawın, onday jaslarǵa el-xalıqtıń jerkenishli qarayuǵınlıqların povestte isenimli súwretlep bergen. Povestte jaslardıń jaman nárselerge ósh bolmawı, qayta onday illetlerge ózleri qarsı güresiwı kerekligi úgit-násiyatlanadı. Bul povest náshebentlikke, giyabentlikke qarsı güres ideyası boyınsha házirgi dáwir jaslar tárbiyası ushın hám oǵada áhmiyetli.

Avtordıń salıqeshler ómirlerinen alıp jazılǵan «Altın masaq», paxtakesh diyqanlar ómirlerinen alıp jazılǵan «Isenim» romanları da shıǵarmada dóretilgen kórkem shınılıqtıń turmıs shınılıǵına jaqın etip sáwlelendirip beriliwi menen kózge taslanadı. Bul romanlardıń jetiskenligi sonda — avtor 60 — 70-jıllarda diyqanshılıqta, agrar siyasatta orın alǵan buyırıpazlıqtı, barlıǵın bir oraydan basqarıwshılıqtı, kóz boyamashılıqtı, qosıp jazıwları qattı sınaǵa aladı. Haqıyqatında da, bul jılları sırttan qánige, qánige emes basshılar kelip, onı isle, bunı isle, dep diyqanlarǵa mátibiylik etetuǵın edi, olar jergilikli jer-suw sharayatları, milliy diyqanshılıq tájiriybeleri menen esaplaspay, biziń ózligimizdi ayaq astı etti. Biraq, bul siyasat eldiń de, jerdiń de qutın qashırıp, jerdiń meliorativ jaǵdayınıń buzılıwına, ekologiyalıq daǵdarıslarǵa alıp keldi. Sońǵı gezlerde diyqanlar diyqanshılıqta sırttan kelip basqarıwları tıńlamay, uzaq ásirler óz ata-babalarınan berli kiyatırǵan diyqanshılıqtaǵı tájiriybeleri boyınsha paxta, salı, biyday, jońshıqqa hám basqa da eginler ekti, mol ónimler aldı.

¹ С. Ахметов, Қ. Камалов ҳәм т.б. Қарақалпақ әдебияты. Орта мектептердиң ХІ класы ушын сабақлық. — Нөкис: «Билим», 1997. — Б. 76.

Romanda bul haqıyqatlıq óz isiniń mamanı, isker qánige hám sonıń menen birge, el-xalıq xızmeti ushın janın ayamaytuǵın Abat Farxadovich, Keńes Uzaqov, Mirza Sársenov, Tájen, Qoshqarbay, Qoshmurat sıyaqlı márt, bahadır qaharmanlar obrazın jasaw arqalı sheber ashıp beriledi.

Romanda salıgershilik bólimin shólkemlestiriwshi Asqardıń háreketleri keńnen súwretlenedi.

Ol muǵallımshilik kásibin qoyıp, tazadan ashılǵan salıgershilik sovxozına jumısqa baradı. Onıń bul talabın rayon hám kolxoz basshıları, Dosnazar ǵarrı qusaǵan tájiriyebeli diyqanlar da quwatlaydı. Asqar bólimdi jaqsı shólkemlestiredi. Agrotexnika jańalıqlarınan da, diyqanlar tájriyelerinen de jaqsı paydalanadı. Bólimdegi salıkesherler menen jaqsı til tabısıwǵa tırısadı.¹ Asqardıń bul isine hayalı Ayımxannıń qarsı turıwına qaramastan, óz maqsetine erisiw jolında ayanbay miynet etiwge kirisedi. Romandaǵı Dosnazar ǵarrı, Ráwshan, Shamurat, Tawman, Turdı, Yusup, Aytbay h.t.b. qaharmanlar Asqar menen birge salıgershilik tarawında miynet etedi. Ol agrotexnika jańalıqları menen diyqanlardıń aldınǵı tájiriyesin tereńnen úyreniw nátiyjesinde biraz tabıslarǵa erisedi. Bólim basqarıwshısı sıpatında salıkesherler menen de jaqsı islesedi. Jumıs payıtında ózi isine biyparq qarawshılarǵa, egilgennen awısqan salınıń tuqımın urlap satıwshılarǵa, pisken salınıń masaǵın jırıp jewshilerge de qarsı gúres alıp baradı. Ol salıgershilik tarawdıń sırların tereń meńgeriwi nátiyjesinde suwdan da, kerekli mexanizmlerden de ónimli paydalanadı. Hátteki bólim janında jaylasqan eski qoyımshılıqtı qádirlep-qásterlewge de baslı dıqqat awdaradı.

Jazıwshınıń «Isenim» romanınıń birinshi kitabı 1982-jılı, al ekinshi kitabı 1986-jılı elimizde qayta qurıw dáwirinen sál burınıraқта jazılıwına qaramastan, awıl xalqınıń túrli mashqalaların, sharwashılıq, diyqansılıq penen kún keshirip atırǵan adamlardıń jasaw jaǵdayların, aldına qoyǵan wazıypaların, jer, suw, ekologiyalıq máselelerdi de qosa súwretleydi. Jazıwshı Abat Farxadovichtiń obrazınıń tabıslı shıǵıwına úlken itibar qaratadı. Ol rayon basshısı bolıp saylangan kúnnen baslap-aq awıl xalqınıń

¹С. Ахметов, Қ. Камалов хэм т.б. Қарақалпақ әдебияты. Орта мектептердиң XI класы ушын сабақлық. — Нөкис: «Билим», 1997. — Б. 76 — 77.

turmısı, ekonomikası hám basshı kadrlardıń isleri menen jaqınnan tanısıp shıǵadı.

Abat Farxadovich óziniń kishi peyilligi, awıl adamlarınıń hárbiri menen álpayım sıylasıqlı qarım-qatnas jasawı menen de úlken isenimge erisedi. Ol ayırım basshı xızmetkerlerdiń minez-qulqındaǵı unamsız illetlerdi saplastırıwǵa, xızmet ornın paydalanıp tegin dúnya toplawshılardıǵa, qosıp jazıwshılardıǵa, jırıp jewshilerge tabanlılıq penen qarsı turadı.

Romanniń mazmunında búgingi kúni jiyi aytilip atırǵan jer, suw, ekologiyalıq mashqalalarǵa da dıqqat awdarılǵanın kóremiz.

Avtor «Qırqqız» dástanınıń mazmunı tiykarında kino povest dóretti. Ulıwma, I. Qurbanbaev 40-jıllardıń ekinshi yarımınan baslap 60 jıl dawamında kórkem dóretiwshilik miynet penen tınbay shuǵıllanıp keldi. «Júrek hámiri menen» (1959), «Gúl jaynatıwshıları» (1961) toplamları onı jurtslılıqqa talantlı jurnalist etip tanıstırsa, «Jollar» (1961) qosıqlar hám poema toplamı menen bir qatar nama qosıqları onıń shayırlıqtan da qurı alaqań emes ekenligin kórsetti.

Degen menen, I. Qurbanbaev, qanday janrda dóretiwshilik miynet etpesin, óziniń tiykarǵı janrı-prozaǵa sadıq bolıp qaldı. 50-jıllardıń aqırı menen 60-jıllarda dóregen «Bir awız sóz», «Tiriliw», «Tanıslar» povestleri onı jurtslılıqqa jazıwshı sıpatında tán aldırǵan shıǵarmalar boldı. Onıń bul shıǵarmaları ideyalıq-kórkemlik dárejesi boyınsha búgingi kúnde de óz áhmiyetin joǵaltqan joq.

Hárqanday jazıwshınıń súyikli teması bolatuǵını sıyaqlı, I. Qurbanbaev dóretiwshiliginde awıl teması — eń baslı tema bolıp qalıplesken. Bunı biz jazıwshınıń «Altın masaq» (1969) roman-dilogiyası menen «Isenim» romanınıń 1—2 kitabında sóz etilgen mashqalalardan ayqın sezemiz. «Miskin waqıyaları» (1985) povest-gúrrińleri toplamı jazıwshınıń búgingi zamanlaslarımız obrazın jaratıwda da qaraqalpaq prozasına salmaqlı úles qosqanlıǵın dálilleydi.

Qullası, jazıwshınıń búgingi künge deyin jigirmadan aslam kórkem shıǵarmalar toplamı jarıq kórdi. Onıń balalar ádebiyatına baǵıshlanılǵan ilimiy miynetleri bolsa búgingi kúnde orta arnawlı hám joqarı oqıw orınları studentleriniń eń jaqın járdemshilerine aylanbaqta.

I. Qurbanbaev óziniń jeke iskerligi boyınsha da qaraqalpaq prozasınıń rawajlanıwına salmaqlı úles qosqan jámiyetlik ġayratker. Sebebi, ol «Ámiwdárya» jurnalına Bas redaktor bolǵan jıllarda (1966 — 1971-jıllarda) T. Qayıpbergenov, Q. Sultanov, Sh. Seytov, U. Pirjanov sıyaqlı talantlı jazıwshılarımızdıń eń jaqsı prozalıq tuwındıları kóplep jariq kórdi.

Jazıwshı, álbette, bul tabıslar menen sheklenip qalǵan joq. Ğárezsizlik jıllarında da jemisli miynet etip, bir qatar prozalıq, poeziyalıq shıǵarmaların jurtslılıqqa usındı.

Juwmaqlap aytqanda, xalıq jazıwshısı Ismayıl Qurbanbaev XX ásir qaraqalpaq poeziyası menen prozasına, sonday-aq ádebiyattanıw iliminiń rawajlanıwına salmaqlı úles qosqan kóp qırılı talant iyesi bolıp tabıladı.

Soraw hám tapsırmalar

1. Ismayıl Qurbanbaevtıń dóretiwhiliginiń tiykarǵı ózgeshelikleri haqqında aytıp beriń.
2. I. Qurbanbaevtı shayır sıpatında táriyplep beriń.
3. «Xalqım», «Elim bar», «Irgalıslar» qosıqlarınıń hár birinen bes kupletten yadlap keliń.
4. Ismayıl Qurbanbaevtıń povestleriniń ideyalıq mazmunları qanday?
5. «Tiriliw» povestindegi Muratbek obrazına sıpatlama jasań.
6. Ismayıl Qurbanbaevtıń «Altın masaq» romanı qaharmanları obrazlarına sıpatlama beriń.
7. Ismayıl Qurbanbaevtıń «Qırq qız» kino povestinde sáwlelengen tiykarǵı waqıyalardı, shıǵarmanıń tiykarǵı ideyasın atap kórsetiń.
8. I. Qurbanbaevtıń ádebiyatshı alım ekenligine mısallar keltiriń.

IBRAYIM YUSUPOV

(1929 — 2008)

XX ásir qaraqalpaq ádebiyatında, ási-
rese, poeziyada eń kózge kóringen talant
iyesi Ibrayım Yusupov bolıp tabıladı. Ol
ózińniń oyshıl, tereń lirizmge, obrazlı filoso-
fiyaǵa qurılǵan lirikalıq shıǵarmaları arqalı
qaraqalpaq lirikasını janrlıq jaqtan ele de
rawajlandırdı, jetilistirdi. Onıń qaraqalpaq
ádebiyatında ásirler dawamında qálip-
lesken dástúrlerin dúnya ádebiyatı dástúr-
leri menen sintezledi, jańa janrlıq túrlerdi
hám kórkem formalardı alıp keldi. Ibrayım Yusupov dóretiw-
shiligi arqalı qaraqalpaq ádebiyatında poema janrı kóp túrlen-
di, kórkeydi. Liro-dramalıq, romantikalıq poemalar áyne
I.Yusupov dóretiwshiligi arqalı qaraqalpaq ádebiyatına kirip
keldi. Ol tek shayır bolıp qalmastan «Ǵarri tuttaǵı gúz»
prozalıq toplamın járiyaladı. Ásirese, onıń «Seydan ǵarrınıń
gewishi» gúrrińi qaraqalpaq ádebiyatında usı janrdáǵı eń
kórnekleli shıǵarmalardıń biri bolıp qaldı. Sonıń menen birge
I.Yusupov qaraqalpaq ádebiyattanıw ilimine de óz úlesin qostı,
ádebiyatımızdıń hár qıylı problemaları boyınsha bir qansha
maqalalar járiyaladı. Ádebiyatımızdaǵı usınday ullı xızmetleri
hám «Aktrisanıń iǵbalı», «Dala ármanları», «Gilemshi hayal
haqqında haqıyqatlıq» poemaları ushın Berdaq atındaǵı
Qaraqalpaqstan mámleketlik sıylıǵınıń laureatı boldı. Ózbekstan
hám Qaraqalpaqstan xalıq shayırı. Ózbekstan Qaharmanı.

Ekinshi jer júzlik urıstan keyin shayır bolıp qáliplesken
Ibrayım Yusupovtıń balalıq hám jaslıq jılları urıs dáwirine tuwra
keldi. Ol 1929-jılı Shımbaydıń Azat awılında dúnyaǵa keldi.
Urıstan keyingi jılları Qaraqalpaq pedagogikalıq institutın ta-
mamlaǵannan soń onlaǵan jıl usı instituta ádebiyattan sabaq
berdi. «Ámiwdárya» jurnalınıń bas redaktori boldı. Ilimiy jumıs
penen shuǵıllandı. Uzaq jıllar Qaraqalpaqstan respublikası ja-
zıwshılar awqamın basqardı, «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetası-
nıń redaktori bolıp isledi. I.Yusupovtıń birinshi qosıǵı 1946-
jılı baspada jariyalandı. 1949-jılı-aq birinshi poeması — «Joldas
muǵallım»i baspadan shıqqannan keyin xalqımızdıń súyikli

shayırına aylandı. Sonnan keyingi jilları shayırdıń 20ğa jaqın poetikalıq toplamı, 10nan aslam poemaları qaraqalpaq oqıwshılarına inám etildi. Á.Shamuratov penen birgelikte «Qırıq qız» dramasını, «Ómirbek laqqı» komediyasını, «Ájiniyaz» librettosın, «Seydan ğarrınıń gewishi» gúrrińin, bir neshe publitsistikalıq hám ilimiy maqalaların baspadan shıǵardı. Shayır dóretpeleri orıs, ózbek hám basqa da kóplegen tillerde poetikalıq toplam hám ayırım shıǵarmalar túrinde járiyalandı. Onıń awdarmasında qaraqalpaq tilinde dúnya klassikleriniń (Pushkin, Bayron, Gyote, Geyne, Shekspir, Lermontov, Shevchenko, Mayakovskiy), túrkiy xalıqlar shayırlarınıń (Maqtımqulı, Toqay, S.Vurgun, M.Karim, Zulfiya) ayırım qosıqları kitapları hám shıǵarmaları járiyalandı.

Ibrayım Yusupov birinshi gezekte lirik shayır. Onıń lirikası qaytalanbas kórkemlikke iye, óz xalqınıń estetik dúnyası menen tereń baylanǵan. Ol óz xalqınıń ótmishi menen búgingisin, milliy qádiriyatların jetik biledi hám qásterleydi. Sonlıqtanda shayır:

Qaraqalpaqtı kóp maqtama kózimshe,
Qarmaqqa tez qabatuǵın balıqpan,
Hár kimniń bar ázzi jeri ózinshe,
Shortanımday ańqıldaqlaw xalıqpan, — deydi.

Usı qatarlar arqalı-aq shayırdıń óz xalqınıń patriotı, onıń jan ashırı ekenin kóriwge boladı. Bul pikirdi shayırdıń «Ana tilime» atlı qosıǵı tuwralı da aytıw múmkin:

Jıraw seni báygi atınday baplaǵan,
Sheshen seni dawda shıntlap taplaǵan,
Alpamıslar uran etip urısta,
Berdaq seni qural etip saplaǵan.
Ana tilim — sen basqadan ayırmam,
Sen turǵanda men de ádewir shayıрман,
Sonsha qatal súrginlerde joǵalmay,
Bul kúnlerge jetkenińe qayıłman.

I. Yusupov dóretiwshiliginiń úlken bir bólegin onıń xalıqlar doslıǵı, basqa xalıqlar turmısına baǵıshlap jazılǵan shıǵarmaları quraydı. Bunıń ózi shayırdıń shayırlıq pikirlew diapozonı keń, dúnyalıq ádebiyat penen jaqınnan tanıs ekenin kórsetedi. Ol qaysı xalıqtın turmısınan shıǵarma jazbasın, sol eldiń tábiyatın,

xalqınıń dástúrin, milliy qaharmanların keltiredi hám usı arqalı ádebiy etikanı saqlaydı hám óz shıǵarmasınıń tásirsheńligin de arttıradı.

I. Yusupovtıń «Alatawdan esken samal», «Arashan» qosıqları menen birge, Qazaqstan tuwralı shıǵarmalarında da poetikalıq jańalıqlar jaqsı seziledi. Ol Qırǵızstandı: «Jarlarına jas qırannıń párwazın berip, Toqtaǵuldıń qart qıyalın terbegen úlke» dep súwretleydi, al onıń záwlim alatawın «Gúzektegi jılqıshıday quntıyıp, aq qalpaǵın basıp kiygen shıńlarıń» dep ol tawlı jerdiń sulıw kórinislerin beriwge umtıladı.

I. Yusupovtıń Qırǵızstan haqqında jazılǵan qosıqların sońǵı jılları dóregen «Qırǵızlarǵa», «Men súyemen, súyemen qırǵızdıń Ala tawın», «Narın» shıǵarmaların ádewir tolıqtıra túsedı. Bularda shın júreктен ayılǵan, kórkemlikke ótken kewil sırı bar, búkpelemey berilgen ıssı júrek tolqını bar. Bunnan tısqarı qırǵız xalqına degen húrmet, olar menen túbimiz bir aǵayın ekenimizdi ańlatıw, usı arqalı xalıqlar arasındaǵı awızbirshilikke, tatıwlıqqa kópir salıw qusaǵan ullı ideyalar seziledi.

I. Yusupovtıń túrkiy tilles ózbek, qazaq, azerbayjan, túrkmen, tatar, bashqurt, noǵay xalıqlarına arnalǵan da bir qatar lirikalıq shıǵarmaları bar. Olar qaraqalpaq ádebiyatında xalıqlar doslıǵına arnap jazılǵan eń saylandı lirikalıq shıǵarmaların qatarına kiredi. Al hár qıylı jıllarda dóretken Kavkaz dúrkinleri, ukrain, rus xalıqlarına arnap jazılǵan qosıqları da oqıwshını eriksiz ózine tartadı. Olarda sol súwretlengen jerlerdiń tábiyatına, xalqınıń úrp-ádetine degen súyispenshiligin arttıradı. Shayırdıń doslıq sezimlerin sáwlelendiriwshi shıǵarmalarınıń ishinde onıń qálemles doslarına arnap jazǵan lirikaları da ayrıqsha orındı iyeleydi. Máselen, Rasul Gamzatovqa, Shıńǵıs Aytmatovqa, Ğafur Ğulamǵa, Mustay Karimge hám taǵı da basqa belgili jazıwshı-shayırlarǵa arnap jazǵan lirikalıq shıǵarmaları joqarı kórkemlikke hám kútilmegen poetikalıq sheshimlerde tolı.

Dúnya júzindegi haq niyetli adamzattıń doslıǵın jırlaw, olardıń quwanışı menen qayǵısına ortaqlasıw adamlar ushın jat emes. Bul temaǵa arnalǵan shayırdıń qosıqları poeziyamızdıń tematikasın keńeytti. I. Yusupovtıń «Shıbıǵı sınsa shınardıń» degen qosıǵınıń kúshi mine usında.

Ibrayım Yusupov lirik shayır sıpatında jaqsı belgili. Onıń dóretpesiniń negizgi ózegi bolǵan lirikaniń tematikasınıń

özinshellik belgilerin añlaw ushın «Kúnshıǵıs jolawshısına» (1956) qosıǵı xarakterli shıǵarma. Bunda ol tuwǵan jeriniń bay tábiyatı, eń tiykarǵısı miymandos, miynetkesh xalqı haqqında jırlaydı. Tuwǵan jeri, xalqı menen maqtanıw hesh qashanda hesh bir shayır ushın jat emes, bul dástúrli jol:

Óz eliniń bir múyeshin aralap,
Júreginde máńgi saqlap ketiwge,
Kún shıǵısqa sapar shekken azamat,
Asıq dostım biziń jaqqa jetiwge.

Shayırdıń lirikasınıń tematikası usı tuwılǵan jeri, onıń burınǵı hám házirgi tariyxı menen baylanıslı.

I. Yusupovtıń tuwılǵan jer haqqında, muhabbat lirikaları tereń lirizmge, awıspalı máńige iye. Olarda kórkemlew quralları menen usılları óz ornında isletilip qosıqtıń kórkemligin arttıradı. Sonıń menen birge shayır jámiyette orın alǵan hárqanday mashqalalardı tınısh qarap otıra almaydı, olar jóninde óz xalqınıń oziq oyli bir azamatı sıpatında tınıshsızlanadı, olardı óz kewil sezimlerin bildiredi. Máselen, shayırdıń «Saǵalayaq», «Aral ellegiyaları», «Tırnalar», «Korabller qoyımshılıǵındaǵı eles» atlı qosıqları dáwirdeń ashshı haqıyqatlıǵın batıl aytıwǵa qurılǵan. Olarda bárinen de burın shayırlıq sezgirlik, mártlik seziledi:

Tañlarım oyanbas tolqın sestinen,
Qaylardan alarman onday kúshti men,
Duzlı shańǵıt kómgen kóller üstinen,
Bul jaǵısqa túspey barar tırnalar.

Shayırdıń «Tırnalar» qosıǵınan alınǵan bul bir bántte-aq tereń oy-pikir jámlengen. Lirik qaharmannıń kewil keshirmelerinen, onıń dártlerinen hárkim óz oy keshirmesin, dártin kóredi. Qosıqtaǵı ayılajaq tiykarǵı pikir keleshek áwlad aldındaǵı islegen gúnalarımızǵa ókinish. Keshegi jıllarda jiberilgen, búgin de dawam etip atırǵan kemshiliklerge kúyinish. Eger, qosıqqa qatarma-qatar analiz jasaytuǵın bolsaq, birinshi qatardaǵı «Tañlarım oyanbas tolqın sestinen» qatarı Ámiw hám Araldıń burınǵıday tolıp-tasıp turmawınıń obrazlı súwretlewin añlatadı. «Duzlı shańǵıt kómgen kóller üstinen, Bul jaǵısqa túspey barar tırnalar» degen qatarlarda da pikir ótkir berilgen. Kóllerdi duzlı shańǵıttıń kómip taslawı awır ekologiyalıq apatshılıqtıń,

oynamay islengen háreketlerdiń aqıbeti. Sonday-aq, shayır bir bánttiń ózinde tereń pikirdi jámley alǵan. Lirikanıń az sóz benen-aq úlken pikirlerdi aytıw múmkinshiliginen sheber paydalanǵan. Bánttiń dáslepki eki qatarında lirik qaharmannıń ótmishti eslewi, onı saǵınıwı, ańsawı onıń sońǵı eki qatarında búgingi qubılıslar, ekologiyamızdıń, tábiyatımızdıń búgingi kelbeti sáwlelenedi. Yaǵnıy shayır antiteza usılın qollanıw arqalı pikir ótkirliğine erisken.

«Aral ellegiyaları» qosıǵında lirik qaharmannıń ekologiyalıq apatshılıqtan táshwishke túsiwi ele de tereńlesedi. Onda lirik qaharmannıń ókinishke tolı sezimleri oqıwshını biytárep qaldırmaıdı:

Xosh, teńiz súyiklim! Jaralı janday,
Ólim halatında urasań hallas,
Meniń qayǵım amfibiya adamday,
Sensiz qırda jasap sawa bola almas.

Qosıqtıń baslı ózinshelikleriniń biri onda pikirlewdiń analitikalıq usılı qatnasadı. Shayır ómirdi tek sırttan baqlawshı emes, al onıń qubılısların izertlewshı de. Bul shıǵarmanıń janrlıq sıpatına da tásirin tiygizedi. Qosıq meditativlik-filosofiyalıq lirika. Al, «Qayta qurıwdıń balalarına» qosıǵında dáwirdiń, zamannıń ashshı haqıyqatlıǵı publicistikalıq usılda ashıp beriledi. Shayır júreginde qatparlanıp qalǵan dárt tógiledi. Shayırlıq sezgirlik arqalı basqalar elestire bermeytuǵın qubılıslardı kórkemlep jetkeredi:

Buwǵan beldi sheshtik, shalǵay salındı,
Miywe aǵashı marapatqa malındı,
Kewil qáterjamlıq sherbetin ishıp,
Haqıyqatqa barar jollar tarıldı.

Bilgishler sóyledi aldınan orap,
Iykemshiller ıńǵay jabın jaǵalap,
Ayaqlardı qaǵıp góne shóńgeler,
Jaǵımpazlar jalpıldadı aǵalap.

Beton mal qoralar muzdıń ıǵınday
Bári biyǵam kóship ketetuǵınday,
Jayrap atır texnikası tat basıp,
Biydáwlet balanıń xojalıǵınday.

Shayır bul qosıǵında publicistikalıq oy-pikirdi de kórkemlew quralları hám usılları arqalı barınsha kórkemlep beriwege erisken. Ásirese, «Miywe ağashı marapatqa malındı», «Kewil qáterjamlıq sherbetin iship», «Iykemshiller ıńǵay jabın jaǵalap», «Ayaqlardı qaǵıp góne shóńgeler», «Beton mal qoralar muzdıń ıǵınday», «Biydáwlet balanıń xojalıǵınday» degen qatarlarda allegoriya, metafora, teńewi júdá sheber qollanılǵan.

I. Yusupov dúnya poeziyası úlgilerin qaraqalpaq poeziyasına alıp kelgen novator shayır sıpatında da keńnen belgili. Ol Shıǵıs poeziyasına tán bolǵan ǵázzel, muxammes sıyaqlı qosıq túrlerin dóretti. Bunda shayır qosıqtıń sırtqı formasın da, ishki mazmunın da usı formaların keliip shıǵıw túrine jaqınlastırǵanın kóremiz. Shayırdıń tórtlikleri qısqa, tujırımlı, tereń pikirge iye bolıwı menen ajıralıp turadı:

Qondı bir tamshı shıq pisken almaǵa,
Hám men «mazmunman» dep kerdi kokirek,
Biraq, kún shıqtı da onı jalmadı,
Alma tur. Al, qayda sol shıqtan dárek?!

Shayır tórt qatarǵa-aq usınday úlken mazmundı jamlestire aladı. Bul tórtlikte shayır simvöllıq súwretlewden hám parallelizm usılınan sheber paydalanǵan. Shıq — maqtanshaqlıq, turaqsızlıq, alma — keń peyillilik, turaqlılıq hám barlıq simvolı. Ómirde kúshsizler, erteńgisine isenbeytuǵınlar kóbirek maqtanadı. Shıq solardıń ádebiyatıǵı kórkem obrazı. Al, alma ushın bul jaǵdayda maqtanıw da, «men mazmunman» dep talasıw da zárúr emes.

I. Yusupov Batis poeziyasına tán bolǵan sonet, oktava sıyaqlı qosıq úlgilerin de qaraqalpaq ádebiyatına alıp kirdi hám bul formalar shayır dóretiwshiligi arqalı ádebiyatımızdı bayıttı.

Ulıwmalastırıp aytqanda, I. Yusupov qaraqalpaq poeziyasın ráń-báreńlestirip, onı hár tárepleme rawajlandırdı. Shayır lirikası ideyalıq-tematikalıq baǵdarı, janrlıq túri boyınsha da eń jetilisen shıǵarmalarǵa tolı.

I. Yusupovtıń qaraqalpaq ádebiyatında poema janrın rawajlandırıwǵa qosqan úlesi de salmaqlı. Shayırdıń birinshi poeması «Joldas muǵallım» 1949-jılı jazıldı. Bul poema onıń shayırlıq jolın belgilewshi shıǵarması edi. Sonnan bergi dáwirde «Akaciya güllegen jerde», «Aktrisanıń ıǵbalı», «Eski fontan ertegi»,

«Gilemshi hayal haqqında haqıyqatlıq», «Dala ármanları», «Tumaris», «Poseydonnıń gázebi», «Búlbil uyası», «Mámelek oy», «Máńgi bulaq», «Watan topıraǵı» poemaları belgili.

Shayırdıń qaysı poemasını alıp qarasań da, onda shayırlıq izleniwshilikti, janrlıq ózinshelikke, jańa pikir aytıwǵa umtılıwdı kóremiz.

«Gilemshi hayal haqqında haqıyqatlıq» poemasında túrkmen hayal-qızlarınıń awır táǵdiri súwretlenip, on sawsaqtan óneri tógilgen bul ájayıp adamlar qansha miynet etse de, miyneti bahalanbaǵanın, olardıń qayǵılı ómirin sheberlik penen ashıp beredi. Túrkmen qızın yawmıt sárdarı hayal ústine aladı, qolınan óneri tamǵan kelinshek qızlı boladı, óziniń ónerin qızına ótkeredi. Olar toqıǵan gilem dańqı pútkil shıǵısqa ańız bolıp taraydı, buǵan Xiywa xanı ashıq boladı. Xan qızdıń ózine emes, ónerine ashıq. Qız xan sarayına aldırıladı. Xan saltanatı ushın gilem toqıwdan ol bas tartadı. Óytkeni, ol toqıǵan gilem, biylewshilerdiń baq talas hám dúnya toplaw ushın esapsız qırǵın jawgershiligine sebep bolıwın qálemeydi. Qız zindanǵa taslanadı.

Dóndi gilem geyde tawıs párindey,
Aspandaǵı ayqulaqtay qubıldı,
Geyde gilem Feruzanıń gülindey,
Sulıwlıqtıń bar sheginen shıǵındı.

Hár kúni bir kirpik ıshqı otınday,
Zer shashaǵı jalın bolıp lawladı,
Gá ǵıjladı seksewildiń shoǵınday,
Gá tandırday ushqın shashıp lawladı.

Shıǵarmaǵa xalıq poeziyasınıń romantikalıq ruwxı, til sheberligi jaqsı sińgen, gilemshi hayaldıń túrkmen aydımında óziniń tuwǵan obasını eske túsiriwlerin, awır miynetin shayır tilekleslik hám romantikalıq kóterińkilik penen jırlaydı, onıń kóz tartqan naǵısı janlandırıladı:

Ózim tańlap qılshıq tarttım túbitten,
Ózim iyirip, belli jandı qıynadım,
Kestelerin kewlimdegi úmittiń,
Sheshek atqan shámeninen jıynadım.

Sarı boyaw — kewlimdegi qayǵı-muń,
 Qara boyaw — táǵdirimniń gúwası,
 Jasil boyaw — ármanları jaslıqtıń,
 Qızıl boyaw — júregimniń jarası.

Haqıyqatında da, xalıqtıń túsiniğinde boyawlardıń reńi usılayınsha aytıladı, avtor usı túsinikti poetikalıq formada uǵımlı jetkerdi. «Gilemshi hayal haqqında haqıyqatlıq» shıǵarması doslıq haqqında, táǵdirles xalıqlardıń ótken ómiri hám búgingisi haqqında, olardıń turmısı, kún-kórisi, milliy ózinsheligi haqqında jazılǵan shıǵarma boldı.

«Dala ármanları» poeması da kórkemligi joǵarı, janrlıq ózinshelikke iye shıǵarma esaplanadı. Poemada Ústirtti baǵındırıwshı adamlardıń qaharmanlıq miyneti jırlanadı. Taydıń izin qırıq jil saqlaǵan taqır, qıran ushsa qanatın, tulpar shapsa doynaǵın kúydirden jazıyra, muńlı namaǵa shertken mayalısh, dala júyriǵı-jayranlar ósken keńlik oqıwshınıń kóz aldınan biribir ótedi. Bunda avtor pikir obrazlılıǵın birinshi orınǵa qoyadı. Poema avtordıń dala tuwralı oyları menen ashıladı:

Keń dalada erkin sayranlap jalǵız,
 Sen tuwralı oylaw-men ushın peshe,
 «Dala oy tuwdırmas adamda» dese,
 Janım, bul jalǵan gáp isenbe hárgiz.

Kewlimde bul jerdiń hárbir putası,
 Qosıq, oylap atırǵanday kóriner,
 Eski Bedewliniń tas dárwazası,
 Túksiyip tariyxıy oylarǵa shúmer.

Oqıwshınıń aldında eski tariyxıy ótmishtiń waqıyaları avtorlıq qıyal menen sáwlelenedi. Durısında da, hesh kimnen qorqıp, etegin jıymaǵan dala kóp ásirlik tariyxıy hádiyseniń janlı guwası. Talay jawıngerler bul dalarǵa saltanat penen sap tartıp keldi, biraq olardıń janı dalada qaldı, shayır aytqanıday-aq «Qáy Qısraw bası bul jerde qanlı meste jatıp pushayman etken...» Órshil oydıń jolında qurban bolıp, dalanıń sıyqırlı tilin tapqan, jasırın sırın ashqan, onı xalıq iygiligine aylandırıwda tınbay izlengen, tábiyatqa ashıq bolǵan Mariyanıń taǵdiri oqıwshınıń sezimine kúshli tásir etedi. Mariya biziń dáwirimizdiń kóp sanlı romantik, órshil, oyshıl, adamlarınıń biri. Avtor tábiyat

kórinislerin, onıń sulıwlıgın, tábiyattıń janlı-jansız aǵzaların bir-biri menen baylanıstırıp, obrazlı túrde súwretleydi. Jeyranlardı basketbolshı qızlarǵa, quyashtı basketbol tobına, qoyandı reportaj alıwshı súwretshige megzetiwi shayırdıń júyrik qıyalınan dóregen obrazlar ekeni sózsiz.

«Tumaris» — qaharmanlıq temadaǵı poemalardıń qatarına kiredi. Óz xalqınıń ótken tariyxı tuwralı faktler, ańız áńgimeleri shayır ushın oǵada bay material beredi. Ótkendi súwretlew shayırga búgingini ulıǵlaw ushın kerek. Hár bir xalıqtıń ótmişinde ańızǵa aylanǵan qaharmanlıq waqıyalar kóp. Usılardıń biri — qaraqalpaqlardıń ata-babaları esaplanǵan massagetlerdiń hayal patshası Tumaris tuwralı qaharmanlıq hádiyse. I. Yusupovtıń «Tumaris» poemasında sol hayal patshanıń óz jeri, óz qawimleriniń erkinligi ushın jáhanger Kirge qarsı mártlik sawashı sawlelendiredi.

Poemada Tumaris tárepinen kórsetilgen erlik, qaharmanlıq dramalıq waqıyalar menen birge súwretlenedi. Oqıwshınıń kóz aldında ańızǵa aylanǵan batır ana Tumaris obrazı turadı:

Jolbarıstıń jaw búyregin,
Julıp jegen ǵaybar kúshin,
Qas batırdıń bas súyegin,
Zeren etip, qımız ishken.
Sen emes pe, eldiń kegin,
Keskinlesip alıp ósken?
Asqar múyiz ay astında,
Kim kórkińdi saǵınbaǵan,
Ógiz suwdıń jaǵasında,
Kim kúshińe tabınbaǵan?

Shayır poemanıń janrlıq ózinsheligine baylanıslı oǵan say súwretlew usılın, kórkem til taba bilgen. Shıǵarma jaslardı óz watanına, tuwılǵan jerin súyiw, onı qásterlew ruwxında tárbiyalawda ayrıqsha áhmiyetke iye.

I. Yusupovtıń poemalarınıń ishinde eń «Aktrisanıń ıǵbalı» dóretpesi áhmiyetli orındı iyeleydi. «Aktrisanıń ıǵbalı» — mádeniyat haqqında onıń úlken bir tarawı teatr, qaraqalpaqtıń birinshi aktyorları haqqında jazılǵan shıǵarma bolǵanlıqtan poemada súwretlengen barlıq hádiyseler, keshirmeler usı

máseleniń átirapında boladı. Avtor teatr kórkem óneriniń qaraqalpaq miynetkeshleri arasında dáslepki mádeniyat urıǵın sebiwshi, onıń kópshiliktiń sana-sezimin oyatıp, házirgi rawajlangan mádeniyatqa umtılıwǵa járdemlesiwshi kúsh ekenin sáwlelendirgen. Poemadaǵı tiykargı obraz sıpatında birinshi qaraqalpaq dramaturgleriniń biri Ábdiraman Óteпов hám hayal-qızlardan shıqqan talantlı aktrisa Ayımхан Shamuratovalardıń obrazları jasalǵan. Usı obrazlar arqalı qaraqalpaq saxnasınıń dáslepki dáwirdegi ómiri, birinshi mádeniyat qarlıǵashlarınıń turmısı keńnen sóz etiledi. Shıǵarmada avtor tereń mánili xalıqlıq uǵımlardı orınlı túrde qaharmannıń minezin ashıwda durıs paydalana biledi: «Qız kewili aq sandıq», «Dástúr zań emes ózi zań», «Birewler taldan da tikenek izler» h.t.b. Yamasa poemadaǵı mınanday qatarlarǵa dıqqat awdarayıq:

Sonday júrekler bar, dúnyada biraq,
Kúshli aǵıstan da zıyatıraq,
Olar súye ǵoysa, húkimi hóktem,
Olar kúye ǵoysa, shıdamı bekkem.

Bul pák hám bir-birin súygen júreklerdiń halatı. Bunday tartımlı orınlar poemada kóp.

I. Yusupovtıń «Qaraqalpaq haqqında sóz», «Búlbúl uyası», «Máńgi bulaq» poemaları haqqında da unamlı pikirlerdi bildiriw múmkin. Shayırdıń sońǵı jılları jazǵan «Watan topıraǵı» poeması temasınıń aktuallıǵı, qaharman psixologizmin ashıp beriwdegi sheberlik, batıl pikirlewler menen ǵárezsizlik dáwirindegi qaraqalpaq ádebiyatınıń tabısı boldı. Onda XX ásirdiń 30-jıllarında repressiyaǵa ushıraǵan watanlaslarımızdıń awır táǵdiri, olardıń alısta júirse de óz watanın yadınan shıǵarmawı, watan topıraǵın jannan áziz kórip qásterlewi qaharmanlardıń ishki ruwxıy keshirmeleri, olar ushırasqan qıyan-kesti waqıyalar arqalı ashıp beriledi.

Juwmaqlap aytqanda, I. Yusupov XX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń eń kózge kóringen sóz sheberleriniń biri. Ol qaraqalpaq poeziyasın burın kórilmegen biyik shoqqılarǵa alıp shıqtı. Onıń poeziyası zaman nápesi menen azıqlanıp, milliy ádebiyatımızdı rawajlandırıp kiyatır.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. I. Yusupovtıń ómiri hám dóretiwshiligi haqqında qısqasha aytıp berıń.
2. I. Yusupovtıń qanday prozalıq shıǵarmaların bilesiz?
3. Shayır poeziyasında keńnen qollanılatuǵın Shıǵıs hám Batıs poeziyasına tán qanday kórkem formalardı bilesiz?
4. Shayırdıń qaraqalpaqlardıń milliy ruwxın, ózine tán bolǵan ózinsheligin sáwlelendiretuǵın lirikalıq shıǵarmaları haqqında aytıp berıń.
5. Shayırdıń basqa xalıqlar tuwralı jazǵan qanday lirikalıq shıǵarmaların bilesiz?
6. Shayır lirikalarında batıl pikirlew, publicistikalıq sıpat haqqında aytıp berıń.
7. «Qaraqalpaqtı kóp maqtama kózimshe», «Ana tilime» qosıqların yadlap aytıp berıń.
8. Shayır poemaları haqqında aytıp berıń.
9. «Aktrisanıń ıǵbalı» poemasınıń janrlıq ózinsheligi haqqında aytıp berıń.
10. «Dala ármanları» poemasınıń janrlıq ózinsheligi, ondaǵı simvollıq obrazlar haqqında aytıp berıń.
11. «Watan topıraǵı» poemasını oqıp shıǵıń, ol haqqında aytıp berıń.

Ibrayım Yusupov

QARA TAL

Suw boyında shayqatılǵan janım qara tal,
Maǵan balzam, sen tımıqta shaqırǵan samal;
Maǵan tuwısqan hár shıbıǵıń hám búrtikleriń,
Seniń astıń - kindigimnen qan tamǵan jerim.

Anam saǵan baylap meniń átkónshegimdi,
Terbetkende ırǵalgansań hayyalap sen de.
Seniń úniń, tursań gúwlep aldında tamnıń,
Janıma únles háyyiwindey áziz anamnıń.

Keshki inirde juǵırlasqan shoq shımshıqların
Bergen maǵan shoq minezin, shoq qılıqların.
Samal tursa, sen bir tegis ırǵalıp oyshań,
Saldamlıraq oy oylawdı úyrettiń maǵan...

Sonda ılay suw boyında, seniń sayañda
 Tuwǵan jerge tuńǵısh sezim mende oyangan.
 Gá shejiresin baslaytuǵın ǵarrıday únsiz,
 Gá romantik jas qıyalday shuwlap tınımsız, —
 Qulaǵımnan ketpes ele tuwısqan talım,
 «Shayır bol» dep maǵan talay sıbırlaǵanıń.

Bilim quwıp men qalaǵa sapar shekkende,
 Haq jol tilep, anam menen uzattıń sen de.
 Shadlıq, doslıq urqan atar ǵır aylanańda,
 Tuwǵan awılım qurǵınlasıp óser, sayañda.
 Güllene ber, tallı jaǵıs, paxtalı dalam,
 Men — seniń bir nart shıbıǵıń, men — seniń balań!

KÚNSHÍǴÍS JOLAWSHÍSINA

Óñirinde shayqalǵan jas qara tal,
 Ámiwdárya suwlarınan nár alıp,
 Qublasında shókken narday Qara taw,
 Arqasında aq sazanlı Aralı ...

Óz elińniń bul múyeshin aralap,
 Júregińde máńgi saqlap ketiwge,
 Kúnshıǵısqa sapar shekken azamat,
 Asıq dostım biziń jaqqa jetiwge!

Bizde sóz bar: miyman — ırıs, bereket,
 Qonaq kútiw — ziyneti hár adamnıń.
 Eger úyge bes kún miyman kelmese,
 Shayı qonbas meniń bayǵus anamnıń.

Tandır japqan jeńgeylerden bar mirát,
 Ruxsat joq awız tiymey ótiwge.
 Kúnshıǵısqa sapar shekken azamat,
 Asıq dostım biziń jaqqa jetiwge.

Bunda doslıq saltına jan súyiner,
 Jatırqamay aralasań eger sen.
 Hár sháhárli, hár diyqannıń úyinen
 Óz úyińniń jıllı lebin sezersenı.

Bunda ósken paxtaniń hár talshıǵı
Shın doslıqtıń bekkem altın jibindey.
Jaylawlarga qurday qaplap mal shıǵıp,
Keń dalalar dóner surdıń túgindey.

Oqıranar qayshı qulaq qanazat,
Jeldey júyitkip seni alıp ketiwge.
Mińgiń kelse ushqır tulpar, azamat,
Asıǵagór biziń jaqqa jetiwge ...

Bunda ómir qawınınday Shabbazdıń
Tolıp tasar til úyirgish shirege.
Bunda Pushkin, Nawayı hám Abbazdıń
Qosıqların hámme yadtan bileli.

Meyli Kiev, tundra ya Ararat ...
Ullı jurttıń tursań da qay shetinde,
Bul jer seni ógeysimes, kórmes jat,
Asıq, dostım, usı jerge jetiwge.

Nökis, 1956-jıl.

SHÓGIRME

*(Xalıq shayırı Abbas Dabilovqa onıń alpis jıllıq
toyında shógirme kiygizilgende)*

Turmısımız taza bolǵan soń endi,
Kiyimler de kóshken jańasha túrge...
Aytsam sen tuwralı esitkenimdi,
Babalardıń bas kiyimi shógirme.

Bir atıń telpekdu, bir atıń qurash,
Zamanında kiyim bolǵanıń ıras.
Türli baslar menen sen bolıp sırlas,
Talay asıwları astıń shógirme.

Áwel payda boldıń kimniń basında,
Aral teńiz, Edil-Jayıq qasında?
On ásirlik orıs jılnamasında
Quwandım atıńdı oqıp, shógirme.

Babam pana izlep Rossiyadan,
Peterburgqa jol tartqanda qiyadan,
Hürmet kórip Máskew, Makariyadan,
Kóp jerlerdi aralağan shógirme.

Hámel ushın biyler arın satqanda,
Begis, Mırjiq qanı sağan qatqan ba?
Ernazardı jaw arqadan atqanda
Sen qanğa boyalıp jattıń shógirme.

Árebi, shiyrazı baylarda boldı,
Seni kiyip olar toylarda boldı.
Murnı aspanda, kewli aylarda boldı,
Dáwiri shim-shıtırıq bolğan shógirme.

Kúniń bar ma jazda kúye túspegen?
Órde tursań ıgıńnan jel espegen,
Óttiń talay telpek dirildespeden,
Basıńa kóp ğawğa túsken shógirme.

Aldıńnan qarasam artıń awıqtay,
Qaptaldan qarasam túriń ğawıqtay,
Qısta sáwirlegen túyetawıqtay
Samal qaqsá hánkiyeseń shógirme.

Qara úyge kirse kim seni kiyip,
Keldiń ergenekke sen zorğa sıyıp,
Pútin teri zaya bolmasın diyip,
Babam bayǵus úye salǵan shógirme ...

Erkin qanat qaqtı azatlıq qusı.
Ketti ómirimizdiń qahárli qusı,
Hár zamannıń óz kiyim, óz modası,
«Jańa turmıs óssin» dediń shógirme.

Gedeylik qısmeti kóp túsip basqa.
Qolım tiymedi dep hesh qolań shashqa,
Telpek kiymedim dep bir shalqıp jasta,
Abbaz shayır árman etken shógirme.

1969-jil, yanvar.

SEKSEWIL

Únsiz kókke qolların sozıp ásten,
Kim bular el shetinde erbeñlesken?
Hesh kim emes, bul mázi seksewiller,
Shet-shebirsiz dalanı qaplap ósken.

Boyında qızgını bar tas kómirdey,
Shań basıp quwań tartqan jas kórinbey.
Óz dalasın jawlardan qorǵap turǵan
Áyyemgi massagettiń láshkerindey.

Ayqasar otlı áptap, jábir menen,
Jıǵılsa isi bolmas qabir menen.
Jawmay ótken bultlarǵa óshegisip,
Túyedey tóze biler sabır menen.

Boranlar kelip onı julqılaǵan,
Qorıqpas ol biraq hesh bir ǵulǵuladan.
Artezian izlegen barlawshıday,
Uzın tamırı shól tósin burǵılaǵan.

Qaqshıyıp qıyınlıqqa tós keriwli,
Bilmeydi qula dúzde seskeniwdi.
Salmaǵı mısalı pil súyegindey,
Súyemen shól perzenti seksewildi.

Tuqımı jer tańlamay ónip keter,
Jasında kók shırshaday dónip keter.
Jansa da tegin janbay, adamzatqa
-Boydaǵı bar qızıwın berip keter.

1963-jil

ANA TILIME

Jıraw seni báygi atınday baplaǵan,
Sheshenler dawda shıńlap seni taplaǵan.
Alpamıslar uran etip urısta,
Berdaq seni qural etip saplaǵan.

Bayterekseñ ósken góne tamırdan,
Dilwarlıgıń qıl suwırǵan qamırdan.
Qaraqalpaqtıń kewil qusı sayrasa,
Sóz qıysını ġáziyneńnen tabılǵan.

Gúlparshınlar bawırı ottay qamınıp
Qızlar sıńsıp muńın aytqan shaǵınıp,
Sen arqalı xandı jumsap qatınlar,
Ájiniyaz sayraǵan elin saǵınıp.

Naqıllarıń, shaǵıp kórsem, mańızdan.
Juwabıysañ zeyin suwın aǵızǵan.
Atam saǵan azamatlıq jan berip,
Anam saǵan miyrim sútin tamızǵan.

Írasgóyseñ durısın aytqan ańqıldap,
Sahrayısañ qattı dawıs shańqıldaq.
Jalǵan sóylep jaǵınıwdı bilmeyseñ,
Sıbırlasañ ġazlar úrker ġańqıldap.

Men teńeymen seni jegen nanıma
Uwız benen ruwxıń sińgen qanıma.
Es bilgeli til jatırqap kórmedim,
Biraq sen dım jaqınsañ-aw janıma!

Sazǵa qossam, hawalaǵan alasar.
Ilme sultan sulıwlıǵıń jarasar.
Qanday jaqsı aǵayinniń kópligi!
«Jaqınbız» dep saǵan kóp til talasar.

Ana tilim, sen — basqadan ayırmam,
Sen turǵanda men de ádewir shayıрман.
Sonsha qatal súrginlerde joǵalmay,
Bul kúnlerge jetkenińe qayıلمان.

20-sentyabr, 1970-j.

QARAQALPAQTÍ KÓP MAQTAMA KÓZIMSHE

«Bir xalıq kórdim, júregi
Kóriner qabırǵasınan»
(*Mixail Lukonin*)

Qaraqalpaqtı kóp maqtama kózimshe,
Qarmaqqa tez qabatuǵın balıqpan.
Hárkimniń bar ázzi jeri ózinshe,
Shortanımday ańqıldaqław xalıqpan.

Bul kisini kózge maqtawdan kóre,
Paydalıraq minin tawıp sókkeniń.
«Qaraqalpaq jaqsı xalıq» degenge
Babam sheship berip ketken shekpenin.

Jalǵız atın soyıp berip qonaqqa,
Jayaw qalıp bul xalıq talay tariqqan,
Sonı aytıp maqtayǵoysañ biraqta,
Onnan da zorın kórsetetin xalıqpan ...

Begligi kóp yoshıp ketse bul xalıq,
Dástanlardı qoyday dizip mataǵan.
Hámme xalıqtı qaraqalpaqtan shıǵarıp,
Óz tariyxın baslar Adam atadan ...

Miynet dese jeń túringen palwanday,
Arbaǵa taw tiye dese tiyegen.
Doslıq dese juldız tawıp alǵanday.
Xalqımnıń aq kókiregin súyemen.

Jek kórse ol, «jek kóremen seni» - dep,
Saǵan barıp aytpaǵansha tınbaydı.
Bir pul tapsa, «bay dep sanań meni» dep,
Esip jumsap qurtpaǵansha tınbaydı.

Sumlıq qılsa sır aldırar baladay,
Kewilshelik minezine kúyemen.

Al endi onıń keń jazıyra daladay,
Azamatlıq keń peyilin süyemen.

Tayın maqtap, atın minseń - sınamas,
Men bul xalıqtıń minezine qanıqpan.
Kewlim meniń Jáyhun menen saǵalas,
Hár nársesge yoshatuǵın xalıqpan.

Jaqsı sózge jan semirer degen bar,
Xoshametke hár kim háwes ózinshe.
Sondadaǵı ótinemen, adamlar:
Qaraqalpaqtı kóp maqtamań kózimshe ...

1974-jıl, yanvar.

AYT SEN ÁJINIYAZDÍN QOSIQLARINAN!

Ayt sen Ájiniyazdın qosıqlarınan!
Jılasın yar ıshqı bawırın keskenler.
Eñiresin elinen ayra túskenler,
Ayt sen Ájiniyazdın qosıqlarınan!

Sazın samal yadlap, sózin el bilgen
Bir shayır dúnyaǵa keldi de ketti.
Tal artınan tuwǵan ayǵa telmirgen
Bir dilbar túsime endi de ketti.

Qosıq dárya-dárya nur bolıp aqsın,
Íshqısız janlarǵa ıshqı otın jaqsın.
Qız jigıtke jilwa-naz benen baqsın,
Ayt sen Ájiniyazdın qosıqlarınan!

Ayt sen «Bozatawdı» namaǵa salıp,
Eljiremegenniń bawır tas bolsın.
Qaraqalpaqtıń góne dárti qozǵalıp,
Shadlı dáwranına búgin más bolsın.

Shayır gezgen shólde bostanlar bayıp,
Zarlı zaman boldı kózlerden ğayıp,

Bir ilham perisin kórdim ájayıp,
Ayt sen Ájiniyazdın qosıqlarınan!

Men onı tıńlasam, qalmay taqatım,
Kewlimde bir goshshaq búlbil sayrağan.
Men onı tıńlasam, tuwǵan elatım
Jer jánneti bolıp kóriner maǵan.

Juldızlardı jerge úńiltpek bolsań.
Jaman shayırlardı túńiltpek bolsań,
Eger men ólgende tiriltpek bolsań,
Ayt sen Ájiniyazdın qosıqlarınan!

1971-j, fevral.

BORANLÍ KESHTE

Ústúrttiń shóli kók tayǵaq,
Shıdatar emes boran dım.
Íqladı kelip kóp sayǵaq
Mal qorasın Oraldın.
Bas saldı iytler shawıldap,
Qızıq boldı qalayda.
Qápelimde awılda
Kiyiktiń eti molaydı.
Qaqaman boran julqınıp
Qaǵadı keshte aynanı.
Hár qazanda bul kúni
Sayǵaqtıń góshi qaynadı.
Ot basında Oral más,
Et tuwrar maldas qurınıp,
Eziwden kúlki jıyılmas,
Qatınına burılıp:
— Jurt mashınlı júripti
Sayǵaq atıp boranda.
Qudaydın ózi kiyikti,
Ákeler aydap Oralǵa...
— Dep mardıyar maqtanıp,
Qızara bórtip qulpereń.

Seksewildiń shoqları
Ísitıp, hámme terlegen.
Iytlerge nesip bolar-ma.
Eń irisi sol ańnan...
Toysın da etke olar da,
Alğan joq góy qorańnan.
Dep hayal sorpa quyadı.
Duwramalı samarğa.
Balalar da toyadı,
Uyqıǵa jatar olar da.
Ashıwlı boran dalada
Aynanı sabar húwildep.
Mańıray ma, jılay ma,
Túsinbedim tilin tek...

Moskva, Oktyabr, 1987-jil.

JAÑA ÁSIRGE

Lekin qorıqpa! Insanlardıń kewlinde
Sóngen joq jaqsılıq penen diyanat.

F. Shiller.

Sálem, Jańa ásir! Adasqan seyyad,
Biytanıs esikti qorqıp qaqqanday,
Bosaǵań aldında bul insaniyat Gúdik,
Úmit penen saǵan baqqanday.

Máńgi jasamaqqa ańsarı awıp,
«Jańa kletkalar» torlaǵan adam;
«Azon túnligi» niń jirtıǵın tawıp,
Mıń jıl aldındaǵın boljaǵan adam,-

Seniń kimligińdi boljay almastan,
Bosaǵanda turıp bası qatadı.
Bir awan kimsedey aqıldan sasqan,
Qırq mıń qıyal menen oyǵa batadı.

Sen netken ásirseń? Qılwań bar qanday?
Kók jiyegiń qáwip-qáterler dumanı.

Abırjı muz benen baratırğanday,
Ruwhımızdı qıynar Gamlet tumanı.

Aqıl, ilim ekewi til tabısıp,
Jáhán lal qalganday sırlardı ashar.
Biraqta peyiller, mápler dağısıp,
Dúnya-bereketsiz bir úyge usar.

Adamzat bul úyde bir jasap turıp,
Biri-birin súyip, jiyrenip atar.
Shaytan házir kompyuterge otırıp,
Adamlardan sumlıq úyrenip atar.

Jáhán bazarında ne satpas házir?
Satıladı qanlı qırğın quralı.
Biznes ıshqısında órtengen dáwir
Dollardıń jolına duzaq quradı.

Bul dáwirdiń iplas termini de kóp:
«Mafiya» hám «korrupciya», jáne ne?
«Narkotik», «manyak», «spid» — biyádep,
Ayta berseń, tolıp atır ele de.

«Ózim bolsam» degen áyyemgi illet,
Insan kewlin izey suwday jaylağan.
Nápsi, ishkirnelik tikenı gúllep,
Balalarday qural menen oynağan.

Jatırqap el-eldi, adam-adamdı,
Bajxanağa tolıp jol dár bentleri,
«Ótiw dáwiri» degen qatal zamandı
Biz ótip atırmız birazdan beri.

Sen buğan ne deyseń, wa Jańa ásir?
Keleshekke ne tayarlap atırsań?
Sendegi miriwbet, aqıl hám tásil
Qanday halwa? Qay tańlayğa tatırsań?

Góne ásirdiń jaqsı-jaman miyrasın,
Sen álbette qabil etip alarsañ.
Adamzattıń peyli buzıq dúnyasın
Dúzeymen dep kóp háreket qılastañ.

Lekin, biz jasağan ásirge erip,
Hesh elikley kórme buğan ómirde:
Insandı «aq», «qızıl», «ariy»ğa bólip,
Tájiriybeler qoyma xalıq tágdirine.

Kórgenbiz, oysızlıq ketkende asıp,
Dáryalar teris aǵar, teńizler keber.
Biymanı jawızlıq urıslardı ashıp,
Adamzat óz-ózin qırıwǵa sheber.

Lekin insaniyatta bir zor Úmit bar,
Dúnya jaqsılıqqa tayanıp atır.
Óz-ózin jańadan tanıp xalıqlar,
Ǵárezsizlik ushın oyanıp atır.

Jawızlıq, menmenlik, jamanlıq kúshi
Házir heshkimge de basların iymes.
Lekin qaysı elde Xalıq degen kisi
Tınısh hám párawan jasawdı súymes?

Kel sen, Jańa ásir! Ornat ádalat,
Úmit Jáyhunindey tasıp tolgaysañ.
Aqıl qurıltayın shaqırıp adamzat,
Teń-tayı joq altın ásir bolǵaysañ.

Bizden aqıllı hám baxıtlı áwlad —
Kelip jańa ásirdiń gózzal balları,
Qoynında tabısıp miyrim, muhabbat,
Tutassın doslıqtıń «Jipek jolları».

Yanvar, 1999-jil.

ЎЖИНИЯЗ

(*Dala Orfeyi*)

(*Opera ushın librettodan úzindi*)

ЎЖИНИЯЗ — shayır.

XANZADA — diyqan qızı.

PIRIM BIY — Bozatawdıń biyi.

PANA XAN — Qońırattıń xanı.

AYBÓREK — Pana xannıń qızı.

BERDI INGILIS — Angliyanıń tárepdarı.

SÁRDAR

NÁMÁLIM ELDIŃ PATSHASÍ.

MUSHAIRA AĖASÍ.

JAY USTASÍ.

SHOPAN

BIYLER, DIYQANLAR, NÓKERLER, OYINSHÍ QIZLAR

Waqıya 1860-jılları Qońırat átirapında, Bozataw boyında ótedi.

BIRINSHI AKT

Birinshi perde

KÓRINIS

Bozataw boyında nawrız seyili.

Xorovod:

Nawrız keldi, nur jawǵay,
Basqan izi gúl bolǵay,
Pitik bolǵay daqıllar,
Jılım jaqsı jil bolǵay.
Nawrız kelse netermen,
Men seyilge ketermen.
Átkónshektiń astında,
Yarım, seni kútermen.

Nawrız keldi, qar ketip,
Jıl qusınday jarq etip,
Raxmetinen nur jawǵay,
Jılım jaqsı jıl bolǵay.

Shopan jigit:

Keliń, dúrdana qızlar,
Seyil etip toylayıq!

Birinshi qız:

Keliń, goshshaq, jigitler,
«Hákke qayda» oynayıq.

(X o r o v o d):

— Hákke qayda?
— Uyasında.
— Neǵılıp atır?
— Keste tigip...
— Kestesi qanday?
— Alaqanday.
— Kimler ushın?
— Begler ushın.
— Dárwazası qayda?
— Óte beriń mıńnan.

Shopan jigit:

Xalayıqlar, quwanılǵar,
Shayırımız kiyatır!

Qız:

Sarǵayıp saǵınıp kútken
Aǵajanım kiyatır.

Jigit:

Xiywada gúmbezi dawwar
Medreseni pitirip,

Qız:

Bozatawdıń búlbili,
Ziywarımız kiyatır.

Jigit:

Qoñirattıñ sóyler tili
Ájiniyaz kiyatır!

KÓRINIS

Xiywada medrese pitirip qaytqan Ájiniyaz shayır el-jurtına degen sağınish qosıgın aytadı. Qızlar shayırdıñ kitap, dápterlerin qolınan alıp, kókiregine basadı. Jigitler ırǵalıp, «barmeken ha barmeken» degen naqırat penen shayırga hawaz qosadı. Al, qızlar bul muxallestiñ namasına oyınǵa túsedi.

ÁJINIYAZ

Ariya

Háy, shopan, bergil xabar, jayında eller barmeken,
Úyrek ushıp, ǵazlar qonǵan aydınlı kóller barmeken.
Zárre áptab túspegen qırmızı güller barmeken,
Gúl yuzuk, tili sujuk, shashı súmbiller barmeken,
Ata-ana, dos-yarandı kórer kúnler barmeken?

Aqshamı biydarman men yadǵa túsken zamanda,
Kewil qusım párwaz áyler bárhama sen tamangá,
Eli-xalqım, abırayım-asqar tawım aman ba,
Ata jurtım, ármanım-Bozatawım aman ba,
Qádir bilip, oynap ósken yaru-joralar barmeken?

Dawıslar:

- Eli jurtın, yar doslarıñ
- Tegis aman. Kel, shayır!
- Ájiniyazjan, aman-esen keldiñ be!
- Xalıq aylansın hár bir awız sóziñnen.
- Qaraqalpaqta shayır ótpes óziñnen.

Qızlar:

- Ah, qanday jaqsı shayır hawazı!
- Qanday sulıw sımbat, qanday azada...

ÁJINIYAZ

Ariya

Bu dúnyada ayshu-áshrát yaqshıdı
Kel, sapa súreyli, áy názálimler!
Ashıqlarğa mudam sóhbet yaqshıdı,
Kel, dáwrán súreyli, áy názálimler.
Yuzıńni kórmedim jıl menen ayda,
Kewlim qarar tappas tilla sarayda.
Tamasha etip búgin hayt bilán toyda,
Kel, dáwrán súreyli, áy názálimler.
Óñirińe háykel —monshaq jarasqan,
Juwdırlasıp kelse suslarıń basqan,
Ziywar aytar, kónlim dáryaday tasqan,
Kel, aǵzı duwalı áy názálimler!

Dawıslar:

- Qanday jaqsı hawaz, kewil qumarı.
- Bozatawdıń maqtanıshlı Ziywarı.

KÓRINIS

Aybórek kánizekleri menen keledi.

Aybórek:

Ariya

Jigit ańlamas mashuǵın,
Qız kewliniń ármanı bar.
Qızıl gúlden basqasınıń
Qızıllawlı qırmanı bar.
Búlbildey tań sáhár shaǵı
Ańsaǵan óz wisal baǵın.
Siynemde hásirettiń daǵı,
Dártimniń ne dármanı bar?
Bir kiyiktiń jup ılaǵı
Talasıp isher bulaǵı...
Nesip etse ıǵbal baǵı,
Hárkimniń óz dáwranı bar.

Kánizekler ariya waqtında shıyratıwlı tus kiyizdi bileklep «Kiyiz basıw» oyınını atqaradı. Oyın pitken soń tus kiyizdi shayırdıń ayağı astına payandoz etip jayıp taslaydı.

Ájiniyaz:

Há, xan qızı, Aybórek más, barmısań!

Aybórek:

Kóp zarıgıp kútken shayır, barmısań!

Ájiniyaz:

Atañız xan bolıp minipti taxtqa,
Biziń óz xanımız múbárek bolsın!

Aybórek:

Biz oyladıq júrseńiz de uzaqta,
Qutlı qáдемиńiz múbárek bolsın!

KÓRINIS

Pirim biy baslağan xalıq wákılleriniń tobtı keledi. Bul toparda jay ustası, diyqanlar, balıqshılar ónermentler bar.

Pirim biy:

Sóyler tilim,
Dilwarım, aman keldiń be?

Dawıslar:

Sóyler tilim,
Dilwarım, aman keldiń be!

Pirim Biy:

Shayır inim,
Ziywarım, aman keldiń be!

Dawıslar:

El muńshısı,
Ziywarım, aman keldiń be!

Ájiniyaz:

Assalawma aleykum,
El aǵası, barmısań!
Elim dep entelegen
Biy aǵa, tándarmısań.

Dawıslar:

Elim dep entelegen,
Biy aǵa, tándarmısań!

Pirim Biy:

Qarshıǵa qustıń balası,
Qayıńda bolar uyası.
Qayıń basın qar shalsa,
Qayǵıda bolar anası.
Jısqıshı qustıń balası
Jılǵada bolar uyası.
Jılǵa túbin suw alsa,
Jılaydı deydi anası.

Ájiniyaz:

Ariya

Kókke párwaz etip ushqan
Quslarda hám uya bolur,
Elim, sen yadıma tússeń,
Qapa kewlim ziya bolur.
Kópdur kónilimniń jarası,
Qaraqalpaqtıń keń dalası,
Hátte shóldegi sorası,
Misli mehriǵiya bolur.
Arasatlı bul sum zaman,
Teńiz ústin qaplar duman,
Altawız alalıq jaman,
Birlesken el dana bolur.

Kópshilik:

Altawız alalıq jaman,
Birlesken el dana bolur.

Jay ustasi:

Ulli seyil shadiyana,
Ráxmetli kúndúr búgin.
Er azamat elge pana,
Isenishim sendur búgin.
Bir kún sáwbet qursa eliń,
Sol kún kewliń ánjam seniń,
Kónilimniń sarayı meniń
Hám bálent, hám keńdur búgin.
Bálent imarat kórkine,
Ǵısh qoyarman men hár kúni.
Naqqash bolsań sóz múlkinе,
Tamasha eter kúndur búgin.

Ájiniyaz:

Hóneriń bizge órnekdur,
Ustalı el dúzelmekdur,
Sizge iltipatım kópdur,
Mádarım ózińdur búgin.

(Hámme ketedi).

KÓRINIS

Kesh túsedı. Saxnaǵa Xanzada shıǵadı. Qolında naǵıslı shay-qalta bar.

X a n z a d a :

Ariya

Qolań shashqa taraq batpas,
Jazılıp tarayın desem,
Ay sınığı ayna bolmas,
Súzilip qarayın desem.
Qapa kewlim ǵamǵa tolı,
Adasqan bir aq quw bolıp,
Qıldan jıńishke qızdıń jolı,
Jol tawıp barayın desem.
Kórinse de yar qarası,
Alıs bolıp tur arası

Pitpes kewlimniń jarası,
Baxtımdı sınayın desem.

KÓRINIS

Tal shıbıqtı tay etip minip jas bala keledi. Xanzada quwanıp, onıń aydarın sıypap qosıq aytadı.

X a n z a d a :

Aynanayın, inim meniń,
Ay kelbetli diydarıńnan.
Apań aylansın, aylansın
Jelbiregen aydarıńnan.
Jigit bolarsañ sendağı,
Más gezerseń ıshqı bağın.
Qız kewlin otlarğa jağıp,
Bezerseń kóp qardarıńnan.
Qalar balalıq maydanı,
Bolğıl jigittiń sultanı.
Berip mınaw shayqaltanı,
Xabar keltir Ziywarımnan.
Súydım dese, «jalğan» degil,
Xabarıń joq yardan degil.
Tawıp aldım joldan degil,
Bozatawdıń boylarınan...

(balanıń betinen súyedi hám bala ketedi).

KÓRINIS

Xanzada jalğız ózi. Kók jiyekte awıl ústinen úshten tuwğan ay qıyağı kórinedi. Qız taza ayğa súysinip, ırım qılıp, tájim etedi.

X a n z a d a :

Taza ay, taza jıllarğa
Jetkere bergey iláyım.
Ashıqlar júrgen jollarğa
Sáwleńdi shash, taza ayım.

TÓLEPBERGEN QAYÍPBERGENOV

(1929 — 2010)

Ózbekstan qaharmanı, Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan xalıq jazıwshısı Tólepbergen Qayıpbergenov óz kórkem dóretpeleri menen tek ǵana Turan xalıqlarına emes, al pútkil dúnya xalıqları ádebiyatlarında atı tanılǵan jazıwshı. T. Qayıpbergenov óziniń gúrrińleri, povestleri, romanları hám dramalıq, publicistikalıq shıǵarmaları menen XX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń rawajlanıwına salmaqlı úles qostı. XX ásirdiń 50-jıllarınıń ekinshi yarımınan baslap qaraqalpaq prozasında atı málim bola basladı. Onıń sol jıllardan XXI ásirdiń dáslepki on jıllıǵına shekem dóretken «Sekretar», «Muǵallimge raxmet», «Suwıq tamshı», «Uyqısız túnler», «Tánhá ózine málim sır» povestleri, «Sońǵı hújim», «Qaraqalpaq qızı», «Qaraqalpaq dástanı», «Kózdıń qarashıǵı», «Qaraqalpaqtıń óz qalpaǵı menen sırlasıwı» dástúriy romanları menen «Qaraqalpaqnama», «Qaraqalpaqpan. Táwekelshimen», «O dúnyadaǵı atama xatlar» roman-esseleri hám «Familiya», «Aydos baba», «Sahra búlbili» sıyaqlı dramalıq dóretpeleri bar.

Qaraqalpaq ádebiyatın rawajlandırıwǵa qosqan úleslerin bahalap, jazıwshı T. Qayıpbergenovqa Qaraqalpaqstan xalıq jazıwshısı (1975), Ózbekstan xalıq jazıwshısı (1993), Berdaq atındaǵı (1967), Hamza atındaǵı (1971), Maxmud Qashǵariy atındaǵı (1995), Mixail Sholoxov atındaǵı (2004) mámleketlik hám xalıq aralıq sıyıqlardıń laureatı ataqları berildi. Ol 2003-jılı Ózbekstan Qaharmanı bolıwǵa miyasar boldı.

T. Qayıpbergenov 1929-jılı 7-mayda Kegeyli rayonında diyqan shańaraǵında tuwıldı. Bolajaq jazıwshı bala waqıtlarınan baslap ádebiyatqa qızıqtı. 1945 — 47-jılları ol Xojeli pedagogikalıq uchilishesinde oqıdı. 1947 — 50-jıllarda ózi tuwılǵan awılında muǵallım boldı.

1955-jılı Qaraqalpaq mámleketlik pedagogikalıq institutınıń rus tili hám ádebiyatı fakultetin tamamlǵannan soń, «Ámiw-dárya» jurnalınıń xatlar bóliminde, radio esittiriw komitetinde redaktor, Jazıwshılar Awqamında juwaplı xatker bolıp isledi.

1959 — 64-jillari házirgi «Qaraqalpaqstan jasları» (buringı «Jas Leninshi») gazetasınıń redaktori, bir jildan soń baspanıń direktori, sońınan «Sovet Qaraqalpaqstanı» gazetasınıń bas redaktori lawazımlarında isledi. 1965 — 1967-jillari Qaraqalpaqstan televidenie hám radio esittiriw komitetinde bólim redaktori, 1967 — 1980-jillari Qaraqalpaqstan baspa sóz basqarmasında baslıqtıń orınbasarı, 1980-jildan baslap tap 2010-jillargá shekem Qaraqalpaqstan Jazıwshılar Awqamınıń baslıǵı lawazımında isledi. Ol 1957-jildan Jazıwshılar Awqamınıń aǵzası.

T.Qayıpbergenovtıń shıǵarmaları baspa sózde 1950-jillardan baslap járiyalanǵan. Onıń kitaplarınıń kópshiligi ózbek, rus, qazaq, túrkmen, qırǵız, ukrain, moldavan, eston, anglichan, polyak hám basqa da tillerde basılıp shıqtı. Sonday-aq Tólepbergen Qayıpbergenovtıń kóplegen intervyuleri, shıǵıp sóylewleri, maqalaları Angliya, Arabstan, Hindstan, Yaponiya, Vengriya, Vetnam, Gollandiya, Mongolstan hám basqa da mámleketlerdiń de baspa sózlerinde basılǵan.

T.Qayıpbergenovtıń dóretiwshiligi boyınsha hár túrli aspektte ilimiy izertlewler islendi hám islenip atır. Onıń dóretiwshiligi boyınsha akademik M.K.Nurmuxamedov, filologiya ilimleriniń doktorları Q.Maǵsetov, Q.Sultanov, Z.A.Nasrullaeva, Q.Kamalov, S.Bahadırova, K.Allambergenov filologiya ilimleriniń kandidatları T.Qurbanbaeva, Á.Qoǵıbaev, P.Nurjanov hám t.b. ilimiy miynetleri bar.

Jazıwshı T.Qayıpbergenov XX ásir qaraqalpaq milliy prozasına aytarlıqtay dárejede salmaqlı úlesler qosıp, rawajlandırıw menen birge, qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminiń baslı baǵdardaǵı izertlew obyektı boldı. Jazıwshınıń prozası ilimiy jumislardıń orayı bolıwǵa turarlıq. Jazıwshınıń dóretiwshiligi ózbek, qırǵız, rus ádebiyatshıları tárepinen de joqarı bahalandı. Sh. Aytmatov, A. Aripov, Á. Yakupov, Z. S. Kedrina, P. Shermuxamedov, M. Lomunova hám t.b. T.Qayıpbergenovtıń iri prozalıq dóretpelerine hám onıń jaratqan obrazlarına ózleriniń pikirlerin bildirgen.

T.Qayıpbergenov ózi jasaǵan XX ásirdiń barlıq tariyxıy basqıshlarınıń gúwası bolǵan. Sonıń ushında ol kórkem dóretiwshi sıpatında ótken buringı awqamınıń tariyxıy waqıyaların óz shıǵarmalarında sáwlelendirmewi múmkin emes edi. XX ásirdegi qaraqalpaq xalqınıń tariyxı, basınan keshirip ótken turmısı boyınsha jazılǵan «Sekretar», «Muǵallimge raxmet», «Uyqısız

tünler», «Suwıq tamshı», «Sońğı hújim», «Qaraqalpaq qızı», «Kózdiń qarashıǵı», «O dúnyadaǵı atama xatlar» sıyaqlı povest hám romanları bul tariyxıy dáwirdiń talaplarına jazıwshınıń bergen juwapları edi.

T. Qayıpbergenovtıń dóretken kórkem obrazları Atamurat, Jiyemurat, Jumagúl, Turımbet, Maman biy, Aydos biy, Ernazar alakóz, Amanlıq, Almagúl h.t.b. haqıyqıy jaǵdaylardan jaratılǵan jarqın obrazlar bolǵanı ushın da kórkem ádebiyat sınsılıarı tárepinen hár túrli bahalanıp, tartıslı pikirlerdi de tuwdırǵan. Egerde, jazıwshınıń dóretken obrazları turmıstan alınbaǵan jasalma tulǵalar bolǵanda, baspa sózde heshqanday pikir ayılmaǵan da bolar edi. Haqıyqatında da, jazıwshı T. Qayıpbergenovtıń dóretiwsilik sheberligi sonnan ibarat onıń jaratqan hárbir obrazı, hárbir xarakteri oqıwshılar hám ádebiyat sınsılıarı arasında barlıq waqıtta basqa qaraqalpaq prozaiklerine usamaytuǵın ózgeshe bir «sırlı jumbaқ» tuwdırdı, kóplegen pikir talaslarınıń kelip shıǵıwına sebepshi boldı. Bul jazıwshıdaǵı oy-pikirlerdiń tereńliginen, jazıwshılıq kórkem sheberliginen derek beretuǵın qubılıs, álbette.

T. Qayıpbergenovtıń qaraqalpaq jazıwshısı sıpatında biziń ádebiyatımızǵa alıp kelgen iri úlesi hám jańalıǵı — qaraqalpaq xalqınıń eski tariyxın birinshi bolıp kórkem ádebiyatta, sonıń ishinde prozanıń iri forması bolǵan romanda jarattı. Dúnya ádebiyatı tariyxı menen salıstırǵanda T. Qayıpbergenovtıń qaraqalpaq xalqınıń tariyxın keń formada kórkem sózde jaratıp, qaraqalpaq tariyxıy romanına tiykar salıwdaǵı xızmeti antik ádebiyatındaǵı Esxildiń, XIX ásir Batis Evropa ádebiyatındaǵı Volter Skottıń, XIX ásirdegi rus ádebiyatındaǵı Lev Tolstoydıń kórkem ádebiyattaǵı orınları menen bir qatarda turadı. Sonıń ushın da ol «Qaraqalpaq dástanı» trilogiyası ushın burınǵı Awqamnıń mámleketlik sıylıǵınıń laureatı boldı. Jazıwshı T. Qayıpbergenov Maman biy, Aydos biy, Qumar analıq hám basqa da qaharmanlardıń obrazların joqarı dárejedegi kórkemlik-sheberlik penen dóretken. T. Qayıpbergenovtıń usı tariyxıy trilogiyasındaǵı ayırım epizodlar hám qaharmanlar haqqında xalıq arasında túsinbewshilik pikirler bolǵan. Biziń pikirimiz boyınsha, jazıwshı T. Qayıpbergenov bul obrazlar menen epizodlardı óz xalqın masqaralaw ushın emes, al, kerisinshe ata-babalarımızdı qásterlew, tariyxtıń awır, qıyankeski kelbetin ashıp beriw maqsetinde óz

shıǵarmalarında utımlı qollanılgan. Bunday sıpatlı belgilerdi kórkem ádebiyat teóriyasında jazıwshınıń sheberlik mashqalasına baylanıstıradı. Jazıwshı bunday biziń ádebiyatımız ushın dástúriy emes «ersi» súwretlewler arqalı qaraqalpaq xalıq basınan sonday awır turmıstı ótkerse de urıs, apatshılıq, joqshılıq, teńsizlik, ashlıq, ábigershilik aqıbetlerine duwshaker bolsa da, hátteki, ayırım adamlar tuwısqanların joypıp alıw, tanımay ketiw jaǵdaylarına gırıptar bolsa da, xalıq barlıq waqıtta óziniń xalıqlıǵın, milliy salt-sanasın, ar-namısın, milliy genefondın taza saqlap qala alǵan, bul xalıq usınısı menen hasilzada hám batır xalıq degen pikirdi kórkemlep aytpaqshı boladı.

Ádebiyattanıw iliminde xarakterge mınaday anıqlama berilgen: «charakter» — grek tilinen alıngan bolıp, belgi, ózgeshelik degen mánisti bildiredi, yaǵnıy ádebiy xarakter — bul kórkem shıǵarmanıń mazmun hám formasınıń ózgesheligin belgileytuǵın kórkem sóz ónerindegi insannıń súwretleniwi.

Álbette, ádebiyattaǵı qaharman xarakteri turmıstaǵı adam xarakterinen málim dárejede ajralıp turadı. Jazıwshı xarakterdi dórete otırıp, onda haqıyqıy real tariyxıy adamnıń belgilerin sáwlelendiriwi múmkin, biraq, ádebiy xarakter — ideologiyalıq qubılıs, ol jazıwshınıń fantaziyasınan dóretiledi hám xarakter arqalı turmıstı izertlew, onı bahalaw haqqında obrazlı kózqaras sáwlelenedi (Ádebiy terminlerdiń sózligi, Moskva, 1975.).

Akademik J. Bazarbaev óziniń «Milliy ideya — biziń ideyamız» dep atalǵan monografiyasında «milliy xarakter — millettiń ózligi», — dep belgileydi. (Nókis: «Bilim», 2003. — 43-b.).

«Milliy forma — deydi A. Fadeev, — xalıqtıń psixologiyalıq emocionallıq ózgesheligi, hárbir milliy kórkem ónerdiń qaytalanımaytuǵın túrin, iyisin beretuǵın xalıqtıń milliy xarakteri». Hárbir xalıqtıń milliy ózgesheligin, ruwxıyatın, onıń millet sıpatındaǵı belgisin (mentalitetin) ashıw forması — milliy xarakter boladı.

Ádebiyattıń milliy ózgesheligin belgilew qaharmanıń individual xarakteri arqalı sheshiledi, aqırı ádebiyattıń bas predmeti adam, al hárbir xalıq ádebiyatınıń ózinshelligi, sol súwretlep otırǵan adamnıń ózinshelligi bolıp tabıladı.

T. Qayıpbergenovtıń prozasındaǵı dóretilgen hárbir qaharman «Qaraqalpaq qızı»ndaǵı Jumagúl, «Qaraqalpaq dástanı» trilogiyasındaǵı Maman biy, Aydos baba, Ernazar alakóz, Qumar ana-

lıq — bular biziń milliy ádebiyatımızdağı millettiń ruwxıy dúnyasındağı bar mártlik, sadıqlıq, qaysarlıq, xalıqtıń milliy gárezsizligi ushın óz janın ayamağan güressheńlik — bular qaraqalpaq xalqı wákillerine tán milliy xarakterler bolıp tabıladı.

Jazıwshı T.Qayıpbergenovtıń XX—XXI ásir qaraqalpaq prozasına alıp kelgen jáne bir dóretiwshilik ózgesheligi — onıń filosofiyalıq xarakterdegi kórkem sóz dóretpeleri: «Qaraqalpaq-nama», «Qaraqalpaqtıń óz qalpağı menen sırlasıwı», «Qálbimniń qamısı», «O dúnyadağı atama xatlar», «Türkiynama», «Qaraqalpaqpan. Táwekelshimen». Egerde, dúnya xalıqlar ádebiyatı konteksti menen salıstırıp dıqqat awdarǵanda, XIX ásirdiń birinshi yarımında jasaǵan rus jazıwshısı N.V.Gogoldıń «Zapiski sumasshedshego» degen dóretpesi bar. Jazıwshınıń bul shıǵarmasınıń jazılıw tariyxı, rus jámiyetshiliginiń, rus patshalıǵınıń ádilsizlik ideologiyasına qarsı narazılıqtan kelip shıqqan. Sonday-aq, ekinshi bir rus jazıwshısı F.M.Dostoevskiydiń «Zapiski iz mertvogo doma» atlı dóretpesi bar. Bul kórkem shıǵarmada F.M.Dostoevskiydiń usı taqılettegi filosofiyalıq oy-pikirleri sáwlelengen.

Ádebiyat teoriyasınan málim bolǵanıday, kórkem shıǵarmanıń ataması jazıwshınıń aytajaq ideyasın ańlatadı. Jazıwshınıń «Kózdıń qarashıǵı» romanınıń ataması da onıń aytajaq oy-pikirinen gárezli kelip shıqqan, onda qaraqalpaq xalqınıń jersuwdı, ana-tábiyattı, ekologiyalıq-ruwxıy hújbandı kózdıń qarashıǵıday etip saqlaw ármanı sáwlelendiriledi.

T.Qayıpbergenovtıń «Qaraqalpaqpan. Táwekelshimen» romanınıń atamasına dıqqat awdarıw da oǵada áhmiyetli. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginiń IV tomında táwekelshi degen sózdıń mánisin bılay túsindiredi: «Hesh nárseden taysalmaytuǵın, qorıqpaytuǵın, batır. Táwekel batırılıqqa baslaydı, geyde kórinip turǵan báleden qutqaradı, sonıń ushın xalıq: «táwekelshiniń qayıǵı suwǵa batpas» deydi. Aqıllı oylanaman degen she, táwekelshi dáryadan ótedi» (298-b.).

1958-jılı professor N.A.Baskakovtıń basshılıǵındağı shıqqan qaraqalpaqsha-russha sózlikte «táwekelshi» degen sózdi orıs tilinde bılay túsindirgen: «Riskuyushiy chelovek», sebebi táwekel degen sózdıń ózi rus tiline «Risk» dep awdarılǵan (631-b.).

Tólebergen Qayıpbergenovtıń «Qaraqalpaqpan. Táwekelshimen» dóretpesiniń payda bolıwı jazıwshı dóretiwshiliginiń

evolyuciyalıq ósiw jolı menen baylanıslı. Dáslep kishi formadağı gúrrińlerden baslap liriko-psixologiyalıq povestlerge, onnan keyin iri kólemdegi roman-dilogiya, trilogiyalardıń jazılıwı avtordıń kórkem oyınıń, jazıwshılıq kózqarasınıń tolısıp tereńlesiwine, onıń dóretiwshiliginde jańa-janrlıq hám stillik ózgesheliklerdiń rawajlanıwına alıp keldi. Jazıwshı óziniń ádebiy-estetikalıq kózqarasına say qaraqalpaq prozasına jańa formalar da alıp keldi: esse, intervyu, gúrrińlesiw, yadqa túsiriw hám t.b.

Jazıwshı T. Qayıpbergenov povest hám romanlarında qaraqalpaq xalqınıń milliy ózgesheligin iri obrazlarda dóretken bolsa, sońǵı jıllardağı dástúriy emes jańa formalıq shıǵarmalarında da xalıqtıń hadal perzenti sıpatında millettiń ullılıǵın kórsetpekshi boldı. Sonıń ushın da ol keyingi dóretpelerinde qaraqalpaqtı «hesh nárseden taysalmaytuǵın, qorıqpaytuǵın, batır — táwekelshi» dep kórsetti. Bul avtordıń xalıqtıń ullı keleshegin ańsaǵan ármanı da bolıwı kerek.

T. Qayıpbergenov XX ásir qaraqalpaq prozası tariyxında esse, intervyu, yadqa túsiriw sıyaqlı kórkem sóz formalarınıń da tiykarın salıwshısı sıpatında tán alındı.

* * *

T. Qayıpbergenovtıń kórkem dóretiwshilikke aralasqan dáslepki bes jılındağı dóretken shıǵarmaları kishi kólemli qosıqlardan ibarat boldı. Onıń bul dáwirde baspa kórgen «Tilegim» (1951), «Kelinshektiń quwanışı» (1954), «Muǵallım» (1955) hám taǵı basqa bir qatar qosıqlarında jas shayırdıń tilek-oyları, ózi jasap atırǵan ómirge, onıń ayırım tarawlarına bolǵan kózqarası, watanǵa degen súyispenshilik sezimleri jırlandı. Bul shıǵarmalardıń ideyalıq-tematikalıq baǵdarı, mazmunı, óz aldına qoyǵan maqseti-paxta atızınıń qaharmanı, miynet súygish kelinshektiń oqıwdan injenerlik diplom alıp qaytqan kúyewi menen ushırasqandağı quwanışın kórsetiw hám t.b. máseleler boldı. Mısalı, «Muǵallım» atlı qosıqta hújdanlı muǵallımniń biziń turmısımızdağı biyik hám húrmetli ornı kórsetip berildi.

T. Qayıpbergenov 50-jıllardıń ortalarında óziniń jazıwshılıq qádemini «Aljasıqtıń aqırı» (1954), «Arza» (1955), «Traktorshı» (1955), «Joldaǵı jánjel» (1955) sıyaqlı kishigirim gúrrińler jazıwdan basladı. Ol usı jıllardan 1956-jılǵa shekem bulardan basqa da «Isiń sózińdey emes», «Pochtalyon kelgende», «Ana

ashıwı», «Eki kózli», «Kim ayıplı», «Maqset», «Pillekeshler», «Ókinish», «Tartıs», «Batıl qádem», «Aygúl» usáǵan gúrrińler jazdı hám olar óz waqtında sol jıllardaǵı gazeta-jurnallarda járiyalanıp barıldı. T. Qayıpbergenovtıń bul prozalıq shıǵarmaları 1961-jılı «Bloknot sóyleydi» degen at penen óz aldına kitap bolıp ta basılıp shıqtı.

T. Qayıpbergenovtıń gúrriń mektebinen usılayınsha tabıslı ótiwi onı usı jıllarda-aq povest jazıwǵa iytermeledi. Solay etip, ol 1956-jılı «Sekretar», 1958-jılı «Muǵallimge raxmet» atlı dáslepki povestlerin dóretti hám baspa sózde daǵazaladı.

T. Qayıpbergenovtı gúrrińlerinen de beter jazıwshı sıpatında elge kóbirek tanıtqan shıǵarmaları onıń povestleri boldı. Sonlıqtan da sınıshılar waqtında bul haqıyqatlıqtı «Óziniń haqıyqat jazıwshılıq jolin ol (T. Qayıpbergenov — A.K.) prozanıń iri janrlarınan taptı» — dep ádil bahalaydı.

«Sekretar» — T. Qayıpbergenovtıń tuńǵısh povesti bolıp tabıladı. Povest 1956-jılı «Qaraqalpaqstan ádebiyatı hám isskustvosı» jurnalınıń 2 — 3 — 4-sanlarında járiyalanıwdan-aq jámiyetshiliktiń dıqqatın ózine tarta basladı. Shıǵarma 1976-jılı Qaraqalpaqstan ASSR Ministrler Soveti menen Jazıwshılar awqamınıń povestler ushın járiyalanǵan konkursında birinshi sıylıqtı jeńip alıwǵa miyasar boldı. 1958-jılı bolsa Qaraqalpaq mámleketlik baspası tárepinen óz aldına kitap bolıp basılıp shıqtı. Povest 1959-jılı ózbek tilinde Tashkentte, 1975, 1985-jıllarda eki ret rus tilinde Moskvada daǵazalandı.

Povest, haqıyqatında da, usı janrdıń qaraqalpaq prozasında ósip rawajlanıp, kámalatqa keliw jollarınan derek berip turatuǵın eń qunlı liro-epikalıq shıǵarmalardan bolıp tabıladı. Bunı povesttiń bay mazmunı menen ıqsham formasına talqı islew arqalı anıq seziwge boladı.

Povest ekinshi jer júzlik urıs dáwirindegi jas óspirim mektep oqıwshılarınıń turmısın súwretlewge baǵıshlangan.

Jazıwshı ata-anaları, tuwǵan-tuwısqanları frontqa ketip, olardıń ornın bildirmey, bir jeńnen qol, bir jaǵadan bas shıǵarıp, pídákerlik miynet etip atırǵan usı jas óspirimlerdeń obrazın jasaw arqalı urıs dáwiriniń qıyınshılıǵın, sol dáwirdegi awır sharayatlar sebepli erte erjetken balalar psixologiyasın, olardıń Watan azatlıǵın tezletiw ushın tılda islegen qaharmanlıq miynetlerin isenimli hám kórkem etip ashıp bergen.

Povestte balalar sanasındaǵı bul jaqsı sıpatlardıń qalıplestirishileri sıpatında kolhoz belsendileriniń, mektep direktorı Tájenniń, Atamurattıń anası Orazgúldiń, kolhozshı Temirخان atanıń obrazları sátili jasalınǵan. Avtor bul obrazlar arqalı urıs dáwirindegi jámiyetlik ómirdi, adamlar arasındaǵı qarım-qatnas-tı, jas áwladlarǵa berilip atırǵan tálim-tárbiyanı kórsetip beriw menen birge, awılдаǵı ómir kórinisin bir tutaslıqta súwretlep beriwge de háreket etken.

Povesttegi bunday ideyalar turmıstan tuwǵan haqıyqıy konfliktlerdiń tábiyǵıy rawajlanıp, shiylenisiw shegine jetip, isenimli sheshiliwin tapqan jónelislerinde ayrıqsha bir sheberlik hám kórkemlik penen ashıp beriledi. Máselen, Atamurattıń ayırım menmenlik ádetlerin saplastırıp, Serjannıń ójetlikti qoyıp, Ámettiń ákesi Ataxannıń satqınlıǵına arlanıp payıtındaǵı ózin ózi jeńiw ushın alıp barǵan dramatismge tolı ishki gúresleri usınday turmıshań konfliktlerdiń belgileri bolıp tabıladı. Ásirese bul jaǵday Ámet obrazınıń jasalıwında ayqın kózge taslanadı.

T. Qayıpbergenovtıń 1958-jılı «Jetkinshek» gazetasında járiyalanıp, 1959-jılı QQMB tárepinen óz aldına kitap bolıp basılıp shıqqan ekinshi «Muǵallimge raxmet» povesti tek «qaraqalpaq ádebiyatınıń ǵana emes, sol dáwirdegi pútkil keńes ádebiyatınıń eń jaqsı shıǵarmalarınıń biri» sıpatında bahalandı. Bul povesttiń ideyalıq-kórkemlik sapasına berilgen haqıyqıy baha edi. Sol ushın da povest kóp uzamay ózbek (1962, 1978), rus (1966, 1978, 1979), moldavan (1981), qazaq (1983) tillerine awdarılıp, óz aldına kitap halında basılıp shıǵa basladı. Avtorǵa bul povesti ushın 1971-jılı Hamza atındaǵı Ózbekstan mámleketlik sıylıǵınıń laureatlıǵı berildi.

Povest tematikasınıń kórinip turǵanıday, bilimlendiriw máselesine baǵıshlanıp jazılǵan. Onda tiykarınan Qaraqalpaqstanda jańa oqıtıp usılındaǵı keńes mektepleriniń payda bolıwı, sol mektepti dúziwdegi júz bergen qıyınshılıqlar, bul qıyınshılıqlardı jeńip, xalıqtı ǵalaba sawatlandırıwdaǵı dáslepki muǵallimlerdiń alıp barǵan gúresleri waqıyaları súwretleniw tabadı. Avtor povestte usı xalıqtı sawatlandırıw jónelisindegi dáslepki muǵallimlerdiń atqarǵan xızmetleri menen tutqan ornın súwretlew arqalı ustaz degen attı ulıǵlaw menen birge, XX ásirdiń 20 — 30-jıllarındaǵı qaraqalpaq xalqınıń sawatlılıqqa umtılıwdaǵı qıyın hám dańqlı jolların ashıp kórsetiwdi bas maqset tutqan.

Povesttegi bul ideya dáslepki muǵallim Meńlimurat hám onıń bilim alıwǵa háwes, zeyinli, shaqqan Turdimurat sıyaqlı haq kókirek shákirtleriniń obrazın jasaw arqalı isenimli hám oǵada kórkem etip ashıp berilgen.

«Muǵallimge raxmet» povestiniń tabıslarınan ruwxlanǵan T. Qayıpbergenov sol 50-jıllardıń aqırında roman janrına batıl túrde qol urdı. 1960-jılı onıń «Sońǵı hújim» romanı óz aldına kitap bolıp basılıp shıqtı. Roman eń dáslep 1959-jılı «Qurban» degen atama menen «Ámiwdárya» jurnalında (N1—2—3-sanlarında) daǵazalandı. Roman 1970-jılı ózbek hám rus tillerinde Tashkent kitap baspalarınan awdarmalanıp shıǵarıldı. 1980-jılı bolsa jazıwshınıń 5 tomlıǵınıń 5-tomına engizildi.

T. Qayıpbergenov 60-jıllarda bir qatar roman, povestler jazıp, tek ǵana óz dóretiwshiliginde emes, pútkil qaraqalpaq ádebiyatında úlken ilgerli burılıslar jasap, prozamızǵa ideyalıq-tematikalıq baǵdarları, janrlıq, formalıq ózgeshelikleri, qaharmanlar obrazın jasaw, konflikt tabıw, kompoziciya dúziw, waqıyalardı súwretlewdegi kórkemlik sheberlikleri boyınsha úlken jańalıqlar alıp kirdi. Mısalı, ol óziniń «Qaraqalpaq qızı» romanı menen qaraqalpaq romansılıǵına eki kitaplı roman-dilogiya formasınıń kirip keliwine birinshi bolıp tiykar salǵan bolsa, «Suwıq tamshı», «Uyqısız tünler» povestleri menen tek ǵana liro-epikalıq povestlerden turatuǵın qaraqalpaq prozasın povestlerdiń jańa túri liriko-psixologiyalıq povestler menen bayıttı. Al, «Qaraqalpaq dástanı» romanınıń birinshi kitabı «Maman biy ápsanası» menen bolsa birinshilerden bolıp tariyxıy epopeyaǵa baslama saldı.

Solay etip, T. Qayıpbergenov bul roman, povestleri menen tek ózin keń qamtımlı, kóp jobalı epik prozanıń haqıyqıy sheberi, talantlı jazıwshı sıpatında burınǵıdan da keńirek tanıtıp qoymastan, qaraqalpaq prozasınıń jetekshi janrǵa aylanıp, pútkil awqamlıq kólemde de keńnen tanılıwına, dúnya ádebiyatları qatarına qaray qádem taslay baslawına salmaqılı úles qostı.

T. Qayıpbergenovtıń 60-jıllar qaraqalpaq prozasında ónimli hám tabıslı islegenliginiń jáne bir gúwası — onıń usı jıllarda jazılǵan «Suwıq tamshı» (1964), «Uyqısız tünler» (1965) eki liriko-psixologiyalıq povestleri boldı. Ol bul shıǵarmaları menen qaraqalpaq povestshiligin tek mazmun jaǵınan bayıtıp qoymastan, oǵan janrlıq, formalıq jaqtan da jańa túr, jańa

sıpat engizdi, óziniń zamanagóy temalarda da qálem terbetiw múmkinshiliginiń keń ekenligin dálilledi.

T. Qayıpbergenov bul povestlerinde liro-epikalıq povestlerge tán bolǵan qaharmanıń ishki keshirmeleri, eske túsiriwleri, kúndelik dápter, xat hám t.b. súwretlew ózgesheliklerinen puxta paydalanǵan. Atap aytsaq, «Suwıq tamshı» povestinde usı shıǵarmanıń bas qaharmanı Kamaldıń kúndelik dápteri tiykarǵı súwretlew forması bolıp xızmet etse, «Uyqısız tünler» povestinde waqıyalar liro-epik qaharman Gúlzardıń tilinde birinshi bette bayanlanadı.

Eki shıǵarma tek formalıq jaqtan emes, ideyalıq mazmunı, tematikalıq jaqtan da bir-birine júdá jaqın keledi. Bul povestlerdiń ekewinde de ekinshi jer júzlik urıstıń jaslar táǵdirine tiygizgen zıyanlı aqıbetleri kórsetip beriledi. Máselen, «Suwıq tamshı» povestiniń qaharmanı Kamal pák hujdanlı, miynet súygish, uqıplı hám ziyrek, úyinde de, jámáatte adamlar arasında da, súygen qızı Zıyadanıń aldında da abroylı, ómirde ıǵballı, jumısta aldınǵı qatar ıǵallı jigit bolǵanı menen, ómir boyı bir nárseden — ol da bolsa ákesi Jamaldıń urıs dáwirindegi satqınlıqlarınan qıylanıp, hújdan azabında jasadı. Mudamı «satqınnıń perzenti» degen at kóteriwden qalay qutılıwdıń jolların oylap, ózin ózi jep, ishinen kemiriledi.

Qaharman sanasındaǵı bul mashaqatlı güreste onıń pák hújdanı, Watanǵa shın berilgenlik, ádep-ikram, adamgershilik, sanalıq pazıyletleri bárinen basım kelip jeńip shıǵadı. Bul güreste ol anasınan, súygen qızı Zıyadadan, jámááttен, dógeresindegi jaqsı adamlardan quwatlaw tabadı. Aqır-ayaǵında ol súygen qızı Zıyadanıń urısta qaharmanlarsha qaza tapqan ákesiniń familiyasına ótip, Watan qorǵaw ushın áskerlikke atlanadı. Ol bunı úlken baxıt dep esaplap, qattı quwanadı. Bul arqalı avtor ruwxıy pákleniwdiń adam balası ushın úlken baxıt ekenligin kórsetip beredi.

Al, ekinshi «Uyqısız tünler» povestinde urısta ata-anasınan ayırılıp, bir kózi láket, jurday jetim bolıp qalǵan Gúlzardıń turmıs qıyınshılıqları menen gürestegi ayanıshlı táǵdiri sóz etiledi.

Shıǵarmada Gúlzar obrazı usınday turmıs qıyınshılıqlarında shıńlanıp pıskен, pák hújdanlı, perzentlik parızǵa, doslıqqa, muhabbatqa sadıq, mehriban, adamgershilikli adam sıpatında jasalınǵan. Ol urısta ata-anasınan ayırılıp, jetim qalıp, balalar

úyinde tárbiyalangan rus qızı ekenligin bile tursa da, hátte úlkeyip, kamalatqa kelip, ómirden óz ornın tawıp ketse de, urıs jıllarında ózin ólimnen qutqarıp qalıp, Gúlzar Qaraqalpaqova degen at penen balalar úyine tapsırıp ketken qaraqalpaq soldatın hesh yadınan shıǵarmaydı, oǵan bárhama minnetdar bolıp júredi. Onı tawıp alıp, raxmet aytqısı keledi. Sol maqsette onı izlep Qaraqalpaqstanǵa keledi.

Jazıwshı onıń bul Qaraqalpaqstanǵa keliw saparların, ózin ólimnen qutqarıp qalǵan soldat-ákeni izlewlerin, emlewخانada biytanıq qaraqalpaq hayalı menen tanısıwların, oǵan degen miyribanlıq qatnasıqların, onıń qaraqalpaqstanlı jigit Maratqa degen muhabbatın qaharmannıń oy-sezim, ishki keshirmeleri arqalı oǵada sheber etip kórkem sáwlelendirip bere alǵan.

Avtor shıǵarmada usınday liriko-psixologiyalıq súwretlew usıllarınan basqa da portretlik súwretlewler menen poetikalıq detallastırıwıardan da puxta paydalanǵan. Mısalı, «Suwıq tamshı» povestindegi monshadaǵı qaharman tóbesine tamǵan suwıq tamshı detalınan onıń ómirine túsken daq — ákesiniń satqınlıǵı — Kamal ómirine túsken úlken bir suwıq tamshı ekenligin simvollastırıp bergenligin sezsek, Gúlzar Qaraqalpaqovanıń dóngelenip qırqılǵan shash túrmeklerin Gogoldıń shashına usatıp súwretlewlerinen jazıwshınıń portretlik súwretlewlerdiń de sheberi ekenligin kóriwimizge boladı.

Jazıwshı bul povestleriniń izi menen 1968-jılı «Qaraqalpaq dástanı» roman-epopeyasınıń «Maman biy ápsanası» atlı birinshi kitabın baspadan shıǵardı. Bul qaraqalpaq prozasındaǵı K. Sultanovtıń «Ájiniyaz» romanı menen bir qatarda dóregen tariyxıy roman edi. Soń 1971-jılı romannıń ekinshi kitabı «Baxitsızlar», 1976-jılı úshinshi kitabı «Túsiniksizler» basıp shıǵarıldı.

Roman 1979 — 1980-jıllarda basıp shıǵarılgan jazıwshı shıǵarmalarınıń bes tomlıǵına hár kitabı bir tomnan 3 tom bolıp engizildi. Solay etip, jazıwshı qaraqalpaq ádebiyatında birinshi bolıp úsh kitaplı roman-trilogiya jarattı.

Jazıwshı bul romanı ushın 1986-jılı burınǵı Keńes awqamı Respublikalarınıń mámleketlik sıylıǵınıń laureatı boldı. Roman jarıq kórgen jıllarınan baslap ózbek, rus, qırǵız tillerinde bir neshshe ret kitap bolıp basılıp shıqtı. 1982-1983-jıllarda bolsa bul romanlar ózbek tilinde de úsh tomlıq etip shıǵarıldı.

1998 — 1999-jillarında ózbek tilindegi bul úsh tomlıq gárezsizlik ruwxında qayta islenip, jáne jañadan bastırılıp shıǵarıldı. Mámleketlik sıylıqqa usınılıwına baylanıslı bul romanlar 1985-jılı rus tilinde de burıngı basılıwı tiykarında hár kitabı dara-dara qayta baspa kórdi.

T.Qayıpbergenov bul roman-epopeyanı progressiv milliy dástúrlerdı tereñ ózlestiriw, ĞMDA xalıqları romanslılıǵı menen jáhán romanslılıǵınıń jetiskenliklerin óziniń jazıwshılıq ustaxanasında tıǵız jámlestire alǵan sheber novatorlıq háreketleri arqalı dóretti.

T.Qayıpbergenov óz romanında roman-epopeya janrınıń nızamlılıqlarına boysınǵan halda qaharman obrazınıń jaña tipin tiykarǵı qaharmanlar obrazı menen bekkem baylanıstaǵı XVIII — XIX ásirlerdegi qaraqalpaq xalıq massasınıń obrazın, yaǵnıy usı ásirlerdegi qaraqalpaq xalqınıń turmıs táriziniń obrazın jaratıp berdi.

T.Qayıpbergenov 80-jillar qaraqalpaq prozasında da jemisli miynet etti. Ol bul jillarda «Qaraqalpaqnama» (1985), «Kózdiń qarashıǵı» (1986), «Qaraqalpaqtıń óz qalpaǵı menen sırlasıwı» (1990) romanları menen bir qatarda «Qara úyden keń dúnyayaǵa» (1987), «Qudaydıń neshe atı bar» (1990) toplamlarına engizilgen bir qatar kórkem publicistikalıq shıǵarmalar da jazdı. 1995-jılı «Qaraqalpaqnama» roman-essesi ushın Maxmud Qashǵariy atındaǵı xalıq aralıq sıylıqtıń laureatı boldı.

Jazıwshınıń «Qaraqalpaqnama» shıǵarması stili, kompoziciyalıq forması jaǵınan esse bolǵanı menen, súwretlegen dáwiri, obrazlar sisteması, epikalıq keń masshtablı hám taǵı basqa ózgeshelikleri boyınsha roman, haqıyqıy kórkem shıǵarma. Sebebi, bunda bir xalıqtıń payda bolǵan dáwirinen baslap tap búgingi künge deyingi uzaq ómir jolı súwretlenedi. Al, bunday keń masshtablılıq, kóp mashqalalıq sintezlestiriw ónerisiz beriliwi múmkin emes.

Usı jerde «roman-esse tutası menen ótmish haqqındaǵı ápsanalardan, tariyxıy dereklerden ibarat eken, soǵan qaraǵanda, bul tariyxıy roman bolmay ma, nabada roman-ápsana emes pe?» degen soraw tuwıwı múmkin.

Romanda tiykarınan eki obraz — xalıq obrazı menen avtor obrazı sheshiwshi rol atqaradı. Ápsanalар bolsa usı xalıqlıq xarakterdi hár qırınan kórsetiw ushın qollanıladı, yaǵnıy folklorlıq

motivlerden, folklorlıq syujetlerden (ápsana hám tađı basqa formasındađı) paydalanıw, paydalanıw bolǵanda da poetikalıq maqset ushın paydalanıw fol`klorǵa jaqınlasıwdan emes, kerisinshe onnan uzaqlasıwdan, jańa realistlik estetikalıq sistema - roman-esse payda bolǵanlıǵınan derek beredi.

Ekinshiden, roman-essedegi qollanılǵan hár bir ápsana jay ápiwayı aytila salınbaydı, avtor hár bir ápsanaǵa óziniń poziciyasın sındiredi, onnan konkret juwmaq jasaydı, yaǵnıy hár bir ápsana bayanlawshı qaharmannıń sana-seziminiń rawajlanıwına belgili dárejede tásirin tiygizedi. Ápsanalar arqalı xalıqtıń xarakteriniń ósiw-ózgeriw logikası anıqlanıp beriledi. Avtor obrazı bunda belgili bir xalıqtıń jámiyetlik kelbetin kórsetiwshi dara tip, xalıqtıń aldınǵı qatar wákili jeke adam sıpatında kózge taslanadı.

Usı jerde ápsanalar haqqında jáne orınlı eki soraw tuwadı. Durıs, kópshilik ápsanalar xalıqtıń jaqsı sıpatların kórsetiw ushın xızmet etken, biraq bulardıń kópshiligi Quday, Adam-ata atları menen baylanıslı bolıp keledi ğoy. Bular shıǵarmaǵa diniy-mistikalıq sıpat baǵısh etip turǵan joq pa eken?

Ekinshiden, geypara ápsanalar (mısalı, ala awızlıqtı kórsetiwshi) xalıqtıń namısına tiywshilik, onı jerge urıwshılıq álamatları sıpatında kózge taslanbay ma?

Biz bul eki sorawǵa da «joq» dep juwap beremiz. Birinshi dálil, romanda Muxammedtiń qalay payǵambar bolǵanlıǵı hám t.b. usıǵan usıǵan dinge baylanıslı ápsanalar qollanılǵanda, jekke adamnıń da, xalıqtıń da ullılıqqa jetiw jolınıń tiykarı — ruwxıy tazalıq, keń peyillik, haqqóylik usıǵan sıpatlardı dálillep kórsetiw ushın maqsetli paydalanıw. Avtor usınday ápsanalar mısasında qaraqalpaq xalqınıń ruwxıy taza, pák niyetli, güresheń xalıq ekenligin kórsetken.

Ekinshiden, avtor xalıqtıń sawatsızlıǵın, awız birshiligi bolmaǵanlıǵın kórsetiwshi ápsanalardı qollanǵanda, xalıqtıń namısına tiywdi emes, al, kerisinshe namısın qorǵawdı názerde tutqan. Avtor bul arqalı xalıqtı awızbirshilikke, sawatlılıqqa shaqırmaqshı bolǵan. Bunı ele de ayqınıraq túsindiriw ushın Gavrovo házillerin yadqa túsireyik. Sırttan qarasań, bul házilderde Gavrovolılardı sıqmarlıǵı ushın jerge urıp qoyǵanday. Haqıyqatında da, solay ma? Yaq, kerisinshe usı sıqmarlıqtı sıqaq etiw arqalı ısırapǵoylikke qattı soqqı berilip turǵan joq pa?!

Uliwma, T. Qayıpbergenov bul roman-essede ne haqqında jazbasın, birinshi gezekte óz xalqın shın súygen patriot sıpatında kózge taslanadı. Roman-esse patriotizm ideyaları menen tereń suwǵarılgan, avtor óz xalqı, óz ádebiyatı haqqında sóz etkende onı ulıwma adamzat tariyxı, ulıwma jer jüzlik ádebiyat tariyxı menen tıǵız baylanısta alıp súwretleydi. Al, ótmish waqıyalarına bolsa burınǵı tariyxıy romanlardaǵıday usıllar menen qatnas jasap, olardıń búgingi adamzatqa dáneker bolatuǵın «paydalı qazılmaların» ǵana tańlap aladı, olardı búgingi kúnniń waqıyaları menen júyi bilinbestey dárejede biriktirip jiberedi.

T. Qayıpbergenovtıń 1990-jılı «Ámiwdárya» jurnalında járiyalangan «Qaraqalpaqtıń óz qalpaǵı menen sırlasıwı» romanı ideyalıq baǵdarı boyınsha «Qaraqalpaqnama» romanında ortaǵa qoyılǵan máselelerdi jáne de tolıqtıradı, bul roman «Qaraqalpaqnama»nıń zańlı jalǵası sıyaqlı. Meyli, bul shıǵarmalardaǵı súwretlenilgen waqıyalardıń xronologiyalıq tártibi me, meyli, tematikalıq jaqınlıq pa — bári usı izbe-iz zańlılıqtı dállep turadı. Bulay degenimizdiń, sebebi, bul eki shıǵarmanı da tikkeley bir náirse — xalıq táǵdiri haqqında filosofiyalıq pikir júritiw únles etip turadı. Birinde xalıqtıń áyyem zamanlardan tartıp 50 — 60-jıllarǵa deyingi ómirin oy elegenen ótkeriw húkim súrse, ekinshisinde jaqın ótmishimizdegi tubalaw dep atalatuǵın dáwir menen qayta qurıw zamanınıń orın almasqan waqtındaǵı alasatlı dúnyaǵa filosofiyalıq pikir júritiw tiykarǵı leytmotivti quraydı. Bunı biz romannıń baslı qaharmanı Ospan O`mirovtıń óz qalpaǵı menen sırlasıwlarınan, yaǵnıy ótken ómir menen onıń ózi maǵızın shaǵıwǵa háreket etip atırǵan ol ushın tosınnan bolǵanday qayta qurıw dáwirin salıstırıp, «Zaman qanday zaman boldı?» dep úzliksiz tolǵanıwlarınan, romannıń basqa da qaharmanlarınıń zaman, el, siyasat, mámleketlik kólemdegi basshılar hám basshılıq haqqındaǵı pikir júritiwlerinen anıq seziwimizge boladı. Romanda avtor da usı másele haqqında pikir júritiwdi tiykarǵı maqset tutadı. Biraq, jazıwshı bul máselelerde romannıń geypara qaharmanları tutqan poziciyadan barmaydı, al, barlıq (jekke hám jámiyetlik) pikirlerdi ózinshe juwmaqlastırıp, qayta qurıw siyasatına, qayta qurıw dáwirine ózinshe kritikalıq sın pikir júritedi.

Romanda qayta qurıw dáwiriniń draması filosofiyalıq pikirlewler dárejesine kóterilip súwretlenip berilgen. Avtor qayta qurıw dáwiri mısasında jámiyette qanday sociallıq qatlamlardıń

bar ekenligin hám olardıń arasındaǵı qarama-qarsılıqlardı ashıp beredi. Romanda usı sociallıq qatlamlardıń ómirge kóz-qarasları, tutqan poziciyası obrazlı túrde kórkem sáwleleniwın tabadı. Usı jaǵınan alıp qaraǵanda, biz bul romandı dáwirdiń siyasiy kelbetin sáwlelendiriwdiń úlgisin kórsetetuǵın novatorlıq shıǵarma dep esaplawǵa haqılıımız.

T.Qayıpbergenov 90-jıllarda da «Kewlimniń qamusı» (1995), «O dúnyadaǵı atama xatlar» (1992), «Aydos baba» («Mıń tillaǵa tigilgen gelle») (2001), «Qaraqalpaqpan. Táwekelshimen» (2003) sıyaqlı bir qatar povest, roman, dramalar jazıp, ǵárezsizlik dáwiri qaraqalpaq ádebiyatına da salmaqlı úles qostı.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. T. Qayıpbergenovtıń qaraqalpaq ádebiyatındaǵı ornı haqqında aytıp berıń.
2. Jazıwshınıń dáslepki gúrrińleri hám dáslepki gúrrińler toplamı haqqında nelerdi bilesiz?
3. «Sekretar», «Muǵallimge raxmet» povestleri haqqında aytıp berıń.
4. «Uyqısız túńler», «Suwıq tamshı» povestlerin oqıp shıǵıń hám Kamal, Gúlzar Qaraqalpaqova obrazlarına sıpatlama berıń.
5. «Qaraqalpaq qızı» romanın oqıp shıǵın hám ondaǵı baslı obrazlarǵa sıpatlama berıń.
6. «Qaraqalpaq dástanı» roman trilogiyasınıń úsh kitabı jóninde, olardaǵı tariyxıy haqıyqatlıq, tariyxıy obrazlar haqqında aytıp berıń.
7. Jazıwshınıń «Qaraqalpaqnama» roman essesiniń janrlıq ózinsheligi haqqında ne bilesiz?
8. Jazıwshınıń ǵárezsizlik dáwirinde jazǵan shıǵarmalarına shoılıw jasań.
9. Jazıwshınıń publicistikalıq shıǵarmaları haqqında aytıp berıń.

Tólebergen Qayıpbergenov

QARAQALPAQNAMA

(roman-esseden úzindi)

Jer júzinde adamlar kóbeyip, olar hár qıylı toparlarǵa bólinip jasay baslawdan, quday hár topardı bir-birinen ayırıp basqarıw ushın ózinshe kóp atlardıń dizimin dúzip bir kúni jolǵa ráwana boladı hám qaysı toparǵa kelse, tayar dizimine qarap turıp,

o‘gan at qoyip kete beredi. Ol qaysi toparga at qoysa da o‘zini qudayliq iri hawazi menen ush ret «Seni atin Ingilis! Ingilis! ..Ingilis!.. yamasa seni atin Oris!.. Oris!.. Oris!.. yamas seni atin Francuz!.. Francuz!.. Francuz!.. bolmasa seni atin O‘zbek!... O‘zbek!... O‘zbek!...» dep a‘lemge ush ret jar saladı eken. Onıń oz awzınan atın esitkenlerdiń quwanışı qoynına sıymay ozli-ozli shuńkildesip oz-ara oyın-zawıq qurıp qala beredi.

Sonnan quday dizimdeki bar atların tewsip qaytıp kiyatırsa, Ámiw degen dáryanıń teńizge quyıp atırǵan jaǵalay qońıslasqan bir shoq ılashıqtı kórip qayrıladı hám:

— Kimlersiz? — deydi.

— Sizden ayt qoyıw keledi dep kútip otırǵan bendelerińiz-biz, — deydi awıl adamları.

— Tayar atlardı túwesken edim, bálkim, úlkenirek bir awılǵa qosılıp, solardıń atı menen jasarsız, — deydi ol.

— Quday bolsańız bārsheni teńdey kórip, oz aldımızǵa at qoyıp beriń! — dedi awıl bir awızdan.

Ol biraz ashıw menen oylanıp turıp:

— Topıraǵıńız az bolıwına qaramastan kútá ojet kóripesiz, bas kiyimińiz boyınsha házirshe qaraqalpaq bola turıńlar, — deydi.

— Ne deseńiz de qayılmız, biraq hámme sekilli bizińde qulaǵımızǵa baqırıp at qoyıń, álem esitsin! — deydi olar.

— Áwele dizimge atıńızdı jazbay turıp a‘lemge jar salıwǵa bolmaydı, — deydi ol.

— Qashan jazasız? — depti olar.

— Sizlerge uqsap umıtıp qalǵanlar jáne tabılıwı itimal, sol ushın xızmetkerlerimdi qayta jıynap, qosımsha atlardıń dizimin dúzgennen keyin aylanıp kelemen, — dedi ol.

Awıl «Qullıq» desip qaladı.

Quday sol ketisten qaytıp izine oralmadı, olar kóp kútedi, oǵırı kóp kútedi. Aqır sońı atqoyıwshı bizlerge keliwge erinip, atımızdı álle qanday kontinette jasawshılardıń diziminiń izine ertip jibergen shıǵar, degen oy menen onı ozleri izlep ellerden-ellerge gezedi. Sóytip, Evropanıń diziminde «Pecheneg», «Chernie klobuki» degen bos atlardı kórip, «Há quday bizdi «Qaraqalpaq» degenin umıtıp usınday atlar berip ketken shıǵar» degen oy menen, kim pecheneg dep shaqırsa da kim «Chernie klobuki» dep shaqırsa da «Há, lábbay!» desip hawaz berip jasaǵan. Biraq, quday qulaǵına baqırıp at qoyǵan xalıqlar qatarında ozlerin hesh kimge tanita almaydı.

Bunnan soñ olar Aziyanıñ diziminde bos turğan «Kulaxi-siyax» «qalpaq», «qara bórıkliler» degen atlardıñ barlıgın esitedi. Aziyağa qaytadı hám kimde kim sol atlardıñ qaysısın aytıp shaqırsada «Há» «Lábbay» dewin dawam etedi. Olarğa bulda heshteñe bermeydi. Atsız jasaw, námálim jasaw! Qorlıqlı! Aqır soñında olar at qoyıwshınıñ óz awzınan jónেকে hám ashıwlı bolsada «Qaraqalpaq» degen attı esitken áwelgi mákánına qayta aylanıp keledi. Áne usı kárada olar qudaydıñ izlep keliwinen dámelenip, endi qonıs ózgertpewge sert etedi.

Sol kútkennen beri hár kúni qulağın aspanğa tuta bergeni ushın, basqalarğa qarağanda qaraqalpaqlardıñ qulaqları úlkenirek boladı...

Usılayınsha biziñ xalıqtıñ atı quday tárepinen qulağına úsh ret ayılmağanı sebepli álemge námálim qalğan.

Al, meniñ romanlarıma úshinshi mártebe xalıqtıñ atın qosıp qoyğandağı maqsetim — xalqımınıñ bir perzenti sıpatında ózim-aq álemge «Qaraqalpaq!» «Qaraqalpaq!» «Qaraqalpaq!» dep úsh ret jar salıw!

Soraw: Bul kitaptıñ jazılıw forması avtor ushın jaña emespe?

Juwap: Biziñ xalıqta kim birinshi qáteligin ekinshi ret tákirarlasa — aljasqanı, al jaña nárse islew jolında birinshi ret qáte islese — ele aljasqanı emes, — degen ráwiyat bar. Men usı ráwiyatqa súyendim.

Biraqta atam hár saparı «Sen jañadan jay salmaqshı bolsañ, jurttı maqtağan jaylardan eñ keminde on ekisin kórip bolıp basla, bul olardıñ birewin úlgi qıl degen gáp emes, sen óziñdikin sal, heshkimdikin tákirarlama», dep aqıllandıratuğın edi. Al, biziñ kósheniñ biyi «eger sen sázende bolıwdı qáleseñ, qolındağı duwtardı biymánis dıñgırlatpay, eñ jaqsı sázendeniñ tarları saz, sestı bálent duwtarın alıp, on eki perdesin birim birim basıp kórgennen keyin óziñe kerekli seslerdi óz duwtarına tabıwğa tırıs» dep keñes beretuğın edi. Meniñ bir ret suwdan kózim qorıqqanın hesh qashan esinen shıǵarmaytuğın anam «Eger sen jaqsı júziwdi úyrenbekshi bolsañ sayız suwdan basla, biraq hár saparı deneñdi suwğa úyretiw ushın on eki mártebe súngip almay, júziwdi baslama» deytuğın edi.

Men hesh qashan jay salıwshı da, sázende de, júziwshide bola almadım. Biraq, hár jaña kitabımdı baslap jazarda olar aytqan násiyatlarğa sadıqlıqtı saqladım. Saadiy, Monten... sıyaq-

lı ıllı sóz ustalarınıń shıǵarmalarına áyyemgi hám orta ásir filozoflarınıń hár qıylı úlgidegi traktatlarına «Mıń bir tın» menen «Qabusnama» sıyaqlı kóplegen eski kitaplarǵa jurıt maqtaǵan jaqsı jaǵdaylardıń úlgisi sıpatında qayta-qayta uńıldım, olardıń hár qaysısın tarları saz, sesleri bálent duwtarlar sıpatında qolıma alıp, kerekli perdelerin izledim, ıllı oyshıllardıń túpsiz teńiz kibi danalıqlarına qıyalım menen shomıldım, ózimshe júzdim.

Jasımda atamnan, ákemnen, anamnan, kóp jasap kópti kórgen qatıqulaq qáriyalardan, kóshe biyelerinen, ádebiyat muǵallımınen esitken esapsız kóp ángimeler menen apsanalardı, danalıqlar menen keńeslerdi, birinshi vojatıymnıń uyretiwi boyınsha júrgizgen kúndeligimdi usı kitapqa kirgizerde, men endi salıwım tiyis jańa imarattıń hám tırnaǵı hám gerbishleri sıpatında paydalandım, men endi shertiwim tiyis duwtardıń tarları hám sesli perdeleri qılıwǵa tırıstım, basqalardıńda jiyirkenbey súysinip júziwi ushın endi qazıwım tiyis jańa hawızdıń hám taza suwı, hám kemesi qılıp aǵızdım.

Bulardıń bári meniń ómir arbama jegiletuǵın jáne bir asaw attı durıs jılawlap, qálegen baǵdarıma barıwıma járdemlesti.

Bul jerde eskertetuǵın bir nárse: kitapqa kirgizilgen ápsanalardı, hár qıylı ángimelerdi tariyxiy shınlıq sıpatında qabıl etiwge bolmaydı. Kópshilik ápsanalar menen ángimeler dúnyada ele jazba ádebiyat dóremegen waqıttaǵı xalıqlardıń bir-birine jaqınlasıwı, birigiw, bir maqsetke tárbiyalanıw ushın ayırım sóz ustaları tárepinen awızeki toqılǵan ádebiyattıń biziń dawirimizge jetip kelgen mayda-mayda qıtındıları... Men olardı qurastırıp jańanıń dárejesin tusindiriw maqsetinde paydalanadım.

Dıqqat salıp oqısańız bári ayqınlasadı. Bir xalıq ekinshi xalıqqa sheshimi qıyın tuyın bolıp kóringeni yańlı, bir adam ekinshi adamǵa sheshiwi qıyın jumbaq, qaranǵı álem? Eski danalardıń pikirleri boyınsha, bir xalıqtıń táǵdirin biliw ushın onıń bir shańaraǵınıń tolıq táǵdirin úyretiw jetkilikli, xalıqtı túsiniw ushın onıń hámme adamları menen sóylesip shıǵıw shárt emes, bazıda bir adamı menen sóylesiw de jetkilikli. Óytkeni hár adamnıń jańa adam menen sóylesiwi-sheshiwi qıyın jumbaqtıń juplasıwı yamasa, eki qaranǵı álemnıń bir qosılısıp tas túnelikke aylanıwı emes, kerisinshe álem ushın qıyın eki qara kólenkeniń birden eki shıraǵa aylandırılıw, adamzattıń aspanında jáne jup juldız payda bolıwı. Barqulla usılay ma?...Bul sorawǵa

roman-essenin men tañlağan usı forması sózsiz juwap beredi dep isenemen.

Mediklerdin anıqlawı boyınsha qırq jastan keyin adamnıń kózi ázzileydi. Mende kóz aynek kiyiwime tuwra keldi. Kóz áynektiń paydası-qádimgi jaslıqtağı sekilli, mayda jazıwları mudremey kóretuǵın boldım. Usınnan soń mende bir armanım oyandı: «Balalıǵımnan tap usı künge deyin júz bergen barlıq waqıyalardı, hádiyselerdi múltiksiz tolıq esime salatuǵın apparat tabılsa edi?!»

— Joq! — dedim kóp oylardan keyin. — Jaslıǵımdı kóz aldım keltiretuǵın apparta tabılmaǵanı jaqsı! Kisi óziniń jaslıǵında jol qoyǵan qátelikleri menen aqmaqlıqlarına mantıǵıp, óziniń yamasa zamanlaslarınıń aldında uyalıp, albıraǵaninan-aq hár adımda súrnigip jıǵıla beriwi múmkin. Ğarrılıq kóp adamlar ushın uzaq joldan songı ráhátli dem alısqa emes, jan sezimlerdin guziliske salǵan hásiwetke aylanar edi. Óytkeni ókinishli bir kúnniń geyde quwanışlı bir hápteńdi, bir ayıńdı, hátte bir jılıńdı jutıp jiberetuǵın aydarha!

Bunday aydarhalar qaysımızda joq! Adambız ğoy!

«Kim jaslıǵında neniń tuqımın kóbirek ekken bolsa, sonıń ónimin kóbirek aladı», dep úyretken edi atam.

«Nabada oylanbay ekken jaqsı tuqımnan ónim alalmaytuǵın, hátte, tuqımnıń kerı zúraát beretuǵın payıtları da boladı», deytuǵın edi biziń kósheniń biyi.

Jazǵan shıǵarmalarım basılıp men jazıwshı degen at shıǵarǵannan soń bir joram menen úsh ret duwsharlasıp, ózim haqqında awızeki intervyu alǵanda, qaytarǵan juwaplarım ara-tura esime tusse, bárha qısınaman.

Birinshi ushırasqanımda ol menen «Jazıwshı qanday boladı?» dep soradı. Men «Jazıwshı rabochiyday boladı, ápiwayı rabochiy emes, smenalıq jumısın tamamlaǵan awqatlanıp ala sala, óz erki menen ekinshi smenaǵa jumısqa barıp, bir ózi-aq tınbay isley beretuǵın rabochiyday boladı» dedim.

Ol mennen basqasha juwap kutken qusaydı, sol saattan baslap maǵan munábeti ózgerdi. Nabada, kórisip qalsaq ol ózin intelegent tutıp, meni rabochiy bilip, hár qıylı aqıl úyretip kóp násiyatlar aytıp ketetuǵın boldı.

Aradan bir neshe jıllar ótip romanlarım baspa sózlerde unamlı baha ala baslaǵannan keyin sol joram jáne meniń aldım

kelip, kútá múlayimlilik penen «Qaraqalpaqstanda neshe jazıwshı bar?» dep soradı.

Men oylanbay ekew dedim. Ol «atma-at aytıp ber» dep soradı. Men «T. Qayıpbergenov hám basqalar» dedim.

Ol mağan «Maqtanshaq!» dep, murnın girjeytiwi menen túrgeldi de, báder ketti. Sonnan keyin aradan kóp ótpey-aq onıń menen trotuardıń ústinde betpe-bet ushırasıp qalıp edik, ol sálem álikten burın «So eki jazıwshınıń qaysısı birinshi» dedi. Oylanıp turmasthan «Álbette basqalar» dedim.

Onıń júzi bult astınan shıqqan quyashtay jadıradı da, burılıp ketti. Sonnan soń ol mağan qaytıp jolıqpadı.

Geyde usıǵan tákkábil qátelerim esime tússe, janıma egew sıyaqlanadı. Lekin ótmishiń ushın qaltırıp, erteńnen biyúmit jasaw bárinende hásiiretli. Barmısań barlıǵıńdı ayt, tek shınlıqtı ayt. Kim ózgeni aldawdı niyet etse, aldı menen ózin aldaǵanı.

Kóshe biyiniń aytqanı — Ómirbek laqqı biytanis elattıń kóshesinen qosıq aytıp ótip baratır eken, ózli-ózli oynap atır-ǵan balalar onı qorshalap, tuye bastı qılıp oynay baslaydı. Ómirbektiń olarǵa kúshi jetpey demigip, óliwge jaqınlaǵanda birden sumlıq oylaptı da:

— Balalar, ho ana qońısı awılda bir saqıy adam kóringenge bir etekten alma úlestirip atır, tewsilmey turıp payıńızdı alıp qalıńlar, sonnan keyin meniń menen oynasız depti.

Balalar soǵan inanıp túrgelise sala qońısı awılǵa qaray shap-qılasıp ketedi.

Jalgız ózi qalǵan Ómirbek ústi basınıń shańın qaǵıp, alaqa-nın mańlayına sayaman qılıp, olardıń izinen bir maydan qarap turıptı da: «Haw men ótirik aytqan sıyaqlı edim, eger ótirik bolsa, sonsha bala soyaqqa ketermedi? Mende barıp bir etek alma alayın» dep balalardıń shanǵıtına ere juwırıp ketipti.

«Jazǵanına áwele ózi inanbaǵan jazıwshı oqıwshısında inandıra almaydı» deytuǵın edi ádebiyat muǵallimi.

Men jaslıǵımda anamnan — «Adam ushın eń qıyın nárese ne dep soraǵan edim, ol oylanbastan: «Adam ushın eń qıyın nárese basqalardan aqıl úyreniw», — dedi.

Juwap dál meniń kewlimnen shıqtı. Sebebi úlkenlerden kóp nárseni biliwge qansha tırıssam da, hesh kelistire almay isheklerim órtenetuǵın edi.

Erjetip ózim áke bolgannan keyin anama jáne: «Adam ushın eń qıyın náirse ne?» — dedim. Ol bul saparıda oylanbastan «Adam ushın eń qıyın náirse basqalarǵa aqıl úyretiw» — dedi.

Juwap jáne dál meniń kewlimnen shıqtı. Sebebi, men óz balalarıma kóp nárselerdi úyretiwge qansha tırıssam da, heshteñe juqtıra alamay küyetuǵın edim.

Al, búginligi men ushın eń qıyın náirse ne? «Qaraqalpaq-nama» dep at qoyıp kitap jazıw. Nege?

Birinshiden, házir hámmme aqıllı. Kóp adamlar artıq aqılın kimge ótkererin bilmey sarsıladı, al bul kitap bolsa ózinshe bir keñesgóyge uqaydı. Ekinshiden xalqımnıń atın sıltaw qılıp men ózim haqqında kitap jazıp atırǵanǵa uqsayman.

Sonda, óziniń kórgen bilgenlerin basına sińdire alalmay, qosımsha bas sıpatında, jazıw dáptershesin qaltasınan taslamaytuǵınlarǵa bul kitaptıń ne zárurligi bar.

Tilekke qarsı, geyparalar ózlerin qanatlı qus sanap, aspandı gózlep jurgen menen shıbın shelli ushalmawıda tájip emes. Bir shıbın bir qazan astı iytkе taslanatuǵının kim bilmeydi? Meniń ózim bul gúnadan awlaqqan ba?

Awızdan shıqqan bir sóz geyde kisini bir elatqa súykimli qılıp, geyde onı bir elattan kóshiretuǵını da hesh qanday dálil talap etpeydi.

Adamlar bar — aqqan dárya, biri ekinshisine qosılsa teñiz dó-retip, ana jerdiń bir kózine aylanadı.

Adamlar bar biri iyt minezli, biri pıshıq minezli. Olar jolıǵıssa bir-birinen úrpeyisip hám ózlerin hám aynalasındaǵılardı qorqıtadı.

Atalar bar-perzentler dańqı ushın jasaydı, perzentler bar-atalar dańqı ushın jasaydı. Men-she?

Adam ómirin sulıw salınǵan jay menen salıtırсаq, ol neshe jigirma bes jasasa da, birinshi jigirma besi sol sulıw jaydıń tırnaǵı, onnan songı ómiri sol jaydıń diywalı menen bezegi. Bazı adamlar jaydı tırnaǵı kóterip turǵanına onsha itibar bermeydi, olardı kóbinese jaydıń diywalı neden salınǵanı, qalay bezelgeni qızıqtıradı. Bul onsha maqtarlıq túsiniк emes. Kóp náirse tırnaq-tan gárezli.

Kóshe biydiń aytqanı: Qaraqalpaqlar burınları ılaydan jay salatuǵın edi, biraq tırnaqsız salatuǵın edi. Eger, anawsına ya mınawsına tırnaq salınǵan dep dıqqat awdarsañ, ya sabannan ya

sheńgelden, asıp ketse qamıstan juqalap ğana, anıǵıraǵı, diywaldı dúzew júrgiziwden aljaspaw ushın izlik ğana tırnaq salınǵan boladı. Ol diywaldı bezew jónine kelse, barlıq ónerin, barlıq baylıǵın jumsaydı. Sóytip áwelgi jılları jańa, jaqsı bezelgen jayda otıradı, aradan on jil ótpey jaydıń tırnaǵın ızǵar alıp, qulawǵa qaraydı.

Men biziń ayrım dóretiwshi ziyalılarımız arasında, ásirese, olardıń dóretpelerinde qaraqalpaqlardıń jay salıw dásturinen ótken belgilerdi, yaǵniy bilimniń tırnaqsızlıǵın sezip qalaman. Bul álbette ókinishli...

Men usı kitaptı qaytadan dawam ettirerde, basımdı qasıy-qasıy otırıp eliw jasqa tolǵan künimdi ádresime ayılǵan jıllı suwıq ǵáplerdiń bárin qıyal elegine saldım. Shınında da, tap usı künge sheyin qanday jaqsı yamasa jaman is islesem, qanday kitaplar jazsam olardıń barlıǵınıń da dárejesi meniń birinshi jigirma beste alǵan bilimnerimnen, úyrengenlerimnen, kórgenlerimnen, esitkenlerimnen ǵárezli sıyaqlı.

Al, endi usını siltawlap birinshi jigirma bes jasıń jóninde uzaq aytıw túwe, aytıwǵa tırısıw gewek maqtanshaqlıqqa uqsaydı. Maqtanshaqlıq-qartayǵanlıqtıń nıshanı. Buydew de qáte. Ğarırlar bolmasa jaslar ózleriniń jaslıǵın túsınbey, shıraları óshken qalanıń kóshelerinde qalǵanday bolar edi.

Atam aytqan ápsana: Áyyemgi zamanlarda Iran hám Turan patshalıqları óz-ara ala awızlıqta jasaydı eken. Olardıń tiykarǵı jánjeliniń mánisi: hár qaysısı óz patshalıǵınıń dásturini, xalqınıń úrp-ádetin ekinshi patshalıqqa ótkeriwge qushtar eken. Biraq eki patshalıqqa da nárenjan tuwılǵan balalardı, qartayǵan adamlardı elden alıs shólistanǵa aparıp taslaw dásturi ortaqlı edi. Sebebi, olar ózleri ózlerine napaqa tabalmaytuǵın adamlarǵa napaqa tawıp beriw patshalıqtıń ǵáziynexanasına qosımsha jábir dep esaplanadı eken. Álle qaysı bir jılı eki patshalıq arasındaǵı ala awızlıq keskinlenip, qatal urıs baslandı. Eki jaqtıń da kúshi teń kelip, urıs uzaqqa sozıldı. Sonnan olar bir birinen alma gezek qashıp, quwıp, urıstıń orayı ushın ushı qiyirsiz sahranıń ustine ótedi. Bul jer eki jaqqa da ańsat jaǵday tuwdırmaıdı, láshkerler suw tappay qıyralıwǵa qaraydı. Aqır sońı eki patsha bir-birine elshi jollap, urıstı waqıtsha toqtatıp suw tabıw jóninde másláhátlesedi... Aynalaǵa shabarmanlar jiberedi, hesh kim jaqın jerden suw tappaydı, láshkerler shólden qırılıwǵa qaraydı. Sonda Turan patshalıǵınıń bir jas nókeri patshaǵa bas iyip:

— Usı dógerekten-aq ap-añsat suw tabıwǵa keñes beretuǵın bir adam bar,— deydi

— Ayt, qayda ol?— deydi patsha.

— Bir qasıq qanımnan keshiñiz aytaman,— deydi nóker.

— Bar, keshtim,— deydi patsha.

— Ol meniñ ákem edi,— deydi jas nóker.

— Nege?... Shólistangá aparıp taslamaǵanbediñ?— deydi patsha.

— Ákem kútá mehirlı boldı. Men jaslıǵımda kútá nárenjen edim, ol meni barqulla arqalap ósirip, kúshlilik sizge nókerlik dárejesine jetkerdi.

Ol qartayǵan soñ men onıñ aldındaǵı qarızımdı ótew ushın shólistangá aparıp taslamadım. Jeñil ǵana sandıq soqtırıp, sonıñ ishinde otırǵızıp ózim qayda barsam sonda aparıp jurippen. Láshkerge suw tabıw jóninde siziñ Iran patshası menen más-láhátleskeniñizdi aytıp edim, «Men suw tabaman, meni patshaǵa apar» dedi.

— Qáne arqañdaǵı sandıqtı túsir hám ash,— deydi patsha. Nóker sandıǵın ashadı, qarday appaq saqalı kókiregin japqan ǵarrı sandıqtan shıǵıp:

— Meniñ bala gezimde usı sahranıñ ustinde urıs bolǵan edi, bizler jeñilip sheginer gezde, jaw paydalanbawı ushın kózi kómilgen bulaq bar edi.

— Tabasan ba?— dedi patsha.

— Tabaman,— dedi ǵarrı.

Patsha onı arnawlı argımaqqa mingizip, qasına bes nóker qostı. Ǵarrı argımaqqa qumdı ombalatıp kelip-kelip qasındaǵı nókerlege bir tóbeshikti kórsetip, «qazıñ» deydi. Yarım mezgil qazǵannan soñ suwı shırshaday bir bulaqtıñ kózi ashıldı. Olardıñ izinen patsha barlıq láshkerleri menen jetip kelip, bul hádiysege kewli ábden xosh boldı:

— Ǵarrılardan ayrılıw menen aqlımızdıñ tırnaǵınan ayrılıp atırǵan ekenbiz. Endigiden bılay kim de kim ǵarrısın shólistangá aparıp taslasa, ózi ólimdar malı patshalıq,— dep buyırıq etedi hám Iran patshasınıñ láshkerine de suw bergizedi.

Sol bulaq basında eki eldiñ patshası doslasıp, oylasıp sol ǵarrınıñ basına mángi sayaman hám danalıq belgisi desip hesh qashan künge kúydirmeytuǵın, sulıw ǵana qalpaq inam etkenbish..

SARIGÚL BAHADÍROVA

(1944)

Jazıwshı hám ilimpaz Sarıgúl Bahadırova 1944-jılı Qaraózek rayonında tuwılğan. Awıllıq orta mektepti 1962-jılı tamamlap, Qaraqalpaq mámleketlik pedagogikalıq institutına oqıwǵa kiredi.

1967—70-jılları Tashkentte Ózbekstan İlimler Akademiyasınıń aspiranturasında oqıdı hám 1970-jılı «Házirgi qaraqalpaq gúrrińleri» degen temada kandidatlıq dissertaciyasın jaqladı. Sonnan baslap ol Ózbekstan İlimler Akademiyası Qaraqalpaqstan bóliminiń N.Dáwqaraev atındaǵı til hám ádebiyat institutında ilimiy xızmetker, bólim baslıǵı lawazımlarında isledi.

Sarıgúl Bahadırova 1985-jılı «Folklor hám qaraqalpaq sovet prozası» degen temada doktorlıq dissertaciya jumısın jaqladı. 1991-jıldan 2009-jılǵa shekem N.Dáwqaraev atındaǵı til hám ádebiyat institutınıń direktori lawazımında isledi, házir húrmetli dem alısta.

Ol 1996-jıldan baslap Qaraqalpaqstan Jazıwshılar awqamınıń aǵzası.

Sarıgúl Bahadırova «Hayallar» (1973), «Ómir sabaǵı» (1980), «Táǵdir» (1981 — 1989), «Keshikken soldat» (1982) povest hám romanlardıń, sonday-aq, bir qatar «Anama xat», «Bala — beldiń dimarı», «Aǵayın» hám t.b. gúrrińlerdiń avtorı.

S. Bahadırovanıń «Roman hám dáwir» (1978), «Folklor hám qaraqalpaq sovet prozası» (1984), «Kitabi dedem Qorqıt», «Qoblan», «Edige» hám «Házirgi ádebiyat haqqında oylar» (1992) atlı ilimiy miynetleri bar.

Sarıgúl Bahadırova Beruniy atındaǵı Ózbekstan Respublikasınıń mámleketlik sıylıǵınıń laureatı.

XX ásirdiń 60 — 70-jılları qaraqalpaq ádebiyatında kórkem shıǵarmalar jazatuǵın hám sonıń menen birge, ilimiy-izertlew jumısların alıp baratuǵın kórkem sóz sheberleri dóretiwshilik maydanǵa keldi. Sarıgúl Bahadırovanı solardıń biri sıpatında atap kórsetiwge boladı. Bul qubılıs qaraqalpaq milliy ádebiyatın-

dağı jeke ózine tán ózgeshelik bolıp esaplanadı. Usı ózgeshelikke iye S. Bahadırova qaraqalpaq prozasında áhmiyetli máselelerdi kóterip, quramalı obrazlardı jasap, milliy ádebiyattı aytarlıqtay jetiskenliklerge eristirdi.

Jazıwshı Sarıgúl Bahadırova óz dóretiwshiligin dáslep gúrrińlerden basladı. Avtordıń gúrrińleri turmıstağı ápiwayı waqıyalardan úlken ideyalıq juwmaq shıǵarıwı menen ajıralıp turadı.

Onıń «Anama xat» gúrrińinde (1965) kollektivlestiriw dáwirińniń tragediyalıq aqıbetleri súwretlenedi.

Bul gúrrińde qızdıń anası menen sırlasıwı formasında, yaǵnıy onıń anasınan keshirim sorap jazǵan xatı arqalı bir shańaraqtıń táǵdiri bayan etiledi. Qızdıń ákesi jala menen qamalıp ketedi, qız anası menen ekewi qaladı.

Mine, usı waqıtta kórgen qıyınshılıqların, óziniń júrek sezimlerin qız anasına xat formasında jazıp sırlasadı. Qız ózi erjetkenen keyin anasın túsiniw, onnan keshirim soraydı.

Shańaraq, ana hám perzent arasındaǵı qarım-qatnaslar jazıwshınıń «Bala — beldiń dimarı» gúrrińinde qoyılǵan másele. Bul gúrrińde psixologizm júdá kúshli. Turmıs qurıp, bardamlı jerge kelin bolıp túsken nashar óz tórkinine qıdırıp keledi. Tórkininen úyine qayıp baratırǵan ol jolda izinen birewdiń baqırıp-shaqırǵanın esitti. Toqtap qarasa, sheńgellerdiń arasınan jer qurtınday qıbırılǵan bir balanı kóredi. Topıraqqa bólengen balanı ol tanımadı. Bala oǵan kelip «Meni tuwǵan sen be?» dep soradı hám Aysha lal bolıp qaldı.

Balanı eplep aldap qaytarsa da, onıń adımı atılmay, tap izge júrip baratırǵanday sezildi¹.

Gúrriń kólemi boyınsha qısqa bolıwına qaramastan, mazmunı tereń, turmıstağı áhmiyetli máseleler, kórkem ádebiyattaǵı oraylıq temalardıń biri — ádep-ikramlılıq mashqalasın súwretleydi.

Bala ata-anasız óspew kerek, degen ideya jazıwshınıń «Ráwshan» atlı gúrrińde de dawam ettiriledi. Muhabbat hám bala, bir-birewdi túsiniw jasaw — bul shańaraqtıń haqıyqıy baxtı, degen juwmaq jasalınadı bul gúrrińde.

¹С. Бахадырова. Турмыс сабағы. — Нөкис: «Қарақалпақстан», 1982. — 15-бет.

Sonday-aq, satqınlıq, eki júzlilik sıyaqlı turmısımızda ushıra-sıp turatuğın hádiyseler de onıń prozasında sáwleleniwın taptı.

Mine, usı turmıslıq waqıya S. Bahadırovanıń «Ağayın» atlı gúrrińiniń teması. Narımbet ġarrı inisiniń basshı bolıwın esitkennen, onı keledi dep bir qoydı soyıp, tayarlıq kóredi. Tap usı waqıtta májilis kelesi háptege qaldırılğanlıǵı, Nasırdıń jumıstan shıqqanlıǵı haqqında ġáp taraydı.

— Pax, táwir bolǵan eken shıqqanı, atańa nálettiń balasınan kúyip edim, — deydi tislenip.

— Ağayın emes pe? — degen birewdiń sorawı da onı ózine keltirmeydi.

— Qayaqtıń aǵayını, ol bolsa qıpshaq, men bolsam qaramoyın, úsh qaynatqanda sorpamız qosılmaydı. Qañǵıp júrgen jerinen men edim ákelgen, biziń úydiń juwındısı menen adam boldı. Sol jaqsılıqtı bildi me, toydırǵannıń saqalına, dep ketti...

Ózim de bir nárseni bilemen-aw, aqıyrın bersin dep júr edim, mine, aytqanıw keldi, — dep bilgishsinip mardıyınqırap qoydı. Bunnan keyin de ol kóp nárselerdi aytıp ishindegi debdiwin shıǵarmaqshı bolıp edi, jaǵdaydan paydalanıp xabarshı jigit óziniń bólinip qalǵan sóziniń izin jalǵadı.

— Birotala jumıstan bosǵan emes, buringı ornınan kóterilipti. — barlıq gelle Narımbetke burıldı. Narımbettiń esine úyindegi tayarlıq tústi me, ya qaraǵan kózlerden tartındı ma, kópshilikten sıtılıp sırtqa qaray adım attı.

— Bul ret kelmese, endigi ret keler. — Ózinshe álle bir nárselerdi gúbirleniwi menen dalaǵa shıǵıp ketti. Onıń bul gúbirleniwi endi, álbette, jamanlaw emes ekenligi hámmege túsiniikli edi».

Bul mısaldan kórinip turǵanıday, paydası tiymegen aǵayindi, tap tuwısqan inisi bolıwına qaramastan, jamanlaytuğın unamsız tip — satırlıq obraz Narımbet jeterli dárejede isenimli jasalǵan.

Jazıwshı S. Bahadırovanıń dóretiwshiligi tematikalıq keńligi menen de ózgeshelenip turadı. Avtordıń gúrrińleri, povest hám romanlarında házirgi dáwir adamlarınıń quramalı ómirden aljaspawı máseleleri de ózekli tema etip alınadı. Bul máselede jazıwshınıń «Hayallar» povesti ádewir itibarǵa ılayıq.

Duris, 70-jıllardaǵı muhabbat temasında jazılǵan kópshilik povestlerde sátsiz muhabbat temasınıń sátsiz sáwlelendirgeni haqıyqatlıq. Biraq, S. Bahadırova usı sátsiz muhabbat temasın

sáwlelendirip-aq 70-jillar prozasında («Hayallar», 1973) sátlı jazılğan povest dóretti. Povestte muhabbattıń qúdireti, onıń tu-raqlılıǵı, awıl qızı Ziywardıń obrazında ashıladı. Ziywar qaladan kelgen xabarshı jigit Yaqıptı súyip qaladı. Biraq, ekewiniń qosıl-maqshı niyeti menen aradaǵı kelisimdi jeńil tábiyatlı Xanzada buzadı.

Xanzadanıń kúyewi urısta qaytı bolǵan. Ol endi biyeshiniń pátiya oqılıp, atastırılıp qoyǵan súyiklisi Yaqıp penen qashıp ketedi. Bul waqıyaǵa Ziywardıń isengisi kelmeydi. Sebebi, ol Yaqıptı shın júreктен súyedi, endi qızdın júreginde bir túyin payda boladı. Bul Yaqıptıń onı súygenligi, yamasa onı aldap ketkenligi. Qız qanday jaǵdayda da súygen jigiti Yaqıptı umıta almaydı. Haqıyqatında da, Yaqıp Ziywardı aldamaǵan eken. Ol qızǵa qaytıp keledi. «Men sensiz jasay almayman. Meyli, meni islegen jinayatım ushın ur, óltir, endi ketpeymen!» Mine, bul Ziywardı bir waqıtları shın júreginen súygen Yaqıptıń sózi.

Usı waqıyadan soń ǵana «Meni heshkim jaqsı kórmegey, men de heshkimdi súymegeymen» dep muhabbat degenniń bar ekenligine gúman keltirip júrgen Ziywar adam balasında bul sezimniń bar ekenligine isenedi. Biraq, qaytqan kewil jibimeydi. Ol endi Yaqıptı súye almas edi.

Avtor bul arqalı hadal muhabbattı, joqarı adamgershilikti, morallıq hám ruxıy tazalıqtı tastıyıqlaydı.

Shayır I.Yusupov povesttiń bul sıpatları haqqında «...oqıw-shıǵa óz sırın búkpey aytı alatıǵın lirik qaharmanı bar. Bul shıǵarmanı oqıǵanımda, Sh.Aytmatov dóretken «Jamila» povestin Luy Arogonniń «Bul muhabbat poeması» dep maqtaǵanı esime tústi» dep jazadı. Haqıyqatında da, bizdi shıǵarmadaǵı lirik qaharmanıń sezimleri, muhabbatı, turmıs tuwralı jaqsı tolǵanısları qızıqtıradı.

«Súyeseń be dep soray görme. Bul meniń muhabbatımnıń namısına tiyedi. Qosıqshıdan qosıq aytı alasań ba, dep sorama, bul olardıń arına tiyedi».

Bul, álbette, hár bir shın muhabbat iyesiniń sózi. S.Bahadırova óz qaharmanlarındaǵı, mine, usınday sezimlerdi oqıw-shıǵa tásirli túrde hám lirik planda jetkerip bere aladı. Waqıya Ziywardıń tilinen beriledi.

Povestte uristan sońǵı dáwirdegi xalqımızdıń turmısı, úrp-ádeti real sáwlesin tabadı. Solardıń biri — xalqımızdıń toylarda baqsı ayttırıw, nama alıs w dástúri. Bul kóp waqıtlardan berli kiyatırǵan unamlı dástúrlerdiń biri. Biraq, tilekke qarsı, dástúrlerdiń bárin unamlı dep qabıl ete beriwge bolmaydı. Usıǵan baylanıslı shıǵarmada jáne bir mashqala ortaǵa qoyıladı. Bul eskiliktiń qaldıǵı — ruwshılıqtı pash etiw máselesi.

Povestte «Brigadir kútá ruwshıl, arshıl adam edi» dep kórsetiledi. Onıń toyda jigitler menen nama alıs qan awılınıń qızkelinsheklerin attıń aldına salıp aydap ketiwi de, Xanzadaǵa ruwdıń abroyın túsirdiń dep urısıwı da brigadirdiń ruwshılıq qásiyetlerinen kelip shıǵadı. Bir jaǵınan Xanzadanıń Yaqıp penen qashıp ketip, konflikttiń shiyelenisiwinde de brigadirdiń usı sózleri, onıń usı qásiyetleri sebepshi boladı.

S.Bahadırovanıń «Uristan soń», («Keshikken soldat» «Ámiw-dárya», №3, 1977) povestinde muhabbat teması urıs dáwiriniń haqıyqatlıǵın kórsetiw arqalı ashıladı. Biraq, bul povestte baslı tema muhabbat emes, ekinshi jer júzlik urıstıń urıs hám uristan sońǵı dáwirlerde adamlar, sonıń ishinde, hayal-qızlar táǵdirine tásir etken úlken unamsız illetleri, kópshilik hayal-qızlarımızdıń analıq, hayallıq baxtınan ayırılıw tragediyası povesttiń bas qaharmanı Aysulıw hám Arıwxan, Nábiyra usáǵan hayal-qızlar obrazları arqalı isenimli sáwlelendirip berilgen.

Analıq baxıt, hayallardıń mudamı gózzal jaratılıs bolıp qalıw máselesi S.Bahadırovanıń «Tumaris hám Kir» povestinde tariyx sabaqları arqalı bunnan da kórkem hám isenimli etip berilgen.

Duris, qaraqalpaq ádebiyatında Tumaris obrazı I.Yusupov, G.Dáwletova, H.Ótemuratovanıń poema hám romanlarında da jaratılǵan. Biraq, bul shıǵarmalarda kóbirek jawıngerlik, hayal-qızlarımızdıń mártlik, qaharmanlıq sıpatları ulıǵlangan bolsa, S.Bahadırovanıń atı atalǵan povestinde bul sıpatlardan da góri onıń hám ana hám hayal sıpatında júrek dúrsiline kóbirek dıqqat awdarılǵan.

S.Bahadırova povestte Tumaristi mártlik güreslerin, jurıt basqarıwındaǵı ádilligin, alıp barǵan iygiliqli islerin biykarlamaǵan haldı birinshi gezekte onı hayal patsha sıpatında emes, hayal Ana patsha sıpatında kórsetiwge háreket etken. Bul shıǵarmanıń baslı jetilissenlikleriniń biri de, mine, usı sıpatı menen belgisinde.

Haqıyqatında da, biziń eramızǵa shekemgi VI ásirde Iran shaqları (Axmeniylar) Orta Aziyanıń kópshilik jerlerin basıp alǵanlıǵı málim. Kirge qarsı sak-massagetler azatlıq ushın gúresken. Kirdiń áskerleri jeńilip, ózi urıs maydanında óltiriledi. Usı waqıya tiykarında dóregen «Tumaris» qaharmanlıq eposı biziń dáwirimizge kelip jetpegen. Epostıń mazmunı grek tariyxshısı Gerodottıń «Tariyx kitabı»nda gúrriń etilgen. Bul qaharmanlıq ápsananıń tariyxqa qatnası haqqında belgili alımlar S.P.Tolstov, Ya.Gulamovlar hám ózbek ádebiyatshı alımı N.Mallaev birinshilerden bolıp pikir bildiredi hám «Tumaris eposı Orta Aziya xalıqlarınıń shet el basqınshılarına qarsı alıp barǵan márdana gúresiniń kórkem sáwlesi» — dep jazadı.

Haslında, jazıwshı S.Bahadırova «Tumaris hám Kir» povestiniń keń epikalıq syujetine qol urmastan burın tariyxıy hám ápsanalıq dáreklerdi tereń úyrengenligi hám óz ilham elegenden qayta ótkerip uzaq ótmish waqıyalarına jan endirip, búgingi kitap oqıwshısına dóretiwshilik penen kórkemlep jetkerip bergenligi sezilip turadı.

Povesttiń temasınan kórinip turǵanıday, jazıwshı barlıq waqıyanı baslı qaharmanlar Tumaris hám Kir átirapına jámlep beriwge umılǵan. Yaǵnıy, povestte oraylıq figura esaplangan massagetler patshası Tumaristıń mártlik isleri menen bahadırlıǵı, analıq mehir-muhabbatı qarısıp sintezlenip súwretlense, al, onıń qarsılası Kirdiń basqınshılıq háreketleri menen hiylekerligi parallel ráwishte ashıladı. Povest waqıyaları birneshe bólimlerge bólinip kóbirek avtor tilinen epikalıq usılda bayanlangan. Avtor hárbir bólimge ótpesten aldın ertedegi Avesto esteliginen hám xalıq ańız-ápsanalarınan alınǵan ibratlı hám danalıq sózlerden epigraf sıpatında paydalanıp barǵan. Bul usıl, álbette, povest waqıyalarınıń awızeki hám jazba materiallarǵa oǵada bay ekenligin ańlatadı. Povesttegi awızeki hám tariyxıy jazba dáreklerden alınǵan ayırım syujetler menen detallardıń tariyxıy dáwir qaharmanlarınıń xarakterin ashıwda járdemshi xızmet etkenligin kóremiz, jáne de jazıwshı povesttiń ayırım orınlarında Tumaris hám Kir haqqındaǵı waqıyalarǵa lirikalıq sheginis jasap — Siriya táńiri Derkettiń qızı Simma tárbiyalaǵan ájayıp qız Semiramida tuwralı hám Midiya áskerbası Striangey hám saklardıń hayal patshası Zarina haqqındaǵı ápsanalardı gúrriń etedi. Bul arqalı avtor erte zamanlardan baslap-aq hayallar basqarǵan patshalıqtıń

hám batır qızlar háreketleriniń húkim súrgenligin dálillemekshi boladı.

Jazıwshı bul povestinde tariyxıy dáwir waqıyaların dóretiwde kórkem oylaw yamasa fantaziyalıq oylaw imkaniyatlarınan sheberlik penen paydalangan. Álbette, bunısız avtor tolıq mazmundagı tipik qaharman obrazın jaratıw qıyın ekenligin tereń sezengen. Sonlıqtanda povesttegi Tumaris, Kir, Sparganiz (povestte Sparangiz) obrazlarınıń ádebiy tip dárejesine kóteriliwinde yadnan oylap tabılğan obrazlardıń, mısalı, Tumaristıń bas ásker basısı Krat, aqılǵoyı Zaridr, ásker basısı Oksiart, ańshı jigit Panay, Kirdiń ásker basısı Kámbiz sıyaqlı toqıma obrazlardıń járdemi oǵada úlken. Bul personajlar shıǵarmanıń bastan ayaǵına qatnaspasa da waqıyanıń bir qalıpte tutas túrde izbe-iz rawajlanıp barıwında, anıǵıraǵı jazıwshınıń ideyasın óz maqsetine jetkerip beriwde sheshiwshi xızmet atqaradı.

Povestte jazıwshı áyyemgi sak-massaget qáwimleriniń turmıstárizin, úrp-ádet dástúrlerin, eski isenimleri menen túsiniqlerin kórkem sáwlelendiriwde biziń eramızǵa shekemgi VII—VI ásirlerde Orta Aziya, Iran hám Ázerbayjanda keńnen tarqalğan zoroastrizm dininiń muqaddes kitabı bolğan «Avesto»ǵa súyengenligi hám eski ay atamaları (mitra, apanam, upxan ayları) menen tábiyat kórinislerin súwretlewlerge ayırıqsha dıqqat awdarǵanlıǵı úlken qızıǵıwshılıq tuwdıradı jáne de massagetler paydalangan qural-jaraqlar, áskeriy urıs óneri menen olar jaylaǵan mákan jerler, qońsılas otırǵan ellerdiń geografıyalıq atamaları da sol dáwirge mas rawishte sáwlelenip, kitap oqıwshısın erksiz túrde uzaq ótmishke jeteleydi.

Povestte Tumaris obrazınıń jetiskenligi sonda — ol óz xalqınıń ǵárezsizligi, azatlıǵı, tınıshlıǵı menen abadanlıǵın sırtqı dushpanlardan mártlershe qorǵaǵan bahadır hayal patsha obrazında qalıp qoymaǵan. Ol aldawlıqta Kirge bende bolıp qolǵa túsken Sparangistıń dártinen bawırı kúyip kúl bolğan japakesh hayal obrazında kóbirek sáwlelengen. Ana biysharanıń júregi eljirep, jer bawırlap jılaǵısı keledi, ol múmkin emes, bar dawısı menen ókirip alǵısı keledi, betlerin julıp, shashların jayıp, jer dastanıp bar dawısı menen jer júzin gúńirendirgisi keledi, biraq patshaǵa ol múmkin emes. «Aldımda júrseń aybatım, keynimde júrseń ǵayratım, qulınım, tulparım, búrkitim, kókke ushsam qanatım, jerde júrsem tiregim, janım balam, dushpan qolında

qanday kúyde ekenseń, tirime ekenseń?» dep emirenedi ana júregi. Biraq, Tumaris ishindegini sırtqa bildirmedi. Povesttegi Tumaris obrazi, — boyına moyımas kúsh-jigerdi jıynağan hám óz perzentine bolğan mehir-muhabbattı jámlegen shıǵıs hayallarınıń batırlıq tımsalı:

«Men sizdi námártlik etip abaysızda, ya aldap qolǵa túsirip dar arqanı astına aparmayman. Siz urıs izlep keldińiz. Qáne, shıq sawashqa, ekewimiz alısamız! Elimdi wayran ettiń, tınısh otırǵan xalıqtı jılattıń, jerimniń betin qızıl qanǵa boyadıń. Suw ornına adam qanın suwday aǵızdıń. Balamdı qurban ettiń, jalǵız jigerbentimnen ayırdıń. Saǵan tek ólim miyasar. Onı da men islewim kerek!

— Tumaris qáhárge mindi. Ol Kir menen alısıwdan-aq, qılıshın bir siltegeninde, Kirdiń gellesi toptay domalap ushıp tústi».

Povest sońında Tumaris massagetler hám Kún táñiri aldında bergen antın orınlap, Kirdin qalayınsha ólgenligin keleshek áwladqa jetkerip beriwın násiyat etedi.

Usılayınsha povesttiń kópshilik orınlarında, hátteki juwmaǵında da avtordıń kózqarasları anıq ráwishte kórinip turadı. Bunda jazıwshı, hayal patshanıń basqa ellerdi jawlap alıp qan tógiwlerden göre paraxat jol menen kelisiwdi hám jawızlıqtan göre tınısh tatıw turmıs keshiriwdi maqul kórgenligin qaharmanınıń dialog hám monologlarında, ishki oy-keshirmelerinde sheberlik penen iske asırǵan.

Tumaristiń hayal hám ana retinde urıstı jek kórgenligin hám sak-massagetlerdiń basqa ellerge birinshi bolıp urıs ashqanlıǵı tariyxta siyrek ushırasatuǵınlıǵın búgingi jergilikli tariyxshılarımızdıń miynetlerinde de kóremiz.

Solay etip, jazıwshınıń bul shıǵarması áyyemgi sak-massagetlerdiń turmıs tárizi menen jasaw jaǵdayı hám hár qıylı ırım, úrp-ádet dástúrlerin keń epikalıq baǵdarda kórkem sáwlelendiren tariyxıy shıǵarma boldı.

Álbette, bul shıǵarmanı oqıw arqalı biz gárezsizlikke shekemgi uzaq dáwirlerdiń mashaqatlı keshkenligin, sonlıqtan gárezsizliktiń qádir qımbatın abaylap saqlaw zárúrligin, xalqımızdıń tariyxın, milliy ideya, ideologiyasın qayta jetilistiriwde kórkem shıǵarmalardıń, ásirese, tariyxıy shıǵarmalardıń ornı hám áhmiyeti úlken ekenligin tereń ańlap jetemiz.

Uliwma, S. Bahadırowanıń kórkem prozalıq shıǵarmaları óziniń qunlı ideyaları arqalı jaslardı Watan súyiwge, márt, batır ul-qızlar bolıp ósiwge shaqırıw menen birge, turmısta hárkim óz ornında turıwǵa erlerdi er sıpatında erlik islerge taq turıp qalıwǵa, hayal-qızlarımızdı hámiyshe gózzal hám tirishiliktıń jaratıwshısı, milletıń tárbiyashısı Ana hám Hayal bolıp qalıwǵa shaqırıp turadı.

Soraw hám tapsırmalar

1. Jazıwshınıń dóretiwshilik ózgesheliklerin atap kórsetiń.
2. S. Bahadırowanıń gúrrińnen povest janrına keliw jolı evoluciyasın túsindirip beriń.
3. S. Bahadırowanıń «Urıstan soń» hám «Tumaris hám Kir» povestlerindeki qaharmanlar obrazındaǵı tipologiyalıq jaqınlıqlar nelerden ibarat?
4. S. Bahadırowanıń «Tumaris hám Kir» povestiniń ideyalıq mazmunın aytıp beriń.

Sarıǵúl Bahadırowa

TUMARIS HÁM KIR

(povestten úzindi)

Kirdiń búgin negedur taqatı bolmay otır. Qaynawıtlap aqqan Oks ǵana onıń ishindegi dártti túsiniw turǵan sıyaqlı. Oksdiń aǵıсындаy Kirdiń ishindegi oylar qaynawıtlap mına ılay suwday, kem-kemnen ılayıp, qoyıwlasa tusedi. Óziniń hayal patshaǵa elshi jibergenine ókinip otır. Birden basıp barganda bolatuǵın edi! Dańqı jayılǵan Kir sıyaqlı patshanıń hayal patshanıń ústine dónip barıwǵa negedur dárti barmadı, ol ózin er jigit sıpatında tutup, hayal patshaǵa elshi jiberip, shártin ayttı. Elshi keshikken sayın tınıshsızlandı. Elshi búgin kelmese, álbette, sawashtı ashadı. Elshini ótirip qoyǵan bolsa-she? Ya qulaq-murnın kesip jibergen bolsa-she? Ya ol mına dáryadan óte almay suwǵa ketken bolsa-she? Ne bolsa da búginnen keshikse massagetlerge ózleri topıladı.

Tumaris patshanıń búgin elshilerden alǵan ruxsatınıń sońǵı kúni. Ol kúnnen-kúнге burın tip-tik qáddi-qáwmetiniń oq-

jayday bgile baslaġanın zi de sezbey otır. Tni menen reli tadı kirpik qaqpastan atqızdı. Qasındaġı knizek qızlardıń kirpikleri uyqsız tnniń sıırın aldırıp, kem-kem jumılıp baratır. Patsha zinen-zi gbirlenip tolġanadı, ishindegi sırlardı kimge aytarın bilmey albıraydı. Xızmetshileri qdretli, kshli, dańqı lemge jayılġan zleriniń tirenishi jalġız qorġawshısı dep isengen patshasınıń mına tolġanısın krip iymanı bir qısım, ishlerinen demalıp, bir-biri menen tek im menen sylesedi. Bul sarayda talay ellerdiń elshileri bolġan, talay dushpanlardı qabil etken, talay eller menen urısıp krgen, jeńis krgen, biraq birde birewinde patshayım Tumaris usınday bolıp gzeplenbegen, azaplanbaġan edi. Kim menen urıssa da, ol urıstı salqın qanlıq penen qabil eter edi, urısıw, el qorġaw oġan qdimgi kndelikli wazıypasınday bolıp qalġan. Bul ret ol ziniń hayal bolġanına, nashar bolıp tuwılġanına pushayman jep otır. Qulaġınan Kir patshanıń aytqan gpleri ketpeydi. «Tumaris patshaġa ashıqmish, onı alıwġa kelgenbish, denesin baġısh etip, paraxatshılıq jolı menen kelisse Tumariske ylenedi, massagetlerge zin patsha dep daġazalaydı, al eger qarsılıq krsetse urısqa shıġadı. Bunda bri bir jeńiledi. Onda da Kir Tumariske ylenedi. Qytkende de Tumariske ylenbey ketpeydi...»

Tumariske namısına tiygen Kirdiń usı aytıp jibergen shrtleri. Olar Tumaristiń gzebin qaynatıp jiberdi. Ol eri geli el basqarıp kp qıyınshılıqlar krdi, dushpanġa elin talattırmaıman dep neshshe-neshshe sawashlarġa qatnastı, hayal basına zi basqarġalı eline dushpan atınıń izin tsirmedi. Xalqı qurġın abadan jasadı. Kir sıyaqlı elden el gezip baylıq izlemedi. Ol baylıqtı jerden, xalqınıń mańlay terinen, knniń nurınan izledi. Tańirdiń zi yar bolıp, kn ziniń jaratqan balalarına jaman qaramadı. Neshe adamlardıń qanın tkken, neshe jas janlardıń qanına qalġan Kir sıyaqlı patshalardıń elinen mın mrte artıq, abadan jasadı. Massagetlerdiń salġan jayları, qalaları olardıń qurġın bay turmısı, tirapındaġı ellerdiń barlıġın hayran qaldıratuġın edi. Qońsı bay ellerdiń baylıġın tartıp alıp bayıp otıratuġın ayırım patshalar ri-beri massagetlerge topılıp krip edi, tisi batpadı. Tumaristiń skerleri sol tiraptaġı zine oq atqan ellerdi ayamastan kl talqan etip, qaytıp kelmestey etkenine biraz boldı. Massagetlerdiń bir jaqsı jeri zleri hesh kimge tiymeıdi, eger sen tiyseń ayamaydı. Qashsań izińnen qu-

wip seniñ eliñdi basqılamaydı. Óz elinen seni shıǵarıp jiberedi de, qalǵan jaǵına saǵan tiymeydi. Massagetlerdiñ usı ádeti hámmeni hayran qaldıratuǵın edi. Kópten beri onıñ eline urıs ashıp heshkim kelmegen. Paraxat tınısh, abadan jurttıñ da shegi tawsılıp mine parslar urıs ashıp kelip, úyilip-tógilip massagetlerdiñ jerinde jatır. Tumaristiñ kókireginiñ ústinde dushpanlar atların dúrsildetip shawıp júrgendey sezilip tur. Ol ashıwdan, ızadan ózin qoyarǵa jer taba almay, ashıwlı arıslan-day ınıranadı. Heshkim basın iymegen massagetler Kirge basın iyeme, talay dushpannıñ saǵın sindırıp, talaydıñ taxtın taydırgan Tumaris búgin Kirdiñ aldında bas iyeme? Kirdiñ menmenlikke berilip ketip aytqan sózleri atılǵan oqtay júregine qadalıp tur. Onıñ ashıwın tezirek Kirdiñ ózinen alıwǵa asıǵadı. Búgin kirpik qaqqastan Tumaris oylanıwda, túrli-túrli oylar keledi. Kirdiñ barlıq atlanısları oǵan ayan. Kópten beri urıstıñ otın tütetip kiyatırǵan Kirdi óziniñ jerine basıp kirip keledi dep oylamaǵan eken. Biraq taxtqa mingeli onıñ qońsıları Mediya, Lidiya, Vabilonlardıñ jaǵdayın kárwan tartqan sawdegerleden esitken. Ózlerine neshe mártebe topılıp kelgen Mediyalıları Kir úsh jil urısıp ózine baǵındırǵanın da esitken edi. Mediyalılarıdıñ orayı bolǵan Ettaban qalasın Kir ózine patsha sarayı etip alǵan. Mediyalıları basıp algannan keyin, ol «patshalardıñ patshası, kóp ellerdiñ patshası, ullı patsha» degen ataqqa miyasar bolǵan. Persiyalıları bunıñ menen qanaat etken joq, olar jaqın átirapındaǵı barlıq patshalıqtı iyelewdi dúnyada ózleriniñ üstemligin ornattıwı oyladı. Bunnan soñ olar Parfiyaǵa Girkaniyalılarıǵa topıldı. Tınısh otırǵan Lidiyalılarıǵa basıp kirdi. Kir taxtqa otırǵalı bıyl 18 jil boldı. Sol 18 jildıñ birinde birewi urıssız ótken emes. Kirdiñ áskerleri Irannan baslap, Indiya, Margiyan, Soǵıd, Baktriya, Arey, Gidros, Sattagit, Araxos, Ganxaru jerlerine keldi. Ol jerlerdegi qalalardı órtedi, qıyrattı, adamların qırdı-joydı, jigitlerin kúl etti, hayalların tul etti, baylıǵın alıp ketti. Kir áskerleriniñ dañqı hámmeni tınıshsızlandırǵan edi. Lekin, Tumaris Kirdi óz eline talap házir keledi dep oylamaǵan edi. Urıstı adam hesh kútpese gerek. Adam balasınıñ júregi jamanlıqtı kútkisi kemeydi, jamanlıqtan da, jaqsılıq dáme ete beredi. Kópten beri eline dushpannıñ atınıñ izin túsirmey otır edi. Búgin mine dushpan eline bastırıp kirip, úyilip, tógilip, «berileseñ, berilmeseñ urıs maydanına shıq» dep atır. Dushpa-

nına jeñilip kórmegen massagetlerge bul qattı batıp tur. Tumaris ashıwın kimnen aların bilmey qáhárlendi. Olar bir dushpanınıń atınıń tuyaqın massagetlerdiń kiyeli topırağına bastırmayman dep kún tańirisiniń aldında ant etken edi.

— Keshir meni, jaratqan tańır iyem, keshir meni qúdireti kúshli anam, kún tańirim! Óziń mádet ber, óziń jarılqa, men seniń aldında sol ońbağan Kirdiń qanğa toymağan kózlerin, qanğa toydırıp, qayıp urıs ashpaytuğın etemen, dep wádemdi beremen. Qalay esitkende de mende, sende anamız. Biz qan tókkimiz kelmeydi. Óziń mádet ber, qúdiretli kún táńirim. Jaqsılıq táńiri Axuramazda!— Ol otawdıń oń jağındağı mushta gıjlap janıp atırған ottıń aldına kelip, eki búgilip otırdı. Basın tómen alıp ishinen sıbırlana basladı. — Qúdireti kúshli kún, sennen basqa súyener tawımız, mádet sorar kimimiz bar, sen óziń jarılqa, dushpanınıń aldında basımızdı iydire kórme, dushpanğa bizdi bende etip, ul-qızlarıńdı qul etpe. Seniń aldında ant etemen, men basım qara jerge kirgenshe massagetlerdi dushpanğa talatpayman. Ey táńir, óziń mádet ber, jerdegi tirishilik, biziń jeńiske erisiwimiz tek seniń arqańda. Sen bolmasañ jerde qanday tirishilik boladı? Tek sen bizdi jarılqayıtuğın, bendeńniń gúnası bolsa keshir. Men erteń sawashqa shıǵaman, qansha analar perzentinen ayırılıp jerdi dastanadı, qansha kelinler jesir qaladı, jesir qalıwdıń ne ekenligin, ana bolıwdıń ne ekenligin men bilemenǵoy. Sol kóz jaslar meni qanday sharshatıp turғанın bilseń edi. Házir-aq, sol hayallardıń kóz jaslarına men mantıǵıp turman. Ilajım joq, sen erteń jáne sawashqa shıǵıwıń kerek. Ana bolǵanıń ushın júregim qan jılaydı. Biraq meniń qolımda eldiń, jerdiń táǵdiri tur. Dushpan ústimizge at oynatıp kelgen eken, onı dushpannan qorǵaw meniń parızım. Ey qúdireti kúshli kún, jaqtılıq táńiri Mitra, abadanlıq hám toqshılıq Noxıt, adamğa tirishlik beretuğın suw táńiri Anaxita hám Hobbi. Baxıt hám dáwlet táńiri quwma, urıs hám jeńis táńiri Meriix, óziń yar bol, óziń bizge haq jol tile, massagetlerge óziń mádatkar bol!!! — Tumaristiń dawısı qaltırıp ketti. Ol ornınan ushıp turdı. Kózlerindegi gázep otı jarqıldap ketti, onıń boyı qaytadan tiklendi, qaytadan tik qáddin aldı, qaytadan boyına kúsh payda bolıp eki qarısqa eristi, jawırınları keńeyip, mańlayındağı jıyıqları jazılıp qoya berdi. Ol qolın shappatlap edi, xızmetker eki jigít payda boldı.

— Elshini irikpeñ, elshi menen sóylesikke tayarlanıñ, — dedi.

— Patshayım boladı. — Xızmetkerler sırtqa shıǵıwı menen álleqashannan-aq tayarlanıp turǵan patshanıñ keńesgóyleri biriniñ izinen biri patshanıñ otırǵan qabıllawxanasına kire basladı. Tumaris yarım adım súwretin altınnan ashıq mañlayına qıstırǵan, gáwhar taslar menen kúydiriwdi ım menen ótinish etti. Salmaqlı tajdı xızmetshi jigit ásten kórsetip ákelip patshanıñ basına kiygizdi. Ol ústine zer, lal gáwhar taslar menen naǵıstı oydırǵan uzın, etegi jerge tiygen shapan kiydirip atırǵan xızmetshige bir qaradı da «maǵan aq shapanımdı ákel» — dep ımladı. Ol ádette elshilerdi qabıllawxanada qızıl kiyim kiyip, kúndiz kóbinese kók tústegi kiyimlerin kiyetuǵının xızmetshileri biler edi. Patsha kiyinip bolǵan soñ aste óz bólmesinen shıǵıp qabıllawxanaǵa qaray jol aldı. Patsha kirgende barlıq keńesgóyleri onı kútip otırǵan eken. Tumaris eki qaptalında, eki xızmetshisi menen tuwrı taxtqa kelip otırdı. Ol ishke kiriwden jabırlasıp sálem bergen keńesgóyleriniñ sálemine basın iyzep sálemlesti. Hámmeni birim-birim kózden ótkizdi. Qaytadan taxtıniñ qaptalında janıp turǵan otqa kózin tigip bir maydan turdı. Aradaǵı únsiz tınıshlıqtı buzıwǵa heshkimniñ shaması kelmedi. Tumaris-tiñ ózi asıqpay sóz basladı.

— Xosh, wádelesken künimizde keldi, qanday sheshimge kelimiz? Ya men basımdı Kirge baylap onıñ qolına óz táǵdirimdi bereyin be, sóytip sizlerdi aman alıp qalayın ba, ya urısıp soñǵı qanıımız qalǵansha dushpan menen alısıp köremiz be? Aqırı Kir maǵan «óziñ berileseñ, seni alaman, elge qaytaman, berilmeseñ sawash maydanına shıq» degen. Bul sawashqa tayar da emes edik. Ózleriñiz bilesiz Kirdiñ qılıshı kóp jerlerdi sharladı. Bul Midiyan, Liviyanı, Vavilonı aldı, endi onıñ atı bizge de jetip kelgeni. Urıssaq urıs burınǵı urısqa uqsamaydı, bul naǵız qırǵın sawash boladı, ya birotala joq bolamız, ya Kirdi joq etemiz. Men sawashtan, qan tógispeden sharshadım. Biraq oylamañ meni Kirge beriledi dep. Maǵan qanday aqlıñız bar? Ne isley-miz? Sawash ba yamasa tınıshlıq jolın tañlap Kir menen aǵayın quda bolıp qatnasamız ba? Kirge álbette, men kerek emespen. Kirge biziñ baylıqlarımız, altınlarımız kerek. Kir maǵan paraxat jolı menen maǵan tiy degende meni qálep turǵan joq, paraxat jolı menen maǵan beriliñ, dep tur. Ol birneshe qalalardı ózine usınday baǵındırıp kiyatır. Biz sol joldı qabıl eteyik pe?

Tumaris ishindegi oylarınıń bárin ayttı. Keńesgóyleri bir sapqa dizilip sózdi neden basların bilmey tubaladı. Kim birinshi bolıp sóleydi, sózdiń baǵdarın qalay qaratıp baǵdarlaw kerek?

— Qúdireti kúshli Kún táńiri, onnan sońǵı sıyınatuǵın táńirimiz Tumaris ruqsat etse, men bir-eki awız sóz aytayın, — dedi Tumaristiń bas wáziri Oksiarg. Ol alp tulǵası qozǵalıp, gúńgirlenip iri dawısı menen ásten sóley basladı.

— Siz massagetlerdiń júregindegi urıp turǵan jansız. Sizdi dushpanǵa bersek biziń el bolıp bunnan bılay jasawımızdıń keregi joq. Sonıń ushın, siziń ushın biz sońǵı qanımız qalǵansha gúresemiz, — dedi. Onıń sózin qasında otırǵan wázirler ǵawırlasıp maqulladı.

— Tek ǵana sawash, sawash! — dep ǵawırlastı.

— Qúdiretli Kún táńiri, suw táńiri—Anaxita, bárinıń de payǵambarı Zaratushta, qúdiretli patshayım Tumaris, ruqsat etseńiz men bir aql aytayın, — dedi patshanıń keńesgóyi Artaks. Ol kókiregin japqan appaq qolı menen sıypap otırıp sózin ásten dawam etti.

— Kir elge áskerin tógip ákeldi, xabarsız keldi. Biraq, oǵan bir shárt qoyıw kerek.

— Ol qanday shárt?

— Shárt sonnan ibarat biz onnan abırayı bar waqıtta áskerin alıp ketiwdi ótinish eteyik. Bizden de, onnan da qan tógilmesin. Jaqsılıq penen áketpese, onda Kirdiń búgingi künge shekem erisken jeńisi, dańqı, abırayı, bir pul bolatuǵının eskertiwimiz kerek. Bul aql Tumariske maqul tústi.

— Elshi shaqırtılsın! — dedi ol dawısın kóterip. Qalay etkende de bul qıyın jaǵdaydan urıssız shıǵıwdıń jaǵdayın izlep atır, hesh taba almaydı, sol joldan az ǵana dárek tabılsa sol tárepke qarap júre jaq. Patshanıń bul oyları hámmege ayan. Ústińe at oynatıp kelgen dushpan buǵan kóner deyseńbe? Tumaris bunı jaqsı biledi. Ol Kirdi usılay irkip bir jaǵınan ózi tayarlanıp almaqshı, al, eger kóne qoysa urıstı toqtatpaqshı. Eger óziniń basın alıw menen Kir urıstı toqtatsa, ol basın oǵan berer edi. Biraq Kirge Tumaristiń bası kerek emes, onıń taxtı, baylıǵı, altını, zeri, ǵawharı kerek. Massagetlerdi ózine ǵárezli qul etiw ushın kelip otır. Dúnyada dańqın jer jáhange jayǵan Nabonidti jeńgen, qılıshı bargan jerinen qayıp kórmegen, Vavilonnıń kópshilik qalaları ózinen-ózi baǵınamız dep shıqqan. Kir usınday bet

alğan elin ózine qaratıp, Persiya degen úlken mámleketti dúzgen adam. Álbette olardıń barlıǵınan Tumaristiń xabarı bar. Dúnyanıń tórt mushına massagetlerdiń ústinen kárwan júredi, kárwan tek jipek penen altın-gúmıslardı tasıp qoymastan dúnyanıń tórt mushında ne bolıp atırǵanın massagetlerge aytıp ketedi. Basqalarǵa qaraǵanda massagetler dúnyanıń xabarın da, dúnyada payda bolıp atırǵan ne jańalıqtıń bárinde birinshi bolıp esitedi. Tórt dárbettiń ústinde otırǵanı olarǵa usı jaǵınan paydalı edi. Átirapındaǵı qáwimlerdi ózine qaratıp atırǵan patsha Kirdiń qashan da bolsa baylıqtıń atın shıǵarıp otırǵan massagetlerge kelmey turmaytuǵının ishinen túsiniپ júrgen edi. Mine, ol kún de keldi.

Qabıllawxanaǵa qasında eki adamı bar elshi keldi. Ol tuwrı kelip Tumaristiń aldında iyilip sálem berdi.

— Ullı dárejeli patsha Kirdiń bizge jibergen sálemine juwap beriwge biz tayar ekenimizdi bildiremiz. Biz patsha Kirdiń birinshi ótinishin qabıl etpeymiz. Patsha maǵan ashıq eken, jerdiń shańın aspańǵa suwırıp, qılısh penen nayza oynatıp kelmey-aq óziniń júregin usınıп kelgeninde bir oylanıp kórgen bolar edik, — dedi Tumaris azǵana mısquılı suwıq kúlkisi menen. — Ol jesir hayaldı ayttırıp emes, al sol hayaldıń elin baǵındırıwǵa kelgen. Biz jawdan qashıp kórgen emespiz. Jaw bolıp qolına qılısh alıp kelgen eken, biz de tayarmız. Massagetler óz xalqın hesh waqıtta birewge qul etpeydi! Al, ekinshi shárti urıs, biz baǵınbasaq, onda sawash maydanına shıǵıw. Biz buǵan da tayarmız. Biraq bir ótinish bar, elede Kir biykarǵa qan tókpey izine qaytqanı maqul. Sebebi, bizdi jeńgen adam bul átirapta bolǵan emes. Kir bári bir jeńiledi. Meniń patshaǵa keńesim, biykarǵa qan tógip háleklenbesin, izine qaytsın.

— Urıstı qálese meyli, sawash maydanına shıqsın. Biraq arada házir Oks tur. Okstıń qaysı tárepi oǵan qolaylı? Sol tárep bolsa biz ótemiz. Al oń tárepi bolsa biz úsh kún máwlet bere-miz. Ózimiz úsh kúnlik qashıqqa ketemiz. Biymálel ótip alsın dedi. Tumaristiń kózindegi qáhár kem-kem ushqın shashıp, turpatın jedellendirip jiberdi. Ol qansha qáhárlense de qáddin buzbastan, taxtında qıymıldamastan tiptik otırdı. Onıń tek sóylegeni bolmasa hesh adam onı qıymıldıytuǵın adam dep oylamas edi, ol tazadan islengen músindey ózin qatal tuttı.

Elshiler Tumaristiń sózine bir awız sóz qospadı.

— Ájep, maqul — degen ishárat bildirdi de elshiler izine básıp sırtqa shıqtı. Olardı Tumaristiń xızmetkerleri qalanıń sırtına shekem shıǵarıp saldı.

Kirdiń eki júz mıń áskeri Tumaristiń shártin esitpey-aq bir túnde Okstan ótip aldı. Kir ushın bir kún bir jılday sezildi, ol jibergen elshisiniń bunshellı keshikkenine hayran qaldı. Ol basıp alǵan elleriniń birde birewine elshi jiberip sóylesiw júrgizbegen edi. Kútilmegen jerde qalaǵa basıp kirdi, aqırı dushpanıń aldındaǵı wazıypası — sol jerdi basıp alıw. Paraxatshılıq jolı menen beriliw ya deminiń sońına shekem gúresiw — onıń jumısı. Dushpanıń atı dushpan, ol baǵındırıw, baylıǵın tartıp alıw, ul-qızların qul etip aydap ketiw ushın keledi. Birden-aq qolın kóterip buǵan basın iyse qan tókpey-aq ol eldi óziniń qaramaǵındaǵı el etip keregin alıp ketedi. Kirdiń aldına hár túrli el, hár túrli qáwim, hár túrli xalıqlar, túrli tildegi, túrli tústegi adamlar, qalalar shıqtı. Ol Shıǵıstıń barlıq xalqın óz qol astına baǵındırıp alǵısı keldi. Oks hám Yaksart dáryasınıń boyına endi keldi. Ol búginge shekem jawlap alǵan jerleriniń birewine de hayal patshanı ushıratpaǵan edi. Kir erlerdiń ornına qolına qural alıp el qorǵaytuǵın hayallar patshalıǵı haqqında kóp áńgime tırlaǵan. Tumaristiń eriniń sawashta qaytı bolǵanın, eri ólgeli óziniń patshalıq taxtında otırǵanın, on segiz jasar balasınıń barlıǵın, búgin erteń sol balasın úylendirip taxtqa otırǵızıwdı oylap júrgeninde esitti. Hayal patshanıń dańqı Kir Persiyada júrgen de esitilgen edi. Kirdiń elden shıqqanına biraz boldı, sonnan beri hayal patsha biraz tolıqqan, nıǵayǵan, óziniń dańqın burınǵıdan da kótergen shıǵar ne bolsa da Kir búgin massagetlerdiń patsha hayalın kórgenshe asıǵıp taqatı shıdamay tur. Ol atın oynatıp elshi keletuǵın jolǵa shıǵıp qaraǵanın bilmey qaldı.

«Kiyatır» degen dawıstı esitiwden Kirdiń júregi tuwlap qoya berdi. Oǵan Tumaris basındaǵı taj-taxtı balasına taslap, Ózi Kirdiń aldına kiyatırǵanday sezildi. Elshilerdiń aldına atın jeldirip barǵanında bilmey qaldı. Elshi attan sekirip tústi de, patsha Kirdiń atınıń aldına kelip eki búgildi.

— Tez ayt, qáne, qanday juwap alıp keldiń.

— Taqsır, Tumaris biz kórgen patshalarday emes, ol sawashtı maqul taptı. Sizge keyin qaytıwdı usındı, qaytpasań joq etemiz dep kúsh kórsetti, — dedi. Kirdiń qulaǵına bul sózlerdiń birde

birewide kirmedi. Onıń kóz aldına dushpanğa bas iymeymen dep ózin bálent uslap turğan hayal patshanıń kelbeti keldi. Ol sol hayaldı tezirek kórgisi kelip ketti.

— Tek ǵana sawash! — dep qıshqırdı patsha Kir. Ol Tumariske elshi jibergenine ókindi.

Kir basqa heshbir teńizler menen baylanısı joq eki teńizdiń atın kárwan tartqan sawdagerleri de, jansızları da aljastıra bergene endi túsindi. Kaspiy menen Girkan teńiziniń baslı atın olar anıq bile almadı. Bárqulla bir-birine aljastırdı. Kaspiydiń uzınlıǵı on bes kúnlik júziw jolı. Girkanniń uzınlıǵı on kúnlik júziw jolı, geyde ekewin teńdey dep jobalaydı. Kaspiydiń dógerigindegi xalıq on bir aymaq: Sagartiy, sarangi, famanen, uti, mikiler hám basqalar. Olardan salıq alǵanda kem kelgende saraydıń jartısı toladı. Qoydıń terisinen kiyim kiyip qamıstan oq jay islep, pers qalqanı menen qılıshınan paydalanadı eken. Olardıń barlıǵı Kirdiń ayaǵınıń astında qaldı. Jansızlardıń aytıwı boyınsha, Girkaniya — qızıl qıya qumlıqtıń arasında jatqan, heshbir teńiz benen baylanısı joq jalǵız teńiz. Onıń atın kópshilik sayaxatshılar Skif teńiz dep ataǵan. Bul teńiz dalanıń teńizi, átirapında bir taw, bir toǵay joq, qızıl qıya qumlıq penen qorshalǵan, adamnıń alaqańında turǵanday dúnyanıń heshbir teńizine uqsamaytuǵın teńiz eken...

Kir usı eki dáryanıń boyın baǵındırıw óz ómiriniń ishindegi eń áhmiyetlisi ekenin kózi menen kórip, túsiniw otır. Bul jer shıǵıs penen batıstı tutastıratuǵın qırdıń buǵazı. Qır menen suwdaǵı joldıń áhmiyeti birdey. Sawdagerler usı eki joldı da paydalandı. Kirge heshkimge baǵınıp yaqı jawdı ústine ákelip kórmegen massagetler kem-kem qızıq, kem-kem jumbaqtay sırlı xalıq bolıp kórinde. Tım-tırıs dala, tım-tırıs sırlı qıya qumlıq heshkimge kókiregin ashpastan, onı ózinde bekkem saqlawı menen dúnyadan ótetuǵın sıyaqlı. Kir onı ashıwı kerek. Bunnan burın onıń ákeside ashpaqshı bolǵan.... Biraq olda ashalamay keyin qaytqan. Hayallar patshalıq etetuǵın bul biytanıx xalıq onı kem-kem ózine tartıp baratır...

Tezirek massagetlerdi ayaǵınıń astına jenship, olardıń maqtanǵan elin qul etse, batırlıǵı menen dańq shıǵarıp, hayalların bende etip, óz áskerlerin xızmetshi etse, sırlı teńizdiń sırtın ashıp iyelese, ójet Okstıń ójetligin baǵındırsa... Kir bárin óziniń aytqanıday etiwge asıǵadı.

III BÓLIM

ĠÁREZSIZLIK DÁWIRI QARAQALPAQ ÁDEBIYATÍ

1991-jılı 1-sentyabrde Ózbekstan óz aldına ġárezsiz mámleket dep daġazalandı. Ġárezsizlik Ózbekistannıń dúnyanıń kóplegen elleri menen diplomatiyalıq baylanıslar dúziwine, BMSHQa, basqa da xalıqaralıq ekonomikalıq, siyasiy-socialıq, áskeriy shólkemlerge aġza bolıwına, sırt el investiciyasın engiziw arqalı dúnyadaġı rawajlangan mámleketler menen ekonomikalıq baylanıslar dúziwge, solay etip, adamgershilikke tiykarlangan huqıqiy-demokratiyalıq, puqaralıq jámiyetin qurıwǵa keń múmkinshilikler ashıp berdi.

Siyasiy-jámiyetlik, ekonomikalıq turmısımızdaġı bul ózgerisler biziń ruwxıy-mádeniy ómirimizge de sezilerlik dárejede tásir jasadı. Ásirese, eń tásirsheń taraw bolǵan ádebiyat-mádeniyat sıyaqlı ideologiyalıq salalar úlken ózgerislerge ushıradı. Ádebiyat ideyalıq mazmunı jaǵınan milliy ġárezsizlik ideyaları ruwxında jańalanıwǵa qaray baǵıt ala basladı. Bir sóz benen aytqanda, ádebiyat, kórkem óner ideologiyalastırıw, siyasatqa baǵındırıw illetlerinen birotala tazartıldı, endi ol burıńǵıday bir partiyǵa, yaki bolmasa belgili bir klasqa xızmet etiwshi emes, al pútkil xalıqtıń, pútkil insaniyattıń mápleri ushın tolǵanatuǵın, erkin metod tiykarında shıǵarmalar dóretetuǵın, pútkil insaniyлық adamgershilik máselelerine ún qosatuǵın, haqıyqiy demokratiyalıq principlerge tiykarlangan milliy ġárezsizlik ideyaların jırlawshı biyǵárez Watannıń biyǵárez ádebiyatına aylanıw jolına qaray bet burdı.

Qaraqalpaq jazıwshıları ġárezsizliktiń birinshi kúnlerinden baslap qadaǵan etip taslangan temalardı xalıqqa kórkem etip ashıp beriw máselesine batıl qol ura basladı, ádebiyatta, kórkem publicistikada totalitar jámiyet tusında «xalıq dushpanı»

sıpatında jazıqsız qamalıp ketken, yaki watanın ilajsız tárk etip, basqa jurtlarğa bas panalawğa májbúr bolğan, biraq, xalıq, millet mápi ushın jan pidá qılğan adamlar táğdiri haqqında dáslepki shıǵarmalar payda boldı. Geypara shıǵarmalarda xalıq tariyxına jańasha kóz juwırtıw baǵıtı ayqın sezilip turdı. Zamanagóy temada payda bolğan shıǵarmalarda da jańa dáwirdiń epkini málim dárejede kórinis taptı.

Bul jańalanıw dáwiriniń ádebiyatı dógeresinde óz waqtında hám házir de qızgın diskussiyalar hám kózqaraslar bildirilmekte. Birinshi Prezidentimiz I.A. Karimov óziniń Ózbekstan jazıwshılarına bildirgen «Ádebiyatqa itibar — mánawiyatqa, keleshekke itibar» dep atalğan pikir, usınıslarında «Totalitar dúzim dáwirinde hújdan azabın kim kóbirek tartqan dese, men udayı bul ómirdiń mazmun-maǵanası, insanniń qádir-qımbatı, el-jurt táğdiri haqqında qayǵırıp jasytuǵın adamlar hám olardıń aldınǵı qatarında bolğan dóretiwshilik iyeleri dep aytqan bolar edim» degen edi.

Haqıyqatında da, óz dáwiriniń awır jaraqatların hám xalıqtıń shekken miynetlerin birinshilerden bolıp ózine qabıl etken jan-kúyer jazıwshı-shayırlarımız dáwirdiń ashshı haqıyqatlıǵın ádebiyattıń orayında turatuǵın qaharman mashqalasına sińdirip jiberdi. Solay etip, kórkem ádebiyat, sonıń ishinde lirika óziniń bas maqseti — el-jurt dárti menen jasadı atırǵan insanniń haqıyqıy kámil obrazın jaratıwǵa kiristi.

Ótken ásirdiń 80-jıllarınıń aqırı 90-jıllarında qaraqalpaq lirikası da biz joqarıda sóz etken dáwirdiń mashqalalarına tereń aralasıp, «ashshı tolǵaq»tı basınan keshirdi hám haq sózdi ayta alatuǵın lirikalıq qaharmanlardı dúnyaǵa keltirdi. Shayırlardıń shıǵarmalarında xalıqtıń sociallıq turmısın tez hám dál jetkerip beriwde lirikanıń eń jawınger janrı dep esaplangan publicistikalıq lirika óziniń ómir hádiyselerine házirjuwaplılıǵı hám qolaylılıǵı menen kózge tústi. Nátiyjede bul dáwirdegi lirikada publicistikalıq sıpat kúsheydi, kúndelikli turmıstıń ashshı haqıyqatlıqların sáwlelendiriw tendenciyası tereńlesti. Bul qubılıs bir tutas qaraqalpaq poeziyasında, sonıń ishinde usı dáwir poeziyasında jetekshilikti óz qolına alǵan I.Yusupovtıń dóretiwshiliginde de ayqın kórine basladı.

Shayırlar shıǵarmalarında milliy oyanıw dáwiri ideyaları kóbi-rek lirikalıq qaharmanıń jámiyettegi etikalıq hám morallıq-

psixologiyalıq klimatqa kózqarası formasında beriledi. Bunda ótken dáwirdiń insan psixologiyasına tiygizgen unamsız tásirleri, etikalıq dúnyasında qaldırǵan qınır-qıysıq izleri, adamlardaǵı ádep-ikramlılıq normalarınıń turpayı túrde buzılıw jaǵdaylarına lirikalıq «men»niń belsendi múnásibetin kórsetiwde kóbirek liriko-publicistikalıq usıllardan paydalanıwdıń ústin bolıp barıwı, turmıs haqıyqatlıǵın kórkem shınlıqqa aylandıırıwdaǵı házir juwaplılıqta, dokumentallıqqa múrájáát etiwdiń kúsheygenligi bayqaladı.

I.Yusupovtıń publicistikalıq lirikadaǵı bul lirik qaharman obrazın jaratıw dástúri usı jıllarda onıń izbasarları bolǵan K.Kárimov, Sh.Ayapovlardıń lirikalıq hám epikalıq poeziyasında ózinshe originallıq hám ayrıqsha bir poetikalıq usıllarda sheberlik penen dawam ettirildi. Bunıń ayqın mısalı sıpatında K.Kárimovtıń «Araldan keldim» toplamındaǵı publicistikalıq qosıqları menen «Jaradar sakuralar» poemasınıń, Sh.Ayapovtıń «Jan halatı» poemasınıń ruwxıyatına ser salıwdıń ózi jetkilikli.

Ǵárezsizliktiń ruwxıy dúnyamızǵa, milliy-estetikalıq sanamızǵa tiygizgen tásirin ǵárezsizliktiń dáslepki on jıllıǵındaǵı hayal-qız jazıwshılar dóretiwshiligindegi ósiwshilikten de kóriwge boladı. Mısalı, ǵárezsizlikten aldınǵı jıllardı hayal-qız jazıwshılar degende, B.Bekniyazova, G.Esemuratova dep bir eki isimdi zorǵa tawıp aytar edik. Ǵárezsizlik jıllarında bolsa hayal-qız jazıwshılarımızdıń úlken ruwxıy kúshke aylanǵanı hesh kimgе sır emes. Bunıń ayqın mısalı sıpatında kórkem ádebiyat maydanında pidákerli miynet etip kiyatırǵan Gúlaysha Esemuratova, Sarıgúl Bahadırova, Gúlistan Shamuratova, Gúlistan Matyakupova, Nábiyra Tóreshova, Biybaysha Aymuhamedova, Dáwletbiyke Sherniyazova, Gúlayım Tursınova, Pátiyma Mırzabaeva, Minayxan Jumanazarova, Gúlistan Dáwletova, Gúlnara Nurlepsova, Gúlnara Ibragimova, Biybiajar Nurnazarova, Altıngúl Óteniyazova usaǵan hayal-qız jazıwshılarımızdı atap ótiwimiz múmkin.

Ǵárezsizlik baǵısh etken el-jurt haqqındaǵı usınday sezimler, Watanǵa bolǵan sap muhabbat, ondaǵı milletler aralıq tatıwlıq, dinler aralıq bawırı keńlik, doslıq-tuwısqanlıq temaları Q.Jumaniyazovtıń «Ǵárezsiz ómirdiń dáwranı keldi», M.Qarabaevtıń «Bayram keldi», T.Qabulovtıń «Bárekella, zamanım», «Qaraqalpaqstan — ájayıp diyar», Sh.Ayapovtıń «Watan», H.Ayım-

betovtın «Ózbekstan», Á.Ájiniyazovtın «Ózbekstan — Watanım meniń», N.Ámetovtın «Áziz Watanımsañ, Ózbekstan» qosıqlarında da óziniń haqıyqıy kórkem sáwleleniwın taptı.

Álbette, bul qosıqlardıń ayırımları bálent-párwaz shaqırıqlardan da qurı alaqan emes edi. Lekin, bul shaqırıqlar shın kewildiń shaqırığı— gárezsizliktiń qádirine jetiw haqqındağı shaqırıqlar edi. Sol ushın da olar búgingi kúndi keshegi iskenjeli totalitar dáwirdiń waqıyaları menen salıstırıp jırlawdı da hesh yadtan shıǵarmadı. Gárezsizlik basıp ótken bul qıyın hám dańqlı joldı kórnekle hám súyikli shayırmız Ibrayım Yusupov óziniń «Mustaqıllıq maydanınan ótkende» degen qosıǵında ayrıqsha bir kóterińkilik ruwxta publicistikalıq jobada kórkem sáwlelendirip berdi. Qosıqta shayır gárezsizlik ushın janın pidá qılǵan xalıq qaharmanlarınıń ayanıshlı táǵdirin sóz etiw menen birge, gárezsizlikke erisken ózbek-qaraqalpaq xalıqlarınıń doslıq, tuwısqanlıq qatnaslarınıń máńgilik, olar tańlap alǵan joldıń aydın, sarras ekenligine, bul jolda eki tuwısqan xalıqtıń bárhama birge bolatuǵınlıǵına, solay etip, azat hám abat Watan qushaǵında birgelikte ómir keshiretuǵınlıǵına úlken isenim bildiredi:

Ózbekstan — Kúnshıǵıstıń Sholpanı,
Kóp qıyın jollardan óterseń asıp,
Binyat bolıp azat insan ármanı,
Janıńdı jaqtırtar ıǵbal quyashı.

Qutlı qádeminińe «Hásanat!» diyip,
Qanu-qardash bolıp qol berip qolǵa,
Qara qalpaǵımdı shalqayta kiyip,
Janıńda bararman bul ullı jolda!

Ulıwma, bul dáwirde gárezsizlik teması ádebiyattıń barlıq janrlarında bir tutas sáwlelene basladı. Atap aytsaq, proza tarawında T. Qayıpbergenovtın «Kewlimniń qamusı», «Qaraqalpaqpan. Táwekelshimen», «O dúnyadağı atama xatlar», Á. Paxratdinovtın «Sóylenbegen tariyx», «Sheyitler táǵdiri», «Ótken ásir áwladları», K. Allambergenovtın «Dárya tartılǵan jıllar», A. Abdievtin «Jin-jıpırlar uyası», S. Ismayılovtıń «Júrek galaktikası» romanları, G. Esemuratovtıń «Bir shańaraq waqıyası», «Qızım, saǵan aytaman», «Dúwdendegi dápter», M. Nızanovtıń «Jat jurttağı jeti kún», A. Sultanovtıń «Ómir

ótkelleri», Ó.Ótewlievtiń «Teńizdiń jini» povestleri, X.Seytovtiń «Ómir soqpaqları», T.Allanazarovtiń «Zaman gárdishi» memuarlıq dóretpeleri, lirika hám poemağa B.Qayıpnazarovtiń «Tań gúli» qosıqlar toplamı, I.Yusupovtiń «Mámelek oy», «Watan topırağı» poemaları menen «Begligińdi buzba sen» toplamına engizilgen qosıqları, K.Raxmanovtiń «Watan tuyǵısı» qosıqlar toplamı, J.Izbasqanovtiń «Qamal» dramalıq poeması, Sh.Ayapovtiń «Jan halatı» poeması menen «Tábiyat hám táǵdir» balladası, B.Genjemuratovtiń «Mogixan sózi, yaki Qıtay jipegine jazılǵan bitik» tariyxıy poeması, G.Matyakupova, N.Tóreshova, P.Mırzabaeva, M.Jumanazarova, G.Nurlepsova, G.Dáwletovalardıń qosıqları, dramaturgiyada T.Qayıpbergenovtiń «Aydos baba» («Mıń tillaǵa tigilgen gelle») tragediyası, «Sahra búlbili» draması, K.Raxmanovtiń «Injiqtıń muhabbatı» komediyası, B.Baymurzaevtiń «Báddiwa», «Pálektiń gárdishi», A.Sultanovtiń «Nahaqtan tógilgen qan» draması, M.Nızanovtiń «Eki dúnyanıń áweresi», S.Jumaǵulovtiń «Adamlar nege buzılǵan?», «Kúyewińdi berip tur», «Ekstrasens» komediyaları usınday ǵárezsizlik ruwxında tereń ideyalıq mazmunǵa iye kórkemligi qunlı shıǵarmalar boldı.

Usınday tematikalıq, janlıq, formalıq jańalanıwlar, kórkemlik izlenisler prozada da ayqın kózge taslana basladı. Atap aytsaq, ǵárezsizlik dáwiriniń dáslepki on jılıǵında qaraqalpaq prozasında T.Qayıpbergenovtiń «Qamusnama», «O dúnyadaǵı atama xatlar» shıǵarmaları, «Qaraqalpaqpan. Táwekelshimen» roman-povestleri, J.Aymurzaevtiń «Qara bulklar» povesti, Sh.Seytovtiń «Jaman shıǵanaqtaǵı «Aqtuba» romanı, Á.Paxratdinovtiń «Sóylenbegen tariyx», «Sheyitler táǵdiri» romanları, A.Sultanovtiń «Dóhmet» atlı kino-romanı, Q.Mátmuratovtiń «Terbenbes», K.Allambergenovtiń «Dárya tartılǵan jillar», J.Muratbaevtiń «Dıǵırıq» romanları, A.Xalmuratovtiń «Táǵdirles» povesti menen «Jánnet baǵı romanı», S.Ismayılovtiń «Júrek galaktikası» romanı menen «Payǵambar hám shaytanlar» povesti, H.Ayımbetovtiń «Qara buwra», A.Ábdievtiń «Jin-jıırıqlar uyası» romanları, G.Esemuratovaniń «Mıń da bir keshirim», «Dúwendegi dápter», «Bir shańaraq waqıyası» povestleri, K.Mámбетovtiń «Türkstan» romanı menen «Muhabbat hám ájel» povesti, H.Xamidovtiń «Ushqın» romanı menen «Student qız» povesti, M.Tawmuratovtiń «Aq túnniń kóleńkesi», M.Nızanovtiń

«Jat jurttağı jeti kún» povestleri, «Adam küldirgeni ushın» yumorlıq essesi, A. Sultanovtıń «Ómir ótkelleri», H. Ótemuratovanıń «Qılqalı awılı», D. Esebaevtıń «Aqqan juldızdıń alıs shuǵlası» povestleri, balalarǵa arnalǵan Q. Jumaniyazovtıń «Tayınshaqlı eki bala», Ó. Ótewlievтіń «Adamlarǵa sırlas bolsań» ocherk, publicistika hám gúrrińler toplamı, «Teńizdiń jini» povesti sıyaqlı birneshe onlaǵan prozalıq shıǵarmaları, al sońǵı on jıllıqlarda bolsa, K. Kárimovtıń «Aǵa biy», «Ullı dash bórileri», «Aq qapshıq», Sh. Usnatdinovtıń «Dáw kempir», «Sońǵı ańshı», «Shayırdıń jaslıǵı», M. Nızanovtıń «Aqshagúl», «Aqıret uyqısı» povest, romanları payda boldı.

Ǵárezsizlik jıllarında ádebiyattanıw ilimi menen ádebiy sında da úlken jańalanıwlar júz berdi. Eń baslısı — kórkem ádebiyat, mádeniy miyraslar siyasatlastırıw illetinen qutılıp, olardı bahalawdaǵı klaslıq, partiyalıq kózqaraslar kún tártibinen alınıp taslandı. Sonıń nátiyjesinde bolsa kerek, awızeki kórkem ádebiyat penen jazba ádebiyat tariyxında ornı girewli kóp ǵana tariyxıy tulǵalar menen olardıń ájayıp miyrasları búgingi kúnde ózine ılayıq haqǵóy bahasın tawıp, xalıq arasında qayta jańǵırmaqta.

Duris, sońǵı waqıtlarda ádebiy sın folklor hám ádebiyat tariyxın izertlew tarawlarına qaraǵanda biraz artta qalıp atırǵanday kórinedi. Degen menen, bul baǵdarda J. Bazarbaev, S. Bahadırova, Q. Járımbetov, Q. Orazımbetov, M. Bekbergenova, J. Esenov, P. Nurjanov, Z. Shamuratova, J. Sagidullaevalardıń maqalaları ilimiy-teoriyalıq jaqtan ádewir tereń jazılǵan sın pikirler boldı.

Bul jılları ásirese Q. Járımbetov, Q. Orazımbetovlar poeziyanıń teoriyalıq máselelerin izertlew salasında jemisli miynetler islep, bir qatar maqala hám monografiyalar járiyaladı. Atap aytsaq, Q. Járımbetov óziniń «XIX ásir qaraqalpaq lirikasınıń janrlıq qásiyetleri hám rawajlanıw tariyxı» monografiyasın qaraqalpaq klassikalıq lirikasınıń ádebiy janr sıpatında payda bolıw, qalıplesiw hám rawajlanıw jollarına dıqqat awdarılsa, Q. Orazımbetovtıń «Házirgi qaraqalpaq lirikasında kórkem formalardıń evolyuciyası hám tipologiyası» monografiyasında házirgi lirikanıń ilimiy-teoriyalıq máselelerine tereń tallawlar jasaladı.

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq ádebiyatı gárezsizlik dáwiriniń dáslepki kúnlerinen baslap-aq óziniń erkin rawajlanıw jolın ayqın belgilep aldı hám Watanımızda gárezsizlik ideyalarınıń rawajlanıwına, onıń ámeliyatta en jayıwına salmaqlı úles qosıp atırǵan biygárez milliy ádebiyat dárejesine ósip jetti.

Soraw hám tapsırmalar

1. Milliy gárezsizliktiń ornaw tariyxı haqqında pikirlerińizdi aytıp beriń.
2. Gárezsizlik dáwir qaraqalpaq ádebiyatınıń ózgesheligin bayanlap beriń.
3. Bul dáwirde qaraqalpaq ádebiyatında qálem terbetken jazıwshı hám shayırlar, olardıń qanday mazmundaǵı hám temadaǵı shıǵarmalar dóretkenligin aytıp beriń.
4. Bul dáwirde proza, poeziya hám dramaturgiyada qanday temalar aldınǵı orında boldı?.

POEZIYA

Gárezsizlik dáwirinde qaraqalpaq poeziyası da óz rawajlanıw jolına iye boldı. Negizinde, poeziyaǵa demokratiyalıq keypiyat, kózqaras erterek 1980-jıllardıń ekinshi yarımınan baslap kirip kelgen edi. Usı jılları sol dáwirdegi awqamınıń ıdıraytuǵını belgili bolıp qaldı. Óytkeni, hámme orınlarda nızamsızlıq, jeke hákimshilik, tártipsizlik, tubalawshılıq orın aldı. Bul nárese sol mámlekette jasawshı adamlardıń orınlı narazılıǵın payda etti. Jámiyette mashqalalar sonday kóbeyip ketti, olar bir-biri menen ulasıp jámiyetti qaplap aldı hám bunday jámiyettiń tozǵanı kórinip turdı. Biziń sharayatımızda ekologiyalıq mashqala birinshi orınǵa shıqtı. Sonlıqtan da, usı jılları poeziyamızdıń aqsaqallarınıń biri I. Yusupov «Qayta qurıwdıń balalarına», «Ashıq sóz», «Dialektika», «Korabller qoyımshılıǵındaǵı eles» sıyaqlı turmıstıń ashshı haqıyqatlıǵın batıl súwretleytuǵın lirikalıq shıǵarmaların dóretti. Bunday demokratiyalıq keypiyat basqa da qaraqalpaq shayırlarına ótti.

Gárezsizlik dáwiri ádebiyatınıń basqa túrleri sıyaqlı poeziyaǵa da erkinlik berdi. Sonlıqtan da I. Yusupov, K. Raxmanov, T. Qabulov, J. Izbasqanov, K. Karimov, H. Ayımbetov, N. Tóreshova,

Sh. Ayapov, S. Ibragimov, X. Dáwletnazarov, B. Genjemuratov, M. Jumanazarova hám t.b. qaraqalpaq shayırları ideyalıq-tematikalıq, janrlıq-formalıq izlenislerin alıp bardı. Olardıń lirikalıq shıǵarmalarında erkin pikir aytıw, jańasha pikirlew kóbirek kórindi. I. Yusupovtıń usı dáwirdegi lirikalıq shıǵarmalarınıń bazı birewleri haqqında joqarıda aytıp ótken edik. Shayır J. Izbasqanov ta bul dáwirde dóretiwshilik penen jedel shuǵılandı. Shayırdıń qosıqlarında kúshli lirizm, joqarı estetikalıq talǵam, eń baslısı, pikir sulıwlıǵı kózge taslanadı:

Tolqınlardıń tósin aymalarday,
Jelpinesiz jazǵı sulıwlar,
Tómende suw emes, ayna barday,
Serpilesiz nazlı, sulıwlar.

Yamasa:

Kórgenińiz bar ma gózzaldı,
Tań sáhárde shashırıp oynagan.
Ushqınlanıp áne qozǵaldı.
Sulıw emes, bir uwıs árman.

Birinshi mısal J. Izbasqanovtıń «Shaǵalalar» qosıǵınan alındı. Bunda lirikalıq qaharman óz sezimlerin shaǵalalar menen sáwbetke quradı. Tábiyattıń erkin hám erke jaratılısı bolǵan shaǵalaların háreketinen gózzallıqtı, sulıwlıqtı kórgisi keledi. Onnan estetikalıq zawıq algısı keledi. Ekinshi mısalda da («Kórgenińiz bar ma gózzaldı» qosıǵınan) ádettegiden tıs pikirlew bar. Qaraqalpaq xalıq dástanlarında «batır uıyqısinan shashırıp oyandı» degen ibaranıń isletiletuǵının bilemiz. Bunda shashırıp oyanıw degen biziń sanamızǵa batırılıqtıń, aybatlılıqtıń simvoli sıpatında sıñedi. Al, shayır bul qosıǵında bul ibaranı qızlardıń gózzallıǵın tábiyiy halında jetkeriw ushın isletedi.

X. Dáwletnazarov «Ǵayrı jurttaǵı qaraqalpaqlar», «Qozılar» dep atalatuǵın qosıqlarında xalqımızdıń ótmishi, onıń ótkendege ómirine baylanıslı elegiyaǵa tolı sezim-pikirlerin beredi. Bul qosıqlar kórkemligi, tásirliligi boyınsha úlken tabısqa iye boldı.

K. Raxmanovtıń kóp ǵana qosıqları oqıwshılar tárepinen qızǵın kútip alındı. Ásirese, shayırdıń ekologiyalıq qıyınshılıqlardı súwretlewge arnalǵan qosıqları tásirsheń:

Kók aspanda teńbil-teńbil aq bultlar,
Sazaradı alaǵada kewlimdey,

Shaqırǵanday bolar geyde jat jurtlar,
 Seniń sońǵı qol bılǵaǵan belgińdey.
 Quyash bultqa gá súńgip, gá jarq eter,
 Tábiyattıń báhárdegi nazınday.
 Diń aspannan quslar menen dárt óter.
 Sesti Araldıń eń aqırǵı sazınday...

Mine, bul lirikalıq qaharmannıń qulazıǵan kewlinen ótip atırǵan keshirmeler. Lirikalıq qaharman qıyalıy tábiyat penen sırlasıp, onıń menen dártlesip atır. Bul qosıq tábiyat penen insan arasındǵı qatnasıqtı, olardıń birisiz ekinshisi ómir súre almaytuǵının kórsetedi. Shayır ekologiya mashqalasın usı usıl arqalı jetkeriwdi maqul kórgen.

Sonday-aq, bul dáwirde M. Jumanazarovanıń lirikalıq shıǵarmalarında batıl pikirlew, H. Ayımbetovtıń lirikalarında pikirdi awıspalı mánige qurıw, N. Tóreshovanıń qosıqlarında hayal-qızlardıń dúnyaǵa kózqarasınıń sáwleleniwi, B. Genjemuratovta janlıq-formalıq izlenisler kóbirek sezildi.

Ǵárezsizlik dáwir poeziyasında Sharapatdin Ayapov muhabbat, adamgershilik hám tuwılǵan jer jurshısı sıpatında kózge taslandı. «Jaslıq ómirge jarasıq» dep tastıyıqlaydı shayıır. Onıń qosıqlarındaǵı muhabbat sezimi «háy, sulıw qız, men seni jaqsı kórip qaldım» degenge usaǵan jadaǵay gáplerden awlaq. Máselen, «Kettik bir jup qustayın» dep baslanatuǵın qosıǵın alıp qarayıq:

Kettik
 Bir jup qustay
 Qaladan shetke,
 Tábiyat qoynında
 Qalamız jekke.
 Súyiklim,
 Bul jerde seniń ismińdi
 Hár bir giya
 Endi biledi yadqa.
 Hátteki, tabanıń ayalaǵan
 Topıraq ta
 Hár qademde qaytalamaqta.
 Qalaǵa qaytıwǵa asıǵamız biz —
 Bir jup.

Bunda jaslıqtıń umtilmas hám tákirarlanbas bir demi berilgen. Qosıqta sızılǵan súwret bizge jaslıqtıń qádirin ańlatadı.

Mine, usınday bir-birin túsinişetuđın hám qádirlep biletuđın insanlardıń arasındađı muhabbat sezimi ómir boyına ketedi. Usınday bekkem muhabbat sabađı menen baylangan shańaraqlar payanlı boladı hám olarda aqıl-parasatlı, adamgershilikli ul-qızlar tárbiyalanadı.

Bul dáwirde Sađınbay Ibragimov dástúriy emes qosıq formaların keńnen qollandı. Olardıń arasında ırğaқ hám uyqas ulıwma saqlanbaytuđın verlibr hám uyqastırılmaytuđın, biraq ırğaқ saqlanatuđın aq qosıq formaları bar. Onıń verlibr jolındađı tájiriybelerinen bir misal keltireyik:

Botanika bađında gúz —
Erteń bul ađashtıń atın umıtamız,
Mına putanıń hám ana gúllerdiń.
Biraq kewlimizdiń hawa rayında
Usı kúnniń súwreti qaladı —
Pinhan qalğan tuyđılarımız.
Ostankinonıń tınıq hawızı.

Al, mına qatarlar aq qosıqtıń úlgisi bolıp tabıladı:

Qollarım qaltırıp (qálem qaltırıp)
Aq qađazğa súwret salıp bilmedim —
Aq qađazdı samal ushırıp ketti.
Qolımnan kelmegeń kóp ámellerdiń

Biri boladı bul. Bir ókinishim —
Tóbeńde hám aspan hám quyash bolıp,
Jipek kóylegińdi jekenge jayıp,
Suw ishine kirgenińdi kórmedim...

Ğárezsizlik dáwirinde qaraqalpaq shayırları poema janrında da biraz jemisli isledi. Bul dáwirde I. Yusupovtıń «Watan topırađı», J. Izbasqanovtıń «Qamal» (dramalıq poema), «Oqıwshıma xat», N. Tóreshovanıń «Tutqın», «Qızım-aw», «Analıq haqqında qıssa», «Jetim qız», X. Dáwletnazarovtıń «Iyesiz jurıt», «Qaraqalpaq bayazı», «Ziywariy shejire», «Álwidađ, muhabbat. Xosh qal jaslıđım» (nasırıy poema), B. Genjemuratovtıń «Qıtay jipegindegi bitik», A. Óteniyazovanıń «Aysultan» h.t.b. poemalar, Á. Ótepbergenovtıń «Allandı umıtpa», «Allada da esap bar», N. Tóreshovanıń «Yalğanshı» dástanları járiyalandı. Usı

poemalardıń ishinde I.Yusupovtıń «Watan topıraǵı» hám B.Genjemuratovtıń «Qıtay jipegindegi bitik» poemaları ayrıqsha sóz etiwdi talap etedi.

I.Yusupovtıń poemasında XX ásirdeń 30-jıllarındaǵı represiyada májbúriy óz watanın tárk etken watanlaslarımızdıń ayanıshlı táǵdiri sóz etiledi. Hár tárepleme sawatlı Ábdisámed axun alıs Túrkiya elinde júrip-aq óziniń talantı, sawatı, adamgershiligi arqasında kópshiliktiń húrmetine miyasar boladı. Ol ólip baratırıp ta ulı Mamıtqa (Mehmetke) óz watanına sadıq bolıwdı, oǵan qaytıp barıwdı násiyatlaydı. Poemada Mamıtıń watan saǵınıshı, ayrılıq jolındaǵı azaplanıwları, kewil-keshirmeleri, ruwxıy halatı sheberlik penen jetkerilgen. Óz watanın ańsap kelgen Mamıt qusaǵan watangedeylerine keshegi qızıl imperiya dáwirinde gúmansırıp qarawlar, olarǵa jónsiz azap beriwler súwretlengen. Óz watanınıń topıraǵına ayaǵı tiyiwden oǵan tawap etip, duwa oqıp atırǵanında, onı jansız dep gúmanlanıp tyurmaǵa qamaydı:

Qapa bolıp, albıraqlap turǵanda,
 Úsh miliysa jetip keldi bulmanǵa.
 Qolǵa kisen salıp sózge keltirmey,
 Jabıq mashınaǵa mingizdi sonda.

Mine, bul burınǵı Sovet dáwiri siyasatınıń anıq bir kórinisi edi.

Poemada hárkim úlgi alǵanday adamgershilik pazıyletleri súwretlengen orınlar kóp. Ábdisámed axun balası Mamıt penen óz elin tárk etip Túrkiyadan baspana tabadı. Ol jerde basqa adamlar qatarı jergilikli jerdiń isbilermen, qayır-saqawatlı insanı Nurılla biy olarǵa qayır-saqawat kórsetedi, baspana beredi. Usınday ǵamxorlıqqa Ábdisámed axun adamgershiligi, insanlıq hújdanı menen juwap beredi. Nurılla biydiń úyi órtenip, qızı Janna ot arasında qalǵanda óz ómirin qáwipke qoyıp (denesiniń kóp jeri hádden tıs kúyip ketiwi aqıbetinen Ábdisámed axun qaytı boladı) onı aman alıp shıǵadı. Qullası, bul poema joqarı adamgershilik pazıyletleri menen hádden tıs jawızlıqtı, jaqsılıq penen jamanlıqtı qatara qoyıp súwretlew arqalı insanǵa tán bolǵan quramalılıqtı ashıp beredi. Óz puqaraların tentene etken qızıl imperiyanıń heshbir huqıq-normalarına sıyıspaytuǵın siyasatın áshkara etedi. Poema oqıwshını ótmishke názer taslaw,

tınısh turmıstıń qádirine jetiw, adamgershilik sıyaqlı ullı túsınik haqqında oy juwırtıwǵa jeteleydi.

B. Genjemuratovtıń poeması da oqıwshılar tárepinen qızǵın kútip alındı. Shıǵarma ózbek tiline awdarılıp járiyalandı, onı ózbek shayırı Ázim Súyin: «sońǵı dáwirde watan haqqında jazılǵan eń jaqsı shıǵarma boldı» dep joqarı bahaladı. Poemada túrk qaǵanı Móde xanınıń tilinen el-jurt, watan tınıshlıǵı ushın eldi birlestiriw, jaslardı watangá sadıq qılıp tárbiyalawdıń usılları bayan etiledi. Móde xan óz nókerleriniń sadıqlıǵın, birliǵın sınap kóriw ushın olardı talay sınaqtan ótkeredi. Qońsı Shın patshası eń júyrik tulparın soratqanda da, on tórt jasar jalǵız qızın soratqanda da el-jurt tınıshlıǵın gózlep irkilmesten berip jiberedi. Biraq, watan jerinen ber dep soraganda, irkilmesten sawashqa shıǵadı hám Shın patshası ústinen jeńiske erisedi. Demek, poemadan shıǵatuǵın juwmaq: watan topıraǵı, jeri hámme nárseden áziz. Onı kózdiń qarashıǵında saqlaw sol jerde jasawshılardıń hárbiriniń minneti.

Al, Sh. Ayapovtıń «Jan halatı» poemasında bolsa adamgershilik teması insan barlıǵınıń túpkilikli qádiriyatı sıpatında talqılanadı.

Bunda keltirilgen ráwiyat boyınsha úsh tuwısqan jigıt — biri diyqan, ekinshisi sharwa, úshinshisi balıqshı: — dúnya gezeyik, jurt kóreyik, dep saparǵa shıǵadı. Olar kóp shóli-biyabanlardı basıp ótedi. Bir jerlerge barǵanda olardıń azıq-awqatı, suwsını tawsılıp jan halatına túsedı. Kózleriniń aldınan hárqıylı elesler ótip baslaydı. Genje inisiniń kóz aldında bir jasıl alap elesleydi, kóldiń suwı jarqırıp tur, ózi awın arqalap sol kólge balıq awlawǵa baratırǵan eken. Al, eki aǵası bolsa, bir atqa mingesip kelgen jaǵına qayıp baratırǵan bolıp elesleydi. Al, genje inige jáne bir giddiman qara qus kókirek awzına minip pánje salıp atırǵanday boladı. Olar usı esleri kirmeli-shıqqalı halatta súyretilip baratırǵanlarında aldılarında bulaq shıǵadı. Bulaqtıń átirapı ertekegidey sulıw hám abadan, úrkiwdi bilmeytuǵın kiyikler suw ishiwge keler eken. Úsh tuwısqan bulaqtıń boyına kelip genjetayı kózin ashıp ózine kelip, áwele ózi bulaqtan suw iship, soń aǵalarınıń erinlerin hóllep, olar hál jıynaydı. Sol jerdegi shóplerdi julıp alıp jeydi. Sóytip, olar usı jerde birneshe, kún jasaǵannan soń bulaqqa serleńkirep qarasa, suwdıń túbinde awzı muılangan gúzeni kóredi — onı suwdan alıp shıǵıp sıdır-

ganda altın menen gúmis sawlap tógiledi. Úsh aǵayinli bir gúze altınǵa talasıp birin-biri óltirip qoyadı. Bulaqtıń boyı jáne adam-sız qaladı.

Bul metaforada júdá úlken máni bar. Bes kúnlik dúnyanıń qızıqları ushın adamgershilikten waz keshiwge bolmaydı.

Ulıwma, gárezsizlik dáwirinde qaraqalpaq epikalıq poeziyasınıń tiykarǵı tematikası, joqarıda kórip ótkenimizdey, totalitar jámiyettiń alıp barǵan jawızlıq siyasatınıń qurbanı bolıp shet ellerge ketiwge májbúr bolǵan watanlaslarımızdıń táǵdiri, qayta tiklengen tariyx, adamlar turmısındaǵı ruwxıy hám ekologiyalıq daǵdarıslıq halatlardı sáwlelendirip beriw boldı.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. Milliy gárezsizlik dáwirindegi qaraqalpaq poeziyasındaǵı tiykarǵı jırlanǵan temalar haqqında pikirlerińizdi aytıp beriń.
2. Gárezsizlik dáwirdegi qaraqalpaq poeziyasınıń ózgesheligin bayanlap beriń.
3. Bul dáwirde qaraqalpaq ádebiyatında qálem terbetken shayırlar, olardıń qanday mazmundaǵı hám temadaǵı shıǵarmalar dóretkenligin aytıp beriń.
4. Bul dáwirde qálem terbetken qaysı shayırlardıń qanday shıǵarmalarınıń mazmunın aytıp bere alasız?
5. I. Yusupovtıń «Begligińdi buzba sen» qosıǵınan úzindini yadlap aytıp beriń.

PROZA

Gárezsizlik dáwiriniń dáslepki on jılıǵında qaraqalpaq prozasında T. Qayıpbergenovtıń «Qamusnama», «O dúnyadaǵı atama xatlar» shıǵarmaları, «Qaraqalpaqpan. Táwekelshimen» roman, povestleri, J. Aymurzaevtıń «Qara bulklar» povesti, («Jetimniń júregi» povestiniń ekinshi kitabı), Sh. Seytovtıń «Jaman shıǵanaqtaǵı «Aqtuba» romanı, K. Allambergenovtıń «Dárya tartılǵan jıllar», Á. Paxratdinovtıń «Sóylenbegen tariyx», «Sheytler táǵdiri» romanları menen «Aydos biy haqqında ápsana» povesti, A. Sultanovtıń «Dóhmet» atlı kino-romanı, Q. Mátmuratovtıń «Terbenbes», J. Muratbaevtıń «Dıǵırıq», A. Xalmuratovtıń «Táǵdirles» povesti menen «Jánnet baǵı ro-

manı», M. Qayıpovtıń «Bóget», S. Ismayılovtıń «Júrek galaktikası», romanı menen «Payǵambar hám shaytanlar» povesti, H. Ayımbetovtıń «Qara buwra» romanı, Yu. Alimbetovtıń «Perzenttıń ájeli», A. Ábdievtıń «Jın-jıpırlar uyası» romanları, G. Esemuratovanıń «Mıń da bir keshirim», «Dúwdendegi dápter», «Bir shańaraq waqıyası» povestleri, K. Mámbetovtıń «Türkstan» romanı menen «Muhabbat hám ájel» povesti, H. Xamidovtıń «Ushqın» romanı menen «Student qız» povesti, T. Xalmuratovtıń «Qırq buwın» romanı, M. Tawmuratovtıń «Aq túnniń kóleńkesi», M. Nızanovtıń «Jat jurttaǵı jeti kún» povestleri, «Adam kúldirgeni ushın» yumorlıq essesi, S. Ismayılovtıń «Ashshı miyweler» detektiv povesti, A. Sultanovtıń «Ómir ótkelleri», H. Ótemuratovanıń «Qılqalı awılı», D. Esebaevtıń «Aqqan juldızdıń alıs shuǵlası» povestleri, balalarǵa arnalǵan Q. Jumaniyazovtıń «Tayınshaqlı eki bala» povest hám gúrrińleri, Ó. Ótewlievtıń «Adamlarǵa sırlas bolsań» ocherk, publicistika hám gúrrińler toplamı, «Teńizdiń jini» povesti sıyaqlı birneshe onlaǵan prozalıq shıǵarmalar payda boldı.

Bul shıǵarmalardıń ishinde T. Qayıpbergenovtıń 1994—95-jılları jazılǵan «Qálbimniń qamusı» shıǵarması ǵárezsizlik ruwxında xalqımızdıń ótmishi menen búgingi kúniń jańasha pikirleytuǵın shıǵarma bolıp esaplanadı. Qamusiy-enciklopediyalıq shıǵarmalar jazıw túrkiy xalıqlar ádebiyatında XV ásirlerden berli ómir súrip kiyatırǵan dástúr edi. Káy-Kabustıń «Qobusnaması», Yusup Xas Xajibtıń «Qudatǵu bilik», Nawayınıń «Hamsa» dástanı usınday enciklopediyalıq sıpattaǵı shıǵarmalar boldı. T. Qayıpbergenov bul dástúrди ózinshe jańartıp, qaraqalpaq prozasında birinshilerden bolıp realistlik-didaktikalıq, diniy-filosofiyalıq elementlerge iye qamuslıq sıpattaǵı shıǵarma dóretti.

T. Qayıpbergenov 90-jıllardıń basında óz dóretiwshiliginde turaqlı tema bolıp qáliplesken ekologiya temasına da jańa dáwir — ǵárezsizlik dáwiri kózqarasınan baha bere basladı. Usı kózqarastan «O dúnyadaǵı atama xatlar» (1992) povestini dóretti. Jazıwshı bul povestte o dúnyadaǵı atasına xat arqalı múrájáát etiw formasınan puqta paydalanıp, XX ásirdiń eń baslı ekologiyalıq apatshılıǵı bolǵan Aral daǵdarısların, onıń kelip shıǵıw sebeplerin, turǵınlıq dáwirindegi basshılıqtıń nadurıs siyasatın, qaraqalpaq xalqınıń búgini menen erteńin isenimli, tásirli turmıslıq waqıyalar arqalı oǵada kórkem etip súwretlep beredi.

T. Qayıpbergenovtın «O dúnyadağı atama xatlar» dóretpesiniń jazılıw sebepleri, ondağı oy juwmaqları bul shıǵarmanı Dantenıń «Iláhiy komediya»sına tipologiyalıq jaqtan biraz jaqınlastıradı. Jazıwshınıń dóretiwshilik laboratoriyasına ser salsaq, «Xatlar» 1992-jılı gárezsizlik dáwirinde jariq kórgeni menen, onıń jazılıw tariyxı, yaǵnıy, jazıwshınıń bul dóretpeni jazıwǵa tayarlıǵı 90-jıllarǵa deyin-aq baslanganın kóriwge boladı. Biz bilemiz, jazıwshı shıǵarmasına súwretlew obyektı etip alǵan 70—80-jıllar tek Respublikada emes, pútkil burıńǵı awqamda zorabanlıq-byurokratlıq basqarıw metodınıń kúshli húkim súrip turǵan dáwiri edi. Paraxorlıq, kóz boyamashılıq, qosıp jazıw, formalizm, ádep-ikramlıq ekologiyasınıń buzılıwı, tábiyat ekologiyasındaǵı apatshılıqlar bul dáwirde óziniń eń joqarı shegine jetti. Qararlar, pármanlar hesh orınlanbay, qaǵaz qálpinde qalıp ketti. Eń joqarǵı minberlerden ayılǵan gápler de samalǵa ushqanday gúwildep, tıńlaytuǵın qulaq tappadı. Jazıwshı jámiyette orın alıp atırǵan bul kemshiliklerdi óz kózi menen kórdi, oǵan qarsı is penen de, sóz benen de gúresti. Mısalı, 80-jıllardıń ekinshi yarımında jámiyette orın alıp atırǵan negativ hádiyselerge qarsı «Kózdiń qarashıǵı» (1986) romanın jazdı, Araldıń qurıp ketiwiniń aldın alıw ushın gúresip, Aral regionın-ekologiyalıq apatshılıq zonası, dep járiyalawdı talap etip, 1989-jılı 30-mayda Moskvadağı eń biyik minberde (SSSR xalıq deputatlarınıń 8 sezdiinde) turıp, «Aral jasawı tiyis!» dep pútkil dúnyaǵa jar saldı. Bul dramatik jaǵdayǵa hayran qalǵan akademik A.Saxarov soń («Znamya» jurnalı, N10, 1991) bul halattı bilayınsha táriyipleydi:

«Qaraqalpaqstan ASSRınan deputat T. Qayıpbergenov Aral teńiziniń dárti haqqında shıǵıp sóyledi. Bul dártli halat óziniń kólemi hám uzaq múddetke sozılıwı jaǵınan sońǵı waqıtlardaǵı pútkil dúnya apatshılıǵınıń qatarına kirdi».

T. Qayıpbergenov qanshama kúyip-janıp sóylemesin, Aral apatshılıǵı sol burıńǵı qáddinde qala berdi. Mámlekettegi eń joqarǵı minberlerde turıp, xalqınıń dártin aytıp, aytqanların orınlata almaǵanlıǵına kúyip-janǵan, tıńlaytuǵın qulaq tappaǵan jazıwshı, bul dártti, eń qurǵanında, xalqım túsinsin dep, ashshı haqıyqatlıqtı aytıp, sırlasıw formasındaǵı «xatlar» menen o dúnyadağı atasına múrájáát etti. Bul Dantelik videne dástúriiniń

bir tárepi ğana edi. Sebebi, T.Qayıpbergenovtıń «O dúnyadağı atama xatlar» dóretpesinde o dúnyalıq waqıyalar haqqında sóz barmaydı, biraq lirik qaharman jaratıw jaǵınan eki jazıwshı da avtorlıq «men» formasınan puqta paydalanadı. Bul jaǵınan T.Qayıpbergenovtıń «xatları» Dantenıń videnesi dástúrine jáne bir mártebe jaqınlasqanday bolıp kórinedi.

Ğárezsizliktiń dáslepki jıllarındağı romanslılıqta kóbirek tariyxtıń «aq tańlaqlı»— ashılmay qalǵan betleri, ótkendegi milliy qádiriyatlar menen xalıq batırларın ulıǵlaw máseleleri, 30—40-jıllardağı qanlı repressiya, tubalaw dáwirindegi nızamsızlıqlar sóz etiledi. Shıǵarmalardağı usınday syujetlik motivlerge qarap, ayırım ádebiyatshılar bul romanlarda tragediyalıq sıpattıń basım ekenligin atap ótti. Máselen, házirgi romanlar boyınsha izertlew jumısların alıp barıp atırǵan alımlardıń biri P.Nurjanov Sh.Seytovtıń «Jaman shıǵanaqtağı Aqtuba» (1992) romanın roman-tragediya dep atawǵa boladı, dep kórsetti.

Haqıyqatında da, romanda, shıǵarmanıń «Alǵı sóz»inde avtordıń ózi atap ótkenindey, jeke húkimiranlıq, iyersizlik jıllarında ápter-tápter bolıp ábigerlengen xojalıqların, birewdi birew ezgen, birewdi birew tonaǵan, hámme óz táǵdirlerin tek joqarıdaǵılardı tapsırıp, solardıń ğana izinen soqır hám sheksiz isenim menen ere bergен tubalawshılıq jıllarındağı adamlardıń máńǵúrlük psixologiyası, ayanıshlı táǵdirleri sóz etiledi.

J.Aymurzaevtıń ózi roman dep ataǵan «Jetimniń júregi» povestiniń «Qara bultlar» atlı ekinshi kitabında onnan aldınǵı 30—40-jıllardağı qanlı repressiyalar dáwiri tragediyası kórkem sóz sheberleriniń ómirine baylanıslı jáne ayqınraq sáwleleniwın tabadı. Avtordıń kórsetiwinshe, bul qorqınışlı jılları onıń kóp ğana kásiples, qálemles dosları jazıqsız quwdalawlarǵa ushırıp, «xalıq dushpanı» atanǵan.

Shıǵarma, áne, usınday sóz sheberleriniń ayanıshlı táǵdirleri haqqında. Jazıwshı shıǵarmada S.Májitov, Q.Áwezov, A.Begimov, I.Fazılovlar obrazları arqalı sol jıllarǵa tán ádebiy ortalıqtıń ruwxıy halatın ashıp beriwge háreket etse, Turımtaev obrazı arqalı repressiya siyasatın júrgiziwshi ayırım kimselerdiń jerkenishli kelbetin kórsetip bergен.

Jazıwshı G.Esemuratovanıń «Bir shańaraq waqıyası» povesti bazar ekonomikasına ótiw dáwirindegi adamlar turmısındağı ayırım áhmiyetli máselelerdi sóz etiwı menen ózgeshelenip turadı.

Sırttan qarağanda, povest is bilermenler ómirin súwretlewge bağıshlanganday bolıp kórinedi. Biraq, shıǵarmada haqıyqıy isbilermenler ómiri emes, usı isbilermenlik nıqabın jamılıp júrgen ayırım nákas adamlardıń qıńır-qıysıq illetli isleri ashıp kórsetiledi. Avtor povestte zamanǵa ayaq qosa almağan, «alma pis — awzıma tús» dep qol qawsırıp jatatuǵın qosjaqqpas, ádep-ikramlıq jaqtan onsha taza emes Ómirbektey adamlardı ayıplawdı maqset etedi.

Shıǵarmadaǵı kempir menen ǵarrınıń óz-ara sóylesken dialoglarına qarağanda, Ómirbek, «qarnım toysa, qurban-hayt» dep kelte oylaytuǵın, juwapkershilikti onsha sezinbeytuǵın adam. Ol dáwirdeń, zamannıń ózgerip atırǵanına biypárwa, onıń jarlıshılıǵınıń tiykarǵı sebebi de usında.

Biraq, jazıwshı Ómirbek penen onıń kempiriniń aq kókirek, ańqıldaqlıq qásiyetleriniń barlıǵın da biykarlamaydı.

Olardıń ańqıldaqlıǵı sonshellı, ózleri balasın úylendire almay otırǵanda, kúnine jarap otırǵan jalǵız sıyırın da ǵarrısın bizneske alıp ketetuǵın Erkinay degen hayalǵa satıp pullap bermekshi boladı. Aq terini kók terige almasıtıp, dúnyanı jalpaǵına súrip júrgen Erkinay sıyırda pullap qaltasına basqansha kempirǵarrınıń ishpege-jemege janın qoymaydı:

«— Háy, apa, bir sıyırınıńnıń úsh-tórt aydan neshe sıyır bolatuǵının ne bileseń. Ele balańızdı-ám úylendiresiz, óziń de, aǵay da mıstay bolıp kiyinesiz, úylerińizge mebeller alıp, dem de bayıp ketesiz ǵoy. Adamlar sóytıp bayıp atır. Bizler bul talaptıń jolın jaqsı bilemiz, — dedi.

— Áne, kempir, esittiń be? Isińdi quday ońǵarıp turǵanda, kertartpalıq etpe! Mına qarındasımınıń sózleri maǵan júdá qonıp tur. «Bolmasıńdı bilgen soń, bolǵan erdiń qosın jek» degen sózdi esińnen shıǵardıń ba? Usı qarındasıma qosılıp kete bereyin. Men adam tanısam, bul esli nashar ǵoy, sóz-awzı taza kórinip tur, wádesinen sózsiz shıǵadı kempir, — dep Ómirbek qızǵa qosılıp ketiwdi sheshti. Kempirdiń ózi baslaǵan is bolǵan soń maqullamawına bolmadı... sıyırda satatuǵın boldı...» (25-b.).

Bul qatarlar arqalı jazıwshı isbilermenlikti emes, al oǵan nızamsız jollar menen kirip, payda tawıp, bayıp ketiwdi oylaǵan ayırım jalatay, nákas adamlardıń buzıqlıq kelbetin kórsetpekshi boladı.

Demek, jazıwshı hárbir qatar, hátteki hárbir sózdi qollanğanda, áyewir emes, belgili bir maqsetti gózlep, aytilajaq oy-pikirin júzege shıǵarıw ushın qollanadı. Avtor usı waqıyalardıń aqıbetin súwretlew arqalı adam ómirde hadal niyet penen tuwrı jasaw kerrek, eger niyetiń, maqsetiń dúziw bolmasa, ómiriń mayǵa túsken tıshqanday qorlıqta ótedi degen ideyanı alǵa súredi.

Ǵárezsizlik dáwiri romansılıǵında oǵada sátli qálem terbetken jazıwshı K. Raxmanov boldı. Onıń «Tuńǵısh muhabbat» romanı 2004-jılı «Ámiwdárya» jurnalınıń N2-3-4-5-6-sanlarında, dawamı 2005-jılı sol jurnaldıń dáslepki sanlarında járiyalandı.

Roman, temasınan kórip otırǵanıımızday, adamzat ómiriniń tiykarǵı arqawı, kórkem ádebiyattıń eń eski hám eń jańa, sonıń menen birge, máńgilik teması — muhabbat temasına baǵısh etilgen. Biraq, K. Raxmanov súwretlegen muhabbat jańa jigit bolǵan, jańa qız bolǵan eki jas óspirimniń yamasa esli eki ashıqtıń shın berilip súyiwi, aqır ayaǵında biri-birine qosıla almay hijran otlarında janıwı, solay etip, bir ómirlik árman, pushayman sezimlerinde qalıwı emes, kerisinshe biz kútpegen, bizge onsha úrdis bolmaǵan, biziń kózimizge jattay kórinip, qulaǵımızǵa ersilewdey esitiletuǵın sátsiz muhabbat jas óspirim balanıń ózinen 5—6 jas úlken, ele tiri aǵasınıń hayalı-tuwısqañ jeńgesine bolǵan muhabbatı.

Duris, jas óspirimlerdiń ózinen úlken jastaǵılarga, kerisinshe úlken jastaǵılardıń ózinen kishi jastaǵılarga muhabbatı dúnya klassikasında, atap aytqanda, S. Cveyg, I. Turgeney, Sh. Aytmatov, qaraqalpaq ádebiyatında T. Qayıbergenov dóretiwshiliginde azlı-kópli sáwleleniw tapqañ tema.

Biraq, áńgime — temanıń eski, yaki jańa ekenliginde emes, yaki jazıwshınıń bul temaǵa birinshilerden bolıp qol urǵan, urmaǵanlıǵında emes, áńgime — jazıwshınıń aytajaq oy-pikirinde.

K. Raxmanov bul temaǵa ózinshe qatnas jasaydı. Ol bunday muhabbatlardı quwatlawdı emes, usınday muhabbatlardı keltirip shıǵarǵan ómir shınlıǵın, dáwir haqıyqatlıǵın, onıń illetlerin, adamlar sanasındaǵı izlerin barlıq quramalılıǵı hám qaramaqarsılıǵı menen ashıp beriwdi bas maqset tutadı. Sol ushın da, jazıwshı bul muhabbatı qaralaw niyetinde bolmaydı, quwatlamaydı da, lekin, ómirde bolǵanıday etip, barlıq gózzallıǵı hám nuqsanları menen isenimli túrde kórkem etip sáwlelendirip be-

redi. Bul pikirlerdiń durıslıgın biz roman mazmunı menen tereńirek tanıw arqalı bilemiz.

Roman waqıyaları jas óspirim bala Shamurattıń ómirdi baqlawları, oǵan óziniń de belsene aralasıwları arqalı onıń tilinde sheberlik penen súwretlenedi hám jazıwshınıń tiykarǵı aytajaq oy-pikiri de usı bas qaharman Shamurat obrazında ashıp beriledi.

Jazıwshı Á. Paxratdinov 1996-jılı gárezsizlik temasına baǵıshlap «Sóylenbegen tariyx» romanın járiyaladı. Bul roman jazıwshıǵa berilgen gárezsizlik dáwiriniń úlken dóretiwshilik jemisi esaplanadı. Óytkeni, romanda sóz etilgen tematika sovetlik dáwirde jazıwǵa qadaǵan etip taslanǵan tariyxtıń tilsim sırları edi. Romanda Abdulla axunnıń basshılıǵında qaraqalpaq jigit-qızlarınıń Buxara, Xiywa medireselerine barıp bilim alıwları, sawatlılıq, kóp tillerdi biliwi, eldi, xalıqtı sawatlandırırw ushın etken xızmetleri gáp boladı. Romanda, sonıń menen birge, qızıl imperiyanıń basıp alıwı menen xalıqtıń bul erkinlikten ayırılıwı, iyshan-mollalardıń quwdalanıwı, meshit, medireselerdiń qyralıwı, xalıqtıń neshshe ásirlik jazba estelikleriniń ayaq astı bolıwı usaǵan ashshı haqıyqatlıqlar sheberlik penen súwretlenedi.

Bul dáwirde repressiya teması qaraqalpaq prozasında hár tárepleme sáwlelengen mashqalalardıń biri boldı. Atap aytsaq, Á. Paxratdinovtıń «Sheyitler táǵdiri» romanında 30-jillardaǵı massalıq repressiya aqıbetleri sáwleleniw tapqan bolsa, A. Sultanovtıń 2008-jılı baspada jarıq kórgen «Dóhmet» romanında repressiyanıń jekke tariyxıy tulǵalar táǵdirine jasaǵan tásirin kórsetiw bas maqset tutıladı.

A. Sultanov romanı óziniń kinoromanlıq syujeti menen de usı tematikadaǵı basqa shıǵarmalardan túpkilikli pariq etip turadı. Romanda xalqımızdıń súyikli perzenti, XX ásirdegi jańa qaraqalpaq mámleketshiliginiń tiykarın salıwshı Allayar Qoraz ulı Dosnazarovtıń tariyxıy táǵdiri oǵada bir shınlıq penen kórkem sáwleleniw tabadı.

Usınday el azamatlarınıń obrazın shınlıq penen ashıp beriwshilik baǵıtı Qıpsaqbay Mátmuratovtıń «Terbenbes» (2004) romanında bunnan da ayqınıraq kózge taslanadı. Biraq, Q. Mátmuratov romanında gewdelengen qaharman (Lepesbay) A. Sultanov romanındaǵıday iri mámleketlik ğayratker de emes, óz dáwirinde sawdagershilik hám isbilermenlik uqıwı arqalı

xalqınıń baxtı-ıǵbalı ushın kúyip-janıp, jan ayamay gúresken, bay bolsa da, hadal júrekli haqıyqıy xalıq ulı bolıp tabıladı. Bılayınsha aytqanda, roman qaraqalpaqlar arasınan shıqqan dáslepki isbilermenlerdiń biri Lepesbay haqqında. Romanda onnan basqa da eldiń birligin saqlawǵa umılǵan ulamalar, ash xalıqqa múriw-bet kórsetken baylar, jurttı ádil basqarǵan bolıslar obrazı da óziniń haqıyqıy gewdeleniwin tapqan.

Roman bay-biylar, ulamalar obrazın jasawdaǵı usı baǵıtı boyınsha da, ortaǵa qoyılǵan máseleniń burın sóz etilmegenligi menen de qaraqalpaq prozasına taza hawa bolıp kireri sózsiz.

80-jılları bir qatar romanları menen kózge túsip qalǵan jazıwshı Keńesbay Allambergenov 1991-jılı «Dárya tartılǵan jıllar» romanın járiyaladı. Roman temasinan kórinip turǵanıday, ekologiya temasına baǵısh etilgen. Jazıwshı bul shıǵarmasında dáryanıń suwınıń qaytıw, tartılıw detalına úlken rámsiy maǵana, poetikalıq máni júklegen. Bul arqalı ol ótken ásir diń sońǵı 30 — 40 jılı ishindegi xojalıqtı basqarıwdaǵı buyırıpazlıq, ózi boladılıq, jónsiz jobalastırıwshılıq illetleriniń saldarınan ekologiyalıq halattıń buzılıwın, adamlar sanasınıń ózgeriwin, yaǵnıy ekologiyalıq-ruwxıy ómirimizdegi daǵdarıslardı ashıp kórsetiwdi niyet etken. Avtor diń bul niyeti bas qaharman Jalǵas Nazarovtıń obrazı arqalı ashıp beriledi.

Jazıwshı dárya detalına úlken poetikalıq máni júklep, romandı usı dáryanı, dárya boyında bolıp atırǵan waqıyalardı súwretlewden basladı. Dárya qoltıqlarınıń birinde jasap atırǵan kishkene bir awıl adamlarınıń kúndelikli ruwzıgershiligin súwretlewden baslanǵan bul waqıyalar aqır-ayaǵında úlken jámiyetlik-siyasiy tús alatuǵın respublika turmısınıń baslı belleslerine deyin aparıp jeteleydi. Ómirinshe brigadir menen baslıqtıń biyparıqlıǵınan, tek óz mápin, qara basınıń házligin oylawshılıǵınan, xojalıqtı basqarıwda buyırıpazlıq, hákimshilik, aǵayınpazlıqqa jol qoyıwshılıǵınan, istiniń kózin bilmeytuǵın qanıgesizliginen azap shegip, bul illetlerge janı tózbey shır-pır bolıp turmıs keshirgen Nazar baǵman bir kún ájel kelip, kóz jumadı. Izinshe xojasızlıq, júzekilik, kózboyamashılıq, buyırıpazlıq keseli onıń awılında da hádden tıs en jayıp, pıshıq murnı batpas qalıń jis toǵaylar qırqılıp, tariyxıy-mádeniy orınlar jirtqıshlarsha buzılıp, qoldan kógertken on gektarlıq baǵına deyin qurılıslar menen paxta, salı atızları mákanına aylanıp ketedi...

«— Haw, shiraqlarım-aw, toğaydan basqa jer qırıp ağıp atır ma? — dep birneshe ret traktorshılardı toqtatıp qasarısıp turıp alğanları bar.

— Bunnan artıq biziń tábiyatımız bar ma? Büyte bersek, erteń tis shuqlawğa ağash tappay qalamız ğoy. Bunıń kebeteyine ushirap júrmeseńler bolar edi, shiraqlarım...» (154-b.)

Biraq, olardıń bul qarsılıqları lawlap turğan órtke qarlıǵashtıń qanatı menen suw búrikkenindey ğana háreketler edi. Sebebi, awıl basshıları túwe tuwğan balası da olarğa tis-tırnaǵı menen qarsı:

«— Nichevo, ğarrı, tisińdi zubnoy shetka menen tazalaysañ, — dep olardı mısqıllap, ózlerinshe úlken is pitirip atırǵanday boladı bunday da awıl basshıları. — Jeti atańnıń kózin kórgen bolsa da, toğay shabiladı! Húkimettiń tapsırması sol, jer ashıwımız kerek, jer! Plan orınlawımız kerek, plan! Toğaydıń astın ashpasaq, zúraátli jerdi qaydan tabamız?! Bul toğaydıń sizlerge ne keregi bolıp qaldı, ya sanaatlıq áhmiyeti bolmasa...»

«— Ağa, usı ádetińdi-aq qoymadıń ğoy, — deydi keshqurın úyge kelgen soń Jalǵastıń aǵası atasına kóz alartıp. — Bul sózińdi joqarıdaǵı basshılar esitse, neshe pullıq kisi bolamız?! Saǵan hesh gáp, meni tútip jeydi. Sovxozdaǵı tórt arıstıń biriseń, kommunistseń, ákeńe aytpadıń ba, deydi...» (16-b).

Romanda jamanlıq órtin óshiriwge qanatı menen suw tamızǵan, jaqsılıqtıń tınıp-tınshımas, kúygelek jan ashırı Jalǵas Nazarov obrazı menen birgelikte biyparıq basshılar hám hámelparaz, jaǵımpaz «balalar»dıń minez-qulıq halatı, aqıl-oy, sanası, dárejesi hesh asıra siltewsiz-aq, qara boyawdı hádden tis jaǵıwsız-aq ápiwayı sózler menen usılayınsha táriyiplenip, isenimli gewdeleniw tapqan.

Romandaǵı súwretlengen jaqsılıq-jamanlıq waqıyalardıń barlıǵı jas bala, sońıraq ishki isler bóliminiń pıdayı xızmetkeri Jalǵas Nazarovtıń kóz aldında bolıp ótedi. Onıń ómirge kóz-qarası menen xarakterin, turmıslıq jolın usı waqıyalardıń tásir aqıbetleri keltirip shıǵaradı. Jaslayınan atası Nazar baǵman tár-biyasında jamanlıqqa jiyrenip ósken, ol óse kele bul illetlerge qarsı güresiwdiń jolların qarastıra baslaydı. Biraq, hesh shara tappaydı: Ábdibay brigadir menen Járimbet baslıq qılasındı qıla beredi, máskünem inisi Allamurattıń traktorın direktor «tartıp»

alıp, oń qolday mexanizator Dáwletmuratqa bergeni ushın Járımbet baslıq «bes pıshaqtıń tuqımlarınan» ósh alıwǵa kirisedi, jumıssız qalǵan Dáwletmurat awıldı taslap ketiwge májbúr boladı. Nazar baǵman bolsa, baǵınıń ornın paxta jerge bermeymen, — dep qarsılıq bildirgeni ushın jiydege baylap qoyılıp «jazasın aladı». Nazar baǵmannıń kempiri balalardıń talası ushın Ábdıbay brigadir tárepinen qamshınıń astına alınadı, brigadir bunıń menen de turmay, Jalǵastıń úyine qıdırıp kelgen Tájigúl apasına urlanıp kelip qol salmaqshı boladı...

Bulardan hesh nátiye shıǵara almaǵan ol aqır ayaǵında salmanıń eki boyında tınıp turǵan Nazar baǵmannıń mıń túpke jaqın aq terekleri menen torańǵıllarına «suw jolın tazalaymız» degen báne menen dúkkish salıp jiberedi.

Jalǵastıń da awıldan «bezigiwine» usı waqıyalar sebepshi boladı. Ol dáslebinde bul jawızlıqlardı qara kúshi menen jeńiwge boladı, dep oylaydı. «Úlkeysem, álbette, miliciya bolıwım kerek» dep túyinedi ishinen. «Bunday adamlar militsiyadan basqa hesh kimnen qorıqpaydı. Dúnyadaǵı eń kúshli adam-miliciya!».

Onıń bul oyın áskerlikten qayıtıp kiyatırǵanında, vokzalda tap bolǵan jalataylardan tis jew waqıyası tezlestirip jiberedi.

Biraq, ishki isler bólimi xızmetindegilerdiń barlıǵı da ol oylaǵanday adamnıń huqıqın qorǵaw ushın gúrese bermeydi eken, birqansha xızmetkerler óz isin kóz boyamashılıqqa, tanısbilislikke, ózinen joqarı basshılarǵa jaǵımpazlıqqa tiykarlanıp quradı. Rayon, qala aymaǵındaǵı basshılar bolsa huqıq qorǵaw shólkemlerin de ózleriniń jinayatlı islerin jasıratuǵın «móldek mákemelerge» aylandırıp alǵan eken. Bir sóz benen aytqanda, Jalǵas Nazarovqa bul jerde nızam ornındaǵı zańsızlıqlarǵa qarsı gúresiwe tuwra keledi. Bas keser urı-ǵázzap Asan Qarabaevqa, sawdager jolı buzıq hayal Gúlayǵa, mal urılarına, ishki isler bólimi baslıǵı orınbasarı Ómirbay Orazbaevqa baylanıslı jinayatlarıń bet-perdesin ashıp taslamaqshı boladı. Biraq, bul qılmıslar rayondaǵı belgili basshılar menen sabaqlasıp ketken jinayatlar bolǵanlıqtan da tergew jónelisine jetpey-aq, jabilıp qala beredi. Jalǵas Nazarov bolsa, bul isleriniń haqısına shólkemlesken qara kúshlerden ólimshi etip soqqı aladı.

Jawızshı bul orınlarda, ásirese, óz qılıǵınıń qurbanı bolǵan Asan Qarabaev penen jaǵımpaz basshı Ómirbay Orazbaevtıń dalaranǵan obrazların júdá isenimli túrde jarata alǵan.

Romanniń ekinshi kitabı «Hújdan isi»nde Jalǵas xarakteriniń ádewir dárejede jetiskenligin kóremiz. Endi ol haqıyqat óz isiniń mamanı bolıp jetilisip qalǵan, qánigelik-turmıslıq tájiriybesi de ádewir arta túsken gúressheń sıpatında kózge taslanadı.

Romanniń bul kitabında Sırǵagúl, Hákimov, Ábdikárimov, Berdibay obrazi arqalı shólkemlesken jinayat mafıyanıń aqibetleri ashıp berilse, Jalǵas, Dáwletbay Babajanov hám t.b. obrazları mısasında hadal kúshler jeńisiniń saltanatı sáwleleniwın tabadı. Jazıwshı bul obrazlar arqalı jańa dáwirdeń qaharmanlarınıń ózine tán sıpatlı belgilerin tolıq ashıp bere alǵan. Roman usınday jańa adamlardıń haqıyqıy kórkem tulǵasınıń jasalıwı menen de qunlı. Máselen, bir-biriniń antipodı bolǵan Hákimov penen Babajanovtıń obrazları usı jaǵınan qaraqalpaq prozasında burın kórilmegeń jańa obrazlar.

80-jılları satiralıq gúrrinleri menen tanılǵan M. Nızanov 90-jılları povest janrında da tabıslı qálem terbetip, dáwirdeń áhmiyetli máselelerin ortaǵa qoyıp «Jat jurttaǵı jeti kún», «Aqshagúl» povestlerin dóretti.

Muratbay Nızanovtıń «Jat jurttaǵı jeti kún» povestinde jazıwshınıń kúshli fantaziyasınıń tuwǵan waqıyalar dizbegi súwretlenedi. Beknazar atlı kisi awılǵa dayısınıń toyına barǵan jerde ushar tarelka menen kelgen belgisiz bir adamlar onı ózleri menen alıp ushıp ketedi. Waqıya usılay baslanadı. Povest fantastikalıq xarakterge iye bolǵanı menen, onıń ishinde súwretlengen hárbir waqıya biziń jasap atırǵan dáwirimiz, búgingi kún adamları, geybir úrip-ádetler, qılıqlar, yumorlıq formada beriledi. Máselen, jazıwshı házirgi toy beriw tártibin kúlkige aladı, yaǵnıy, qaladaǵı toy ótkeriwdegi «dizimnen» ótiwler, bazı bir toylarda arnawlı túrde «dizimge» bir emes, eki stol qoyıladı. Sonday-aq, toyda ushırasatuǵın górqawları da kúlkige aladı. Jazıwshı bunı tikkeley emes, al jol-jónekey awılǵa shopanlardıń toyın súwretley otırıp, ironiya tili menen aytıp ótedi: «...Qalada bolar ma edi, buǵan ketken waqıttıń ishinde on toyǵa barıp «dizimnen» ótip shıǵıwǵa boladı. Al, bul jerde betińe tigilip qarap «dizim» alıp otırǵan da heshkim joq. Ońlap awqat jep baratırǵanlardı da kórmeyseń...»

Fantaziyasız, oydı qıyalǵa sharıqlatpay satiralıq shıǵarma dóretiw — ol shıǵarmanı kórkemlik jaqtan tómenletiw, shıǵarmanıń qunlılıǵın birqansha páske túsiriw menen barabar. Satirik

jazıwshı qansha qıyalğa bay bolsa, turmısta tolıp atırğan hádiy-seler, waqıyalar sonshellı mazmunlı, qızıq bolıp kórsetiledi.

Mısalı, onıń qaharmanı úsh kózli adamlardıń planetasına barıp túsedı. Bul planetada jasawshılardıń turmısı jerdegi adamlardıń turmısı menen salıstırmalı túrde beriledi. Úsh kózlıler planetasında civilizaciya, ilim kúshli rawajlangan. Álemniń telesúwretin jazıwshı bılayınsha súwretleydi: «...Sharğa minip, Jerge barğan menen xojalıǵında kóz qızganday hesh nársesi joq eken. Diywalğa mebel ornına Quyashtıń, Marstıń, Sholpannıń hám aljaspasam ózimizdiń Jerdiń súwretleri salınǵan. Olardıń arasında tarelkalar uship júr. Quyashtan birese qızǵılt, birese sarǵılt shańlar bólinip shıǵıp, ol keńislikke sińip joq bolıp ketip atır. Men atın biletuǵın planetalardıń tórireginde basqa da mayda-mayda Jerler jaqınlap kelgendey boladı da, taǵı tuńǵıyıqqa sińip ketedi. Olardı kórip otırıp, bul kórinislerdiń toqtawsız ózgerip baratuǵınına hayran qaldım. Bir esaptan qızgandım hám ózimizdiń súwretshilerge ǵázebim keldi. «Uyqıdaǵı arıw», «Ólip baratırǵan Aral», taǵı-taǵı sonday óli súwretler menen bala-shaǵa asıraǵansha, usınday qıymıldap turatuǵın súwret salmaysañ ba?»

Bul jerde jazıwshı házir adamlarǵa úrdis bolǵan garnitur jıynaw qılıǵınıń ústinen kúledi hám talantsız, ideyasız geybir xudojniklerdiń shıǵarmaların sınaǵa aladı, sonıń menen birge, úsh kózli adamlardıń planetasındaǵı bul hádiyse súwret emes, al haqıyqıy álemniń kórinisi ekenligin, usı arqalı bul planetanıń civilizaciyasınıń joqarı dárejege jetiskenligin kórsetpekshi boladı.

M.Nızanovtıń «Jat jurttaǵı jeti kún» povestinde jerden barǵan wákil Beknazar úsh kózli adamlar planetasındaǵı turmıstı biziń turmısımız benen salıstıradı: «Birinshi oǵan awqat usıńanda, tula boyım juw ete qaldı. Bunday suwıq ishimlikti ómir boyı ishıp kórmegen edik. Bul suwdıń suwıqlıǵınan Arqa muz okeanınıń muzı jıllıraq edi».

Jazıwshınıń súwretlewinshe, olar «doktor» degen sózdi túsinese de, «táwip» degen sózdi túsinedi eken. «Táwipler bizde bunnan bir-eki jıllar aldın bolǵan. Biraq, keyin ala awırıwshılıq pútkilley saplastırılıp bolınıwına baylanıslı, olar jumıssız qalǵan. Bul kásipti bizde házir heshkim úrdis etpeydi».

Ekinshi bir epizodta avtor házirgi geypara intervyu beriw formaları ústinen kúle otırıp, awıl xojalıǵındaǵı kóz boyamashı-

liqti, hádden tıs joba izinen quwıwshılıqtı ótkir sınığa aladı. Úsh kózli adamlar Beknazardan intervyu alıwğa keledi. Planetağa kelgen maqsetin soraganda, Beknazar paxtanı usı jaqqa kóshirse pe degen oy menen kelgenligin aytadı.

Beknazar sol planetada júrgeninde tús kóredi. Túsinde ol jerge qayıtıp barğan eken. Dayısının úyine baradı. Qalağa keledi. Biraq, heshkim oğan isenbeydi. Qońsısı Qarlıbay ol planetadağı bahanı soraydı. Ótemis degen jiyeni onı redakciyağa alıp baradı, redakciyanıń xabarshısı onıń úsh kózliлер planetasındağı turmıstıń jerge qarağanda anağurlım dárejede alğa ketkenin sezip, bul belgisiz planeta haqqında kerisinshe mağlıwmat bergisi keledi. Bul epizodta haqıyqatlıqtı burmalap súwretleytuğın jurnalistler kritikalanađı.

Solay etip, «Jat jurttağı jeti kún» povesti fantaziyalıq súwretlew usılı menen, ironiya hám grotesktiń járdeminde jámiyettegi unamsız xarakterlerdi, hádiyselerdi jat jurttağı planeta turmısı menen salıstırıp súwretleydi. Avtor bul povest penen óziniń sheberligi, ótkir baqlawshı ekenligin kórsetedi. Shıǵarma mazmunı hám formasındağı yumor hám fantastikalıq sıpatlardıń teń qatar qollanıwına qarap bul povestti yumor-fantastikalıq povest dep bahalasaq ta boladı.

Jas fantast jazıwshı Sádırbay Ismayılov 1991-jılı qaraqalpaq prozasında birinshilerden bolıp «Júrek galaktikası» atlı fantastikalıq roman járiyaladı. Romanda pútkil adamzattıń dóretiwshilik ullılıǵı, planetalar, galaktikalar aralıq sırlı waqıyalar, jer hám aspannıń bólinbes birligi haqqındağı qızıqlı waqıyalar kórkem sawleleniw tabadı.

Romanda usınday fantastikalıq waqıyalar tımsalında ekologiyalıq ruwxıy azadalıq, adamgershilik, sap muhabbat, paraxatshılıq máseleleri de ortağa qoyıladı. Ásirese, shıǵarmada paraxatshılıq-júrek galaktikasınıń epicentri ekenligine úlken poetikalıq máni júklenilgen. Atap aytsaq, romannıń «Dáwkesken», «Faettonıń qıyrawı» ápsanaları menen Cefey shoq juldızı planetasınıń qayǵılı táǵdiri, Bahadırdıń atasın Kárimniń basınan keshirgenleri epizodlarında súwretlenilgen waqıyalar tikkeley paraxatshılıq máselesin sóz etiwge baǵdarlanılǵan.

Roman bul ideyalıq baǵıtı boyınsha avtordıń 80-jılları jazılǵan «Paraxatshılıq — máńgilik» povesti menen bir únles keledi.

Usınday formalıq jaña baǵdar Amangeldi Xalmuratovtıń 1998-jılı jariq kórgen «Jánnet baǵı» romanında da kózge taslanadı. Romanda waqıyalar fantastikalıq, mifologiyalıq formalarda súwretleniw tabadı. Bul shıǵarmada romannıń bas qaharmanı Arturdıń mudamı bas qatırıp júrgen «Bizdi qorshaǵan sheksiz álemde ornımız qanday? Azlı-kópki ómirimizde tiykarǵı maqsetimizdi belgilep almay, ómirimizdiń kóp bólegin biyhuwda ótkerip qoymaymız ba? Jasamaqtaǵı maqset ne? degendey sorawlar ortaǵa taslanıp, adam hám onı qorshaǵan álemnıń baylanısı, adam ómiriniń mánisi, onıń umtılısları, tilekleri usaǵan ulıwma insaniyılıq mashqalalar keń túrde sóz etiledi.

Bul dáwir romansılıǵında jas jazıwshı Allazar Ábdievtiń «Jın-jıwırlar uyası» romanı elewli qubılıs bolıp kózge taslanadı.

A. Ábdievtiń qaraqalpaq ádebiyatına salmaqılı úles bolıp qosılǵan, avtordı jazıwshı sıpatında jámiyetshilikke keńnen tanıtqan shıǵarması «Jın-jıwırlar uyası» romanı boldı. («Aral» jurnalı, 1991, №3) Haqıyqatında, bul romannıń tolıq variantı emes, romannıń jurnal variantı edi. Sonda da, oqıwshılar tárepinen qızǵın kútip alındı. Baspasózde unamalı pikirler payda boldı. 2000-jılı bolsa, «Ámiwdárya» jurnalınıń №1, №2 sanlarında shıǵarmanıń tolıq variantı basılıp shıqtı. Romanda sovetlik dáwirdegi adam erkinlikleriniń ayaqastı etiliwleri, jámiyettegi buzıqshılıqlar, qáte-kemshilikler, adamgershilikke jat qılwalır, ádilsizlikler isenimli súwretleniwın tawıp, ótkir áshkaralanadı. Jámiyettiń, basshılardıń hádden tıs buzılıp ketkenligi sebepli haq jasawdıń hesh múmkin bolmay qalǵanlıǵın qaharmanlar obrazi arqalı isenimli ashıp beredi. Máselen, haq jasawdı küsep, sonıń ushın gúres júrgizgen Sayımbet aqrında jinli bolıp ketedi, Qayıp sońında urı, gázzapqa aylanadı, Ayap Turdievich bolsa qoldı bir siltep, basqa adamlar sıyaqlı paraxorlıq jol tutadı h.t.b. Bulardıń usınday halǵa túsiw sebeplerin avtor isenimli túrde sheber súwretlegen. Turmıs haqıyqatlıǵı dál burmalamay berilgen.

Roman syujeti eki baǵdarda parallel alıp barıladı. Jámiyet bılǵasıǵın ashıp beriwde qaharmanıń (Qayıp) jazǵan gúrrińi de berilgen. Negizinde avtor romanda óziniń gúrriń etiw usılın Áziz Nesinniń shıǵarmalarındaǵı, D.Svifttiń «Lemyuel Gulliverdiń sayaxatları» romanındaǵı súwretlew usılları menen sheber baylanıstıra bilgen.

Ulıwma, roman, ayırım ilimpazlardıń kórsetiwinshe, 1980 — 1990-jılları jazılğan T.Qayıpbergenovtıń «Kózdiń qarashığı», Sh. Seytovtıń «Jaman shıǵanaqtaǵı Aqtuba», K. Mámbetovtıń «Hújdan», O. Ábdıraxmanovtıń «Bosaǵa», K. Allambergenovtıń «Dárya tartılğan jıllar» romanları menen ideyalıq jaqtan únlesedi

Tapsırmalar

1. Ğárezsizlik dáwiri qaraqalpaq prozası rawajlanıwınıń tiykarǵı baǵdarları haqqında ulıwma túsinik beriń.
2. T. Qayıpbergenovtıń «Qaraqalpaqpan. Táwekelshimen», «Qál-bimniń qamusı», «O dúnyadaǵı atama xatlar» povest, roman-larınıń Ğárezsizlik dáwiri qaraqalpaq prozasında tutqan ornın kórsetiń.
3. Ğárezsizlik dáwiri qaraqalpaq prozasınıń tiykarǵı baǵdarına hám qaharmanlar obrazına sıpatlama beriń.
4. Ğárezsizlik dáwiri qaraqalpaq prozasındaǵı janrlıq, kórkemlik izlenislerge mısallar keltiriń.

DRAMATURGIYA

Ğárezsizlik teatr kórkem óneri aldına da sınaqlı reformalardı ámelge asırıwdı bas wazıypa etip qoydı. Sebebi, teatr repertuarları bolǵan dramalıq shıǵarmalardıń ayırımları tematikalıq jaqtan júdá eskirgen edi, olar totalitar jámiyettiń húkimiran siyasatın táriypleytuǵın tariyxıy-revolyuciyalıq temalardı qurıldı, zamanagóy temalarda original pyesalar kem dóretildi. Sol ushın da dramaturgler 90-jıllardıń baslarınan ótken ótmishimizdegi bay tariyxımızdı, xalqımız basıp ótken mashaqatlı jollardı, bul jollardaǵı xalıq batırларınıń qaharmanlıq is-háreketlerin ulıǵlaytuǵın tragediyalıq tariyxıy, sonday-aq, keshegi jaqın ótmishimizde jámiyette orın alǵan jat illetlerdi kritiklaytuǵın zamanagóy ruwxtaǵı satiralıq, komediyalıq pyesalar dóretiwge kúshli bet burdı. Dramaturgiyada folklorlıq-xalıqlıq syujetke negizlenip pyesalar jazıw baǵıtı payda bola basladı. Repressiya qurbanları teması da dramaturglerimizdiń názerinen shette qalmadı. Atap aytsaq, T. Qayıpbergenovtıń «Aydos baba» («Mıń tillaǵa tigilgen gelle») tragediyası menen «Sahra búlbili» (1997) draması, K. Raxmanovtıń «Injiqtıń muhabbatı», «Toǵız tońqıldaq, bir shińkildek» komediyaları, Q. Mátmuratovtıń

«Ómirbek hám tazsha», S. Jumaǵulovtıń «Adamlar qalay buzılǵan?», «Kúyewıńdi berip tur», «Ekstrasens» komediyaları, M. Nızanovtıń «Eki dúnyanıń áweresi», A. Sultanovtıń «Nahaqtan tógilgen qan» draması menen K. Allambergenovtıń «Ámir Temir hám Er Edige» tariyxıy dramaları, minekey, usınday baǵıttaǵı shıǵarmalar edi.

Bul jılları K. Raxmanov dramaturgiyanıń tuwdarı sıpatında jemisli dóretiwshilik miynet etip, tamashagóyler dıqqatına bir-qansha komediyalıq shıǵarmalar usındı. Onıń «Injiqtıń muhabbatı» (1992) komediyası da jaslardıń muhabbatı hám shańaraq qurıw máselelerine baǵıshlanıp jazılǵan. Onda Ğarribay, Aysholpan obrazları mısasında jaslardıń pák muhabbat sezimleri jańasha formalarda sáwleleniwın tabadı. Avtor bul obrazlar arqalı adam óz jubın tawıp alǵansha semya qurıwǵa asıqpaw kerek, pák muhabbat erte me, kesh pe túbinde óz iyelerin tabadı, degen ideyanı alǵa súredi.

Komediya qaharmanlar xarakteri, psixologiyası oǵada isenimli ashıp berilgen. Mısal ushın Ğarribaydıń ákesi Qudiyardıń jeteginde qız ayttırıp barıp, Irısgúl degen qız benen tanısıp, sóylesik júrgizgen epizodın alıp qarayıq. Bul epizodta burın Ğarribaydı tek uyalshaq, tartınshaq, injıq dep tanıp bilip otırǵan tamashagóy endi onıń ákesi yaki jáne birewdiń jeteginde kete beretuǵın qurı súlder emes ekenligin, ómirge óz kózqarası, ózinshe talǵamı bar ekenligin, jalǵan súydım-kúydımdı jek kóretuǵınlıǵın, qalıń mal berip, qız alıwǵa tis-tırnaǵı menen qarsı ekenligin seze baslaydı. Irısgúl menen bolǵan bul sóylesiklerden onıń aq kókireklik, miynet súygishlik, ziyreklilik usaǵan basqa da unamlı sıpatların kóriwge boladı. Sebebi, kewlinde hesh nárese joq Ğarribay Irısgúlge aq kókiregi menen óziniń qolınan qamır iylep, nan jabıw, awqat pisiriw, sıyır sawıw, kir juwıw, úydiń ishın tazalaw, bári-bári keletuǵınlıǵın aytadı.

Usı sóylesiklerde óz gezeginde qalalı qız Irısgúldiń de xarakter, psixologiyası ján-jaqlı ashılıp baradı. Ol Ğarribaydıń bul gáplerine ishinen súysinedi. Sebebi, miynet kórmey, mudamı úp-súp penen ósken qız turmısqa shıqqannan keyin de, usınday «til alǵısh» kúyew menen qolın ıssı suwǵa malıp, iynin qıymıldıtpay jasawı kerek-tá!

Ekinshiden, bunday qızǵa kúyew balanıń qurǵın, bardamlı xojalıqtıń jalǵız balası bolǵanlıǵı onnan da jaqsı. Qánekey,

házirgi geypara «zamanagóy», pasıq oyılı qızlarımızdıń terminindegidey «ovcharka» — jalmawız kempiri bolmasa! Sol ushın da Irısgúl Ğarribaydıń bes baspaqlı sıyırı, bir tanası, segiz qoyı, altı qoshqarı, tórt serkesi, on úsh eshkisi, on segiz ılaǵı, jigirma bir tawıǵı bar ekenligin esitip quwanıp ketedi. «Kim-kim bolıp turasız?» — degen sorawına Ğarribaydıń «ákem, men, him-him...» — dep irkilip juwap qaytarganinan «kempiri de bar shıǵar», dep húrreylenip seskengendeı túr bildiredi. Az ǵana irkilisten keyin «anaw ne, anaw...» — dep qolı menen hawada álle neniń súwretin sızıp kórsetip, aqırı «pıshıq-tá, pıshıq!» degen Ğarribaydıń juwabın esitkennen keyin janı jay tawıp, jayma shuwaqlanadı.

Ğarribay, álbette, ishinen Irısgúldıń bul peyli-ıqbalın sezıp turadı. Sol ushın da ol unatpaǵanlıǵın ayta almay, bul jerden tez qayıtıp ketkenshe asıǵadı. Bunnan aldın Ayjamal degen qızdı aytırıp barǵanda da ol usınday halatqa duwshaker bolǵan edi.

Heshkimdi unatpaytuǵın Ğarribay muhabbat degenniń ne ekenligin vetvrach qız Aysholpandı ushıratqanda ǵana seze baslaydı. Bunı bul qızıl sıyırdıń tolǵatıw waqıyası súwretlenetuǵın epizodtaǵı Ğarribay menen Aysholpannıń sóylesiklerinen ayqın sezemiz. Miynetke qatnas, kózqaraslardıń birligi olardı tap bir mıń jıllıq ashıqlarday bir-birine jaqınlastıradı.

Dramaturg bul juwmaq arqalı hesh nárseden biyǵárez, óz ara túsinişiw hám kózqaraslar birligi arqalı shın kewilden shıqqan muhabbat ǵana adamdı baxıtqa bólendiretuǵın haqıyqıy muhabbat bola aladı degen ideyanı alǵa súredi.

T. Qayıpbergenovtıń «Aydos baba» draması 1998-jılı «Erkin Qaraqalpaqstanı» gazetası betlerinde jariq kóre basladı. Drama da súwretlengen ayırım waqıyalıq epizodlar jazıwshınıń «Baxıt-sızlar» romanına tiykar etip alınǵan waqıyalar menen málim dárejede sáykes keledi. Lekin, jazıwshı drama da Aydos baba obrazına dramaturg sıpatında prozasındaǵı Aydos biyge berilgen bahasına qaraǵanda basqasha kózqarasta boladı, Aydos baba obrazına búgingi milliy ǵárezsizlik dáwiri kózqaraslarınan shıǵa otırıp, pikir júritedi. Drama da súwretlengen waqıyalar Aydos ómiriniń 1810 — 1827-jıllarına tuwra keledi. Aydos bul dáwirde túrkiy xalıqlardıń tariyxın, geneologiyalıq shejiresin jaqsı biletuǵın adam sıpatında sáwleleniw tabadı. Biz bunı drama daǵı Aydostıń xan menen xan dárejesindegi sawatlı sóyleskenlerinen

aniq bayqaymiz. Aydostin xan menen bolgan bul soylesiklerinde qaraqalpaq mamleketshiligin qayta duziwdegi Maman biydin umtilislari, biraq, bul umtilislardin Rossiya imperiyasi tarepinen is juzinde qollap-quwatlanilmağanligi, imperiyanın eki juzli siyasati, sol ushin da Maman biydin qaraqalpaqlardi atababalarinin burinqi watani — Amiwdayaniın tömengi quyarliqlarina alıp kelgenlikleri haqqında pikir juritiledi.

Dramada Aydos babanın qaraqalpaq mamleketshiligin duziw haqqındağı oyları inileri Mirjiq, Begislerdin kózqaraslarına qarağanda anağurlım keń hám unamlı. Mirjiq, Begisler qaraqalpaq mamleketshiligin duzgende, tek bir ruw — qonırat ruwının hukimdarlıq etiwın arman etedi. Aydos bolsa ruwlar arasındağı bul alawızlıqtı saplastırıp, barlıq qaraqalpaq ruwların bir awqamğa — qaraqalpaq xanlığına biriktiriwdi oylaydı. Hatte, házir qudaytala Amir Temurdi jariq dunyağa qaytadan keltirgende me edi, men qaraqalpaq xanlığı haqqında oylamağan da bolar edim, degenge usağan qiyallarga da baradı. Onin oyınsha, Amir Temur barlıq turkiy xalıqlardi bir mamleketshilikke biriktiriw ushin guresken. Aydos ta usı siyasatti qollap-quwatlaydı.

Jazıwshı Aydos hám onin tuwğan-tuwısqanlarınin obrazında feodallıq dawirdin jikleniwshilikke, ala awızlıqqa tiykarlangan nızamları menen adep-ikramlıq normaların ashıp beredi. Aydos tragediyası arqalı bolsa, usı ala-awızlıqtin aqıbetlerin korsetedi. Jazıwshı-dramaturgtin Aydos haqqındağı jaqsı niyetleri onin obrazının isenimli jaratılıwına kerı tasirin tiygizbeydi, kerisinshe avtor Aydos obrazın barlıq qarama-qarsılıqları menen tolıq jaratıp beredi.

T. Qayıpbergenov 1997-jılı dóretilgen «Sahra búlbili» (1997) dramasında Berdaq obrazına da usınday milliy gárezlik ideologiyası kózqarasınan baha beredi. Bul drama Berdaq obrazın jaratqan basqa poeziyalıq, prozalıq shıǵarmalarğa qarağanda adewir isenimliliği hám kórkemlik sıpatının kúshliligi menen kózge taslanadı.

M. Nızanovtin «Eki dunyanın aweresi» pyesası toyımsız, insapsız adamlardi qaralağan komediya bolıp tabıladı. Komediya dúwretlengen waqıyalar bizin jaqın ótmishimizden alınğan. Shıǵarmada dunya jaralǵalı insaniyattin ayaǵına tusaw bolıp kiyatırǵan jaǵımpazlıq, alımsaqlıq, dunyaparazlıq, paraxorlıq,

jalaxorliq usaĝan unamsız illetler ótkir sınıĝa alınadı. Avtor Artıq, Ótexan, Asqar, Sárdar hám Nasırlardıń obrazların jaratıw arqalı usı illetlerden jerkeniwge, oĝan qarsı gúresiwge shaqıradı.

Komediya 1991-jıldan baslap Nókis, Tashkent teatrı saxnalasında qoyılıp kiyatır.

Muratbay Nızanovtıń «Eki dúnyanıń áweresi» komediyasında súwretlengen waqıyalar hám qaharmanlar obrazı biziń jaqın ótmishimizden alınsa da, onda adamzatqa erte dáwirlerden berli illet, mashqala bolıp kiyatırĝan sútxorlıq, toyımsızlıq, dúnyapazarlıq, zıqnalıq, alımsaqlıq, hújdansızlıq, jaĝımpazlıq sıyaqlı unamsız jat qásiyetlerge qarsı gúres ideyaları ortaĝa taslanadı.

Shıĝarma syujeti Asqardıń úyinde Asqar hám onıń hayalı Ótexannıń ápiwayı sóylesiwi menen baslanıp, kem-kem shiylenisken dramalıq sıpat iyelep otıradı. Olarĝa kelip qosılĝan Artıq hám Nasırlar arqalı komediyanıń waqıyası haqıyqıy dinamikalıq rawajlanıwĝa ótedi.

Asqar hám Nasır ózleri xalıqtıń nanın jep, óz mápi ushın Artıqtı da óltirip, jırıp jegenlerin «sonıń moynında ketti» dep tergewden qutilmaqshı boladı. Al, bunıń esesine Artıqtıń asabatın berip, onıń jesir qalatuĝın hayalına járdem beriwdi ekewi óz moynına aladı.

Al, Artıq bolsa ólip baratırıp ta basqalardaĝı qarızların bul ekewinen óndirip, o dúnyaĝa para beriw ushın alıp ketedi hám «meniń Asqar menen Nasırda pálen som alası qarızlarım bar» dep hayalına til xat taslap úlgeredi. Kúyewiniń bul háreketleri ózi burınnan buzıqlıq jolĝa túsip, baslıĝınan eki qabat bolıp qalıp, Artıqqa asılıp májbúriy qosılĝan Ótexanĝa da ońay túsedi. Hátte, kúyewiniń namazında kúyewine janı ashıp emes, al ilgeride haram ólgen sawın sıyrınıń jetim qalĝan baspaĝına kewli eljirep, dawıs salıp jılaydı.

Komediya syujetindegi oĝada qonımlı kúlki tartatuĝın bunday detallar hám kórinisler avtor tárepinen geyde tolıq real plan-da, al geyde reallıqqa jaqın, biraq, bórttirilgen-giperbolalastırılĝan awhalda alınıp súwretlenedi.

Sunday-aq, shıĝarmada buĝan qosımsha ayırım orınlarda ómir qubılısları qıyalıy emes, tús kóriwshilik, gallyucinaciyalıq qubılıslar sıpatında sheber biriktirilip berilgen. Bunday usıllar avtordıń qálemi ısılıp, dóretiwshiliginiń poetikalıq-kórkemlik dárejesiniń óskenliginen derek beredi.

Mısalı, shıǵarmadaǵı Artıqtıń tús kóriw qubılısı, onıń o dúnyadaǵılar menen de kelisip beyishke barıwǵa talpınw waqıyası, dúnya ushın, hátte, óziniń ómirinen keshiwi, pul, mal-múlk ushın buzıq hayalǵa bile tura úyleniwi hám ámel alıw waqıyaları biziń bul pikirimizdiń mısalı bola aladı. Bulardıń barlıǵı komediya da astarlı, ızǵarlı kúlki oyatıw tásirlilegen asırıp, dóretpeniń poetikalıq sheńberiniń keńligin tastıyıqlap tur.

Qullası, M.Nızanov satiralıq poeziya, proza menen bir qatarda dramaturgiya da jańa kórkemlik izlenislerge umtılıp atırǵan jazıwshı.

2001-jılı A.Sultanovtıń «Nahaqtan tógilgen qan» draması jaratıldı. Bul drama jazıwshınıń «Dóhmet» kino romanı tiykarında jazılǵan. Dramada XX ásirde qaraqalpaq mámleketshiligin qayta dúziwdiń bası-qasında bolǵan úlken mámleketlik isker, xalqımızdıń súyikli perzenti Allayar Dosnazarovtıń repressiya dáwirindegi mashaqatlı xızmetleri hám ayanıshlı táǵdiri sóz etiledi.

Dramada A.Dosnazarov obrazı «Dóhmet» romanındaǵı obrazǵa qaraǵanda da anaǵurlım tolıq hám tásirli etip jaratılǵan. Mısal ushın, A.Dosnazarovtıń atılar aldındaǵı monologı menen atılıw kórinisi súwretlegen epizodtı alıp qarayıq:

«Tuwılǵan mákanım Qaraqalpaqstan! Kindik qanıw tamǵan ana topıraǵım. Men seniń keleshegiń ushın pútkil ómirimdi arnadım, seniń arıńdı-arlap, jırıńdı-jırladım. Dos ta arttırdım, dushpanım onnan da kóp boldı. Endi sennen alıslarda, ózge jurtta, ǵayrı elatta ólim aldında turıppan. Irza bolıń maǵan, birádarlarım! Ármanlarım kóp edi. Ámiwdáryanıń ılay suwında shomılsam, Araldıń aq bas tolqınlarında júzsem dep edim. Borpań topıraqlarıńdı shańqıtıp, qara jerdi qayra-qayra basıp júzsem dep edim. Bul da nesip etpedi. Sennen alıstaǵı kúnlerim qorlıqlı ótti meniń. Táǵdir shıǵar, táǵdir. Tuwılǵan elim! Seniń táǵdiriń menikine usamaǵay. Áwladlar ushın sen azat hám abat watan bolıp qalǵaysañ!...»

Avtomat sestı esitildi. Toǵay qusları dúr silkinip ál hawaǵa ushtı. Oq tiygen Allayar jerge quladı. Aq qayıńlarda qıp-qızıl qan izleri qaldı...

Sapar Xojaniyazov atındaǵı jas tamashagóyler teatrında 2001-jılı saxnalastırılıp, sol jılı Ózbekstan Respublikası teatrları festi-

valınıń jeńimpazı atanǵan «Nahaqtan tógilgen qan» spektakli usı kórinisler menen tamamlanadı.

Bunnan keyin Ózbekstan Respublikası birinshi Prezidenti I.A. Karimovtıń «Biziń watanımızdıń erkinligin, xalqımızdıń ar-namısı hám qádir-qımbatın, milliy dástúrler menen úrip-ádetlerdi qorgaw ushın, totalitarlıq tutım júrgiziw dáwirinde millionlaǵan gúnasız puqaralardıń ómirinen ayırılǵanlıǵın, kóplegen shańaraqlardıń buzılǵanın, kóp sanlı balalardıń jetim qalǵanlıǵın tariyxtan házirgi hám bunnan keyingi áwladlardıń yadınan shıǵarıp taslaw hasla múmkin emes» degen sózleri aytıladı. Saxna artında Gerb hám Bayraq, Qaraqalpaqstan Respublikasınıń mámleketlik Gimni jańlap esitiledi.

Mine, bular talantlı jazıwshı, dramaturg hám publicist Alpısbay Sultanov dóretiwshiliginiń babamız Allayar Dosnazarov temasına baǵıshlanǵan bir bólegi.

Soraw hám tapsırmalar

1. Ğárezsizlik dáwiri dramaturgiyası rawajlanıwınıń tiykarǵı baǵdarların kórsetiń.
2. Ğárezsizlik dáwiri dramaturgiyasında jáhán hám milliy dramaturgiya dástúrleri qalayınsha rawajlandırıldı?
3. Ğárezsizlik dáwiri dramaturgiyasında zamanagóy hám tariyxıy temalarda dóregen dramalardı atap kórsetiń hám qaharmanlar obrazına sıpatlama beriń.
4. Ğárezsizlik dáwirinde dóregen Q. Mátmuratovtıń «Bir úyde eki ómir», M. Nızanovtıń «Eki dúnyanıń áweresi», K. Raxmanovtıń «Injiqtıń muhabbatı», K. Allambergenovtıń «Ámir Temir hám «Edige» dramaların oqıp kelip, mazmunın túsindirip beriń.

IV BÓLIM

TUWÍSQAN XALÍQLAR ÁDEBIYATÍ

SHAYX SAADIY

(1210— 1292)

Muslihaddin Abu Muhammad Abdallah ibn-Mushrif ibn-Muslih ibn-Mushrif Saadiy Shiraziy 1203— 1210-jillar shamasında Irannıń qublasında Fars topraǵında, áyyemnen belgili Shiraz sháhárinde dúnyaǵa kelgen.

Saadiydiń atası Mushrif Shiraziy ulama adam bolǵan. Saadiy on úsh jasında atası qaytı boladı.

XIII ásirdeń jigirmalanshı jılları Jaqın Shıǵıstı Shıńǵısxannıń láshkerleri jawlap aldı.

Saadiy watanın taslap, ele mongollardıń qılıshınan aman turǵan Baǵdad qalasına ketedi. Ol jerde dáslep Nizamiyya, sońınan Mustansiriyya medreselerinde tálim aladı.

Oqıwdı tamamlaǵan Saadiy Mekkege hajǵa ketedi. Sońınan ol jigirma jıldan aslam ómirin dárwishlik penen ótkeredi. Sol waqıttaǵı musılman wálayatlarınıń kópshiligin payıw-piyada gezip shıǵadı.

XIII ásirdeń 50-jılları shayır Damashqta Omeyyadlar meshitiniń janında ornalasıp, sol jerde óziniń ataqlı «Bostanın» jazıp baslaydı. Bunnan soń 1256-jılı tuwılǵan qalası Shirazǵa qaytıp kelip, «Gúlistan»dı jazıw menen shuǵıllanadı. Usı jerde ol shayx dárejesine jetisedi.

Saadiy 1292-jılı tuwılǵan qalasında dúnyadan kóz jumadı.

Shayx Saadiy Shiraziydıń «Qulliyatı» (barlıq shıǵarmalarınıń jıynaǵı) «Bostan» (1256— 1257) hám «Gúlistan» (1258) dástanlarınan, 6000 báyttan ibarat gázellerden ibarat.

«Bostan» («Miywe baǵı») — mutakarib ólshemi menen jazılǵan didaktikalıq poema bolıp tabıladı.

Al, «Gúlistan» («Gúl baǵı») poeziya (qosıq) hám proza (qara sóz) menen jazılǵan didaktikalıq poema dep júrgiziledi.

Islam Shıǵısı poetikalıq dástúri boyınsha bul quramalı, kóp bólimli shıǵarmalar «másnawiy» dep ataladı. Házirgi terminologiya boyınsha bul shıǵarmalardı poema yamasa dástan dep belgilewge boladı.

Shayır jası birazǵa bargan shaǵında dóretken bul eki shıǵarmasında da adam balasınıń tárbıyası názerde tutiladı. Bul eki dástannıń da ózegi kámil insan tárbıyası bolıp tabıladı. «Tárbıya kórgen adam — dúnyanıń kórki», — Saadiydiń shıǵarmalarınıń bas mazmunı usı. Shayır adamlardı haqıyqıy adam bolıp jasawǵa shaqıradı.

Házirgi waqıtta biziń mekteplerimizde, joqarǵı oqıw orınlarında Islam Shıǵısınıń ádebiyatın úyreniwge keń orın berilip atır. Islam Shıǵısı ádebiyatınıń úlken bir qanatın quraytuǵın parsı ádebiyatınıń iri wákilleri Rudakiy, Ferdawsiy, Nasır Xısrav, Omar Hayyam, Nizamiy, Saadiy, Hafız, Jalaladdin Rumiyy hám Jámiylerdiń dóretpeleri menen tanısıw jas áwladqa úlken ruwxıy azıq beredi.

Shayx Saadiydiń «Gúlistan» dástanı qaraqalpaq tiline belgili shayır Saǵınbay Ibragimov tárepinen sheberlik penen awdarılǵan.

Dástan baslama hám segiz bapтан turadı. Shıǵarmanıń dúzilisi tómendegishe:

- Baslama — shıǵarmanıń jazılıw sebebi haqqında;
- Birinshi bap — patshalardıń ómiri haqqında;
- Ekinshi bap — dárwishler ádebi haqqında;
- Úshinshi bap — qanáát pazıyleti haqqında;
- Tórtinshi bap — úndemewdiń paydası haqqında;
- Besinshi bap — ıshqı hám jaslıq haqqında;
- Altınshı bap — ázzilik hám garrılıq haqqında;
- Jetinshi bap — tárbıyanıń tásiri haqqında;
- Segizinshi bap — sáwbet ádebi haqqında.

Ullı parsı shayırı Muslihaddin Saadiy Shiraziydiń «Gúlistan» atlı bul dástanı Islam Shıǵısı ádebiyatınıń biybaha baylıqlarınıń biri. Saadiydiń shıǵarmasında jámlengen hikayatları ásirler dawamında medireselerde oqıw quralı bolıp xızmet etip, jaslardı adamgershilikke, jaqsılıqqa tárbıyalawda úlken xızmet etip kelgen.

Bul kitaptaǵı tereń filosofiyalıq hám ádep-ikramlıq mánige iye hikayatlar biziń hárbirimizdi joqarı adamgershilikke, is-há-

reketlerimizdi jaqsılıqtıń ólshemi menen bahalap jasawǵa tárbiyalaydı.

Shıǵarma úlken didaktikalıq hám sociallıq xarakterge iye.

Soraw hám tapsırmalar

1. Shayx Saadiydiń ómirindegi tiykarǵı waqıyalardı aytıp beriń.
2. Shayırdıń «Gúlistan» dástanı neshe bólimnen turadı?
3. Saadiy dástanlarınıń ideyalıq mazmunın aytıp beriń.

SHAYX SAADIYDIŃ «GÚLISTAN» DÁSTANÍNAN AYÍRİM HIKAYATLAR

Hikayat

Iran patshası Nushinrawan ádalatlı ań awlap júrgeninde kábab pisiriwge duz tabılmay qalıptı. Xızmetkerlerdiń birewi jaqın jerdegi bir awılǵa duz alıp keliwge baratuǵın bolıptı. Sonda Nushinrawan: «Zinhar, duzdıń bahasın bermey alma, bolmasa patshalar arasında zorlıq ádetke aynalıp, elge zálel kelip júrer», — dep tapsırıptı.

Nushinrawannan soraptı: «Bir qısım duz algannan elge ne zálel keler?»

«Dúnya jaralganda zulımlıqtıń tiykarı az edi, — dep juwap beripti Nushinrawan. — Biraq, hárkim ústine az-azdan qosa berip, búgin ózlerińiz biletuǵın dárejege keldi».

Bir alma úzse patsha puqaranıń baǵınan,
Jalpıdaqar aǵash qoymay shawıp, baǵdı xarab áyler.
Bes jumırtqa talap etse patsha elden zorlıq penen,
Láshkeri mıń tawıqtı iske dizip, kábab áyler.

Hikayat

Bir saparı Damashqta sháhardıń sırtında zıyarat ornında edim, ol jerge ádilsizlik penen atı shıqqan arab patshalarınıń biri keldi. Ol hám sol jerde namaz oqıp, hájetlerin tiledi.

Bul múbárek qádem jayǵa bay hám keler, gáda hám keler,
bir bilgenim, dáwletliniń mıtáji kóp gádadan göre.

Bunnan soñ ol mağan qarap: «Dárwishlerdiñ tilegi qabil, deydi, meniñ haqqıma bir duwa qılsañ, sebebi sol, meniñ bir kúshli dushpanımnan qattı qáwpim bar»,— dedi. Men oğan: «Gáda puqaralarıña jaqsı múnásibette bol, sonda seni heshqanday dushpan alalmaydı!» — dep juwap qıldım.

Kúshten tuwısıña sıymay tursañ da —
 Bir ájiz paqırđıñ qolın qayırma.
 Qol sozbağan bolsañ súrnikkenlerge —
 Sen jıǵılğan kúni kim qolın sozar?
 Kim jamanlıq etip, jaqsılıq kútse —
 Ol adamnıñ bastan tozǵanı bolar.
 Ádil tórelik ber, haq tárepın al —
 Aldında qıyamet-qayım otı bar.

* * *

Bárshe bir topıraqtan bina bolǵanbız,
 Bárshe bir deneniñ aǵzalarımız.
 Pıshaq kesip ketse bir barmaǵıñdı,
 On eki músheñniñ bári awıradı.
 Basqanıñ dártine bolsañ biypárwa,
 Seni adam deyip aytıp bolar ma?!

Hikayat

Bir kúni doslarımınnıñ biri aldıma kelip, kún kórisiniñ tómenligin aytıp nalına basladı:

«Tapqanıñ tapqanıma ushlaspaydı, xojalıǵımda jan kóp, gádalıqtan óler halǵa keldim. Basqa bir ellerge shıǵınıp ketsem be, dep te oylayman, hesh bolmasa, oyaqlarda qayır sorasam, ústimen kületuǵın adam bolmas edi.

Biraq, dushpanlarımınnıñ gáremetinen qorqaman, olar meniñ bala-shaǵamdı taslap ketkenim ushın adam qatarınan shıǵarıp taslap, mına sózdı aytarı turǵan gáp:

Bunday hújdansızǵa topıraq shashınlar,
 Adam qılatuǵın isti qılmadı:
 Payız izlep ketti qara basına,
 Ul-qızları bunda zar jılap qaldı.

Meniñ esap-sanaq islerinen xabarım barlıgın hámme bileđi. Siziñ sharapatıñız benen patshamız mağan bir hámel berse, sınğan kewlim qarar tabar edi, ómir-ómirimshe sizge minnetdar bolıp óter edim».

Men aytım: «Ağayinim, patshanıñ xızmetiniñ eki tárepi bar: bir jağınan — patshadan napaqa kútip jasaysañ, ekinshi jağınan — janıñnan qáwıp etip jasaysañ.

Nan ushın janıñdı qáwıpkе qoyıw — aqıllılardıñ isi emes.

Paqırğa hesh kimse záwlim salmaydı,
Bağı-háreminiñ xarıjın sorap.
Ya ashtan-ash jatıp tınısh uyqılağıl,
Ya bir tislem nan, dep qul bol patshağa.

Ol mağan dedi: «Bul aytqan sózleriñniñ mağan baylanısı joq hám meniñ iltimasıma durıslı juwap bermediñ. «Kim qıyanet qılsa — esapta qolı qaltıraydı» degen sózdi esitpediñ be?»

Quda degen adam haq sózdi aysın,
Haq sóyleseñ bolar maqsuwdıñ hasıl.

Danalar aytadı: «Tórt adam tórt adamnan qorqadı: qaraqshı — sultannan, urı — qarawıldan, jalatay — ayğaqshıdan, buzıq — muxtasibten. Al, kimniñ jolı dúziw bolsa — heshkimnen qorıqpaydı».

Mánsabqa jetisseñ — dámegóy bolma,
Altınnıñ janında áydarha jatar.
Taza júr, heshkimnen ándiyshe qılma,
Patas qadaq bir kúni tasqa urılar.

Men mına gápti aytım: «Seni tıñlap túlki haqqındağı hikayat yadıma tústi: Túlki jan-iymanı qalmay súrinip-qabınıp qashıp baratırса kerek. Sonda birew onnan: «Ne bolıp qaldı, neden zár-reñ ushıp qashıp baratırсаñ?» — dep soraptı.

Túlki: «Túyelerdi tutup alıp, májbúriy jumıs isletiwge jıynap atır, dep esittim», — dep juwap beripti.

«Haw, túyelerdiñ sağan ne qatnası bar, túye kim, sen kim?!» — depti oğan jañağı adam.

«Áy pámsiz, — deпти ođan túlki. — Kúnshiller meni túye dep tutıp berse, kim meniń janıma ara túsedı?!»

Şađan aytajađım sol, biradar, seniń aqıllı hám júregi taza, taqıwa hám dıyanatlı bolđanıń menen, hár basqan qádeminde kúnshiller tabıladı.

Eger, erteń bir kún olar pitne qılıp, patshađa seniń aq degenińdi qara etip kórsetse — kim seni patshanıń gázebinen qorđay aladı? Sonıń ushın men şađan usı kúnińe qánaát etip, mánsabqa dámeđoy bolmawıńdı másláhát eter edim.

Teńizde paydanıń bası-ayađı kán,
Biraq amanshılıq múlki jađada.

Ol dostım mennen bul gápti esitip renjip, mađan kewlime keletuđın sózlerdi ayta basladı: «Áy seniń aqıl-parasatıńa, pámińe bolayın! — dedi ol. — Danalar durıs aytqan: «Doslar basıńa is túskende bilinedi, al dasturxannıń basında dushpanlarıń da dos bolıp kórine beredi!»»

Nanıń qalıń kúni kim dospan dese —
Onı ras sóz, dep biliwshi bolma.
Sen jıđılđan kúni súyese kelip,
Sol adam haqıyqıy yar-dosıń bolar.

Men onıń júzine ser salıp, sózlerimdi ashıw hám gázep penen tuńlap otırđanın kórdim. Bunı kórip turıp shıday almadım, sáhibdiywan menen eski ashnalıđım bar edi, sonıń aldına barıp, dostımńıń hal-awhalın bir-bir bayan etip, jaqsı ğana qábileti bar, pazıyletli adam, dep qátere saldım. Sonnan ol, dostımdı kishigirim bir hámelge qoydı.

Aradan biraz waqıt ótkennen soń onıń aqıl-parasatın, jaqsı qásiyetlerin iste sinap bahalap, onnan göre joqarıraq lawazımğa tayınlaptı. Sonnan dostımńıń isi rawaj tawıp, mártebesi kún-nen-künge joqarılap, patshanıń máhremi hám másláhátđoyi dá-rejesine jetisti.

Dostımdı baxtıyar halda kórip mına báytti aytım:

Basıńa is tússe — biyúmit bolma,
Zúlmet ishre pinhan abı-hayat bar.

* * *

Kewliń zil almasın jaman kúnińde —
Úmit et Táńirdiń márhamatınan.

* * *

Zamannan nalınıp túnere berme,
Sabır — ashshı, biraq miywesi tatlı.

Sol kúnleri men bir jámáá yar-doslarım menen Mekke saparına jol aldım, zıyaratınan qayıtıp kiyatırsam, wálayatqa eki mánzil qalğanda, bayağı dostım jol ústinde kútip aldı. Ol azıp-tozğan, ústi-bası alba-dulba, adam ayağanday halatta edi.

«Ne bolıp qaldı?» — dep soradım.

«Seniń aytqanıń tuwrı shıqtı, — dep juwap berdi ol, — birewler mağan dushpanlıq qılıp, meni qıyanette ayıpladı. Patsha haqıyqatı sorastırıp otırmadı, al, eski yar-doslarım kúni keshe meniń menen duz-dámek bolıp júrgenin umıttı, hesh qaysısı haq sózdi aytpadı.

Kimnińdur basında bolsa dáwleti —
Hámme qol qawsırıp keldi bile ber.
Ágárki, basınan dáwleti ketse —
Kim kóringen atqa qaqtırıp óter.

Qullası kálam, meni kóp qıynawğa saldı, tek usı háptede, Siziń aman-esen haj saparınan kiyatırğanıńızdıń xabarı jetkennen soń ğana, meniń ayaq-qollarımdağı kisenlerdi alıp, malı-múlkimnen ayırıp, bosatıp jiberdi», — dep sóziniń bántin bastı ol.

Men oğan aytım:

«Men sağan burın aytpap pa edim: patshanıń xızmeti teńizge saparğa shıqqanday — paydası mol, biraq qáwip-qáteri onnan da ziyat: ya ğáziynege qolıń jetedi ya ğáziyneniń tilsimine ushırıp ólip keteseń!»

Kók teńizdiń arjağına sapar shekken bázirgen
Qosuwıslap teńge súzer ya tolqınlar onı súzer.

Onıń kewil jarasına duz sepken bolmayın, dep, basqa gáptiń basına barmay mına, sózlerdi aytıw menen sheklendim:

Bilgenniń aqlın pisent qılmadıń,
Aqıbet ayağıń tústi kisenge.
Nishterin suqqanı jaqpaydı eken,
Shayanniń uyasın túrtip neteseń?

Hikayat

Aytadılar, bir wázir patshaniń qaznasın toltırmaq ushın puqaralardı kóp páteńgige salıptı. Ol danalardıń mına sózinen biyxabar edi: «Eger kim bir yamanniń kóńlin tabıw ushın Alla taalanıń bendelerine azar berse, Alla taala bir kúni ol adamlarğa kúsh berip, zulımnıń sazayın tarttıradı».

Ottağı qańbaqtıń halın soragıl —
Zulımlardıń kúni sonday boladı.

Aytadılar, haywanlardıń aǵlası — arıslan, al, tómeni — eshek. Biraq adamdı jeytuǵın arıslannan, beline salǵan júkti kóteretuǵın eshek mın máрте yaqshıdur.

Pámi bolmasa da eshek paqırdıń,
Júk tasıǵan waqta ol hám qádirli,
Xalıqqa azar bergeni eki ayaqlı
Zalımnıń eshektey bolmas qádiri.

Ol wázirdiń xalıqqa zulım hám jábir qılǵanı patshaǵa málim bolıp, onı júz túrli azap-uqıwbetler menen óltiriwge párman berdi.

Ulıstı bilqastan búlginge salsań,
Patshaniń rahmetin qalay alarsań?!
Kútseń márhamatın Alla taalanıń,
Qayır-saqawattan jıraq bolmaǵıl.

Jazaǵa tartılǵan wázirdiń tusınan ótip baratırıp, ol azar bergenderdiń biri bılay depti:

Buwırqanıp bes kúnlük mánsabıw-mártebege,
Aqıyrı jaqsı bolmas elge azar bergenniń.

Jutıp qoyǵan súyegiń ótse de tamaǵıńnan,
Qarındı jarıp shıǵar kindikke taqalǵanda.

* * *

El-xalıqtıń ǵarǵısı tutar bir kúni,
Xarab bolar zulımlardıń ómiri.

Hikayat

Bir zalım hámeldar gedeylerdiń shapqan otının arzanǵa satıp alıp, baylarǵa qımbatına pullaydı eken. Bir sáhibdil adam onı ushıratıp qalıp bılay depti:

Jılanbısań shaqqan názer salgandı,
Ya apat shaqırǵan bayıwlımısań?!

* * *

Zorlıǵıń júredi biz paqırlarǵa,
Biraq sen ázziseń Quda aldında.
El-xalqtıń ǵarǵısın arqalawdan qorq,
Zorlıqtıń juwabı soralar kún bar.

Zalım hámeldar bul sózge qulaq aspadı, jaqtırmay teris burılıp ketti. Sonnan bir kúnleri onıń asxanasınan otınxanasına ushıqın túsip, úyi janıp, bir aqshamda barlıq dúnya-mülkinen ayrılıp, jıllı qustósekten shıǵıp, ıssı küldiń ústinde qaldı.

Bayaǵı adam sol aqsham onıń tusınan ótip baratırıp, onıń qasındaǵılarǵa: «Qayaqtan meniń úyime ot tiyip júrgenine hayranman», — dep atırǵanın esitip qalıp: «Sen jilatqan biysharalardıń ahıw-pıǵanınıń otınan!» — dedi.

Ǵárip-qáserlerge sen azar beriwshi bolma:
Álemge ot tiyer olardıń bir ahınan.

Hikayat

Bir palwan gürestinń úsh júz altmısh ámelin biletuǵın edi, hár kúni jańa ámel qollanıp güres tutar edi. Shákirtleriniń ishinde bir boy-sını kelisken birewin táwir kórer edi, oǵan úsh júz elli toǵız ámelin úyretti, sońǵı ámelin úyretpedi, ózine saqladı.

Soniń menen jańaǵı shákirti sol elge ataqlı palwan bolıp jetildi. Másele soǵan barıp jetti, shákirt bir kúni patshaniń dárgayına kelip:

«Ustazımnıń tárbıyası haqqına ǵana onı ózimmen joqarı bilemen, bolmasa kúshte, ámelde onnan kem emespen!» — dedi.

Patshaǵa bul sóz jaqpadı. Ekewine gúreske túsiwge hámir etti. Palwanlarǵa keń maydan tayarlanıp, mámleketniń barlıq iyge tartar hámeldarları, palwanları tamashaǵa jıynaldı. Shákirt arısladay aqırıp, aldınan taw shıqsa da qoparıp taslaytuǵınday bolıp ortaǵa shıqtı. Ustazı shákirtiniń kúshke kelgende ózinen basım ekenin túsindi, sóytip oǵan úyretpey pinham saqlaǵan ámelin qollanıp gúres tuttı. Shákirt ol ámelge ilaj qıla almadı. Ustazı shákirtin qos qollap tóbesinen asırıp jerge urdı. Tamashaǵa jıynalıp turǵan xalıq ulı-shuw bolıp, ustaz palwannıń xoshametin jetkerdi.

Patsha ustazǵa sarpaylar berip algısladı. Al shákirtke: «Seniń ustazımnan alıqpan, dep maqtanǵanıń qayda? Jıǵılıp qalǵanıń qalay boldı?» — dep qısqındırdı.

Shákirt ayttı: «Patshayım, ol meni kúshi basım kelip jıqpadı, al mennen giznep kelgen ámelin qollanıp jıqtı».

Sonda ustazı turıp ayttı: «Ol ámeldi men usınday kún tuwıp qalar, dep sır saqladım. Aqır, danalar aytadı: «Dostıńa ózińnen zor qúdiret berme, eger bir kún araǵa dushpanlıq kirse, ol sennen ústem bolıp ketpesin», — dep».

Hikayat

Patsha bir gúnasız adamdı óltiriwge párman etipti.

Ol adam ayttı:

«Áy patsha, sen maǵan ǵázep etip, ózińe azar keltirme, men ǵoy birdemde ólip ketermen, biraq meniń haq qanıń seniń moynıńda óle-ólgenińshe qaladı!»

Samal kibi pánıy ómir óter-keter,
Qayǵı da, quwanış ta óter-keter.
Zalım bizge jábir berdim, dep oyladı,
Bergen jábiri bizden keship oǵan óter.

Patshaǵa onıń násiyatı maqul túsip, jazadan azat etti.

Hikayat

Bir wázir qol astındağılarǵa rehimli bolıp, jumısı túsip kelgenlerdiń mútájin pitkerip jiberetuǵın edi. Bir kúnleri ol patshaniń gázebine ushırap, aqúyli bolıp qaldı. Onıń mártebesi bálent waqıtta qılǵan jaqsılıqlarınıń arqasında arttırǵan dosları járdemge qolın sozdı. Hámeldarlar onı qıynawlardan saqladı, ulıǵlar onıń jaqsı qásiyetlerin mudamı sóz qıldı, aqır-sońında patsha gúnasın keshirip jiberdi. Sol jerdegi sáhibdillerden biri bul waqıyanı esitip, bılay dedi:

«Kewlin tabıw ushın yar-doslarınıńnıń,
Sat atańnan qalǵan miyras baǵıńdı.
Qazanı qaynasın yaqshı adamlardıń —
Oshaqqa ur, endi, úyde barıńdı.
Jamanlıq qılsa — sen jaqsılıq et,
Qabaǵan iyt bolsa — toydır tamaǵın».

Hikayat

Birneshe ulıǵlar menen kemedede otırar edim, aldımızdaǵı bir qayıq awdarılıp, eki adam suwǵa ǵarq boldı. Ulıǵlardıń biri kemeshige: «Analardı qutqar, men saǵan hár qaysısı ushın elli dinardan beremen», — dedi.

Kemeshi júzip barıp birewin ǵana alıp qaldı, ekinshisi suwdıń astına ketti. Men kemeshige: «Ana birewdiń demi tawsılǵan eken, sonıń ushın sen oǵan emes, mınawsına asılıp aman alıp qaldıń, bunısınıń ele júrimi bar eken», — dedim. Kemeshi kúlip turıp: «Aytqanıń durıs, — dedi, — men usını aman alıp qalıwǵa umtıldım, sebebi, men bir saparı shólistanda harıp kiyatırǵanımda túyesine mindirip edi, al anawsınan bala waǵımda talay qamshı jep edim».

Men aytım: «Alla taala haq ǵápti aytqan: «Kim yaqshılıq qılsa — ózine qıladı, kim yamanlıq qılsa da — ózine qıladı!»

Hesh kimseniń kónlin wayran áyleme,
Seni kórgen-bilgen bolsın duwada.
Ǵarip-qáserlerdiń mútájin pitker,
Xızmetiń-qayırıń qaytar Alladan.

Hikayat

Ağalı-inili eki adam bar edi. Biri patshaniń xızmetindegi múlázimi edi, ekinshisi qara miyneti menen kún kóretuǵın edi.

Bir saparı bay aǵası jarlı inisinin: «Nege patshaniń xızmetine ótpeyseń, qara miynetten qutılar ediń?» — dep soradı.

Jarlı inisi ayttı:

«Al, sen nege patshaniń juwındıxorlıǵınan qutılıp, mańlay teriń menen kún kórmeyseń?! Danalar aytadı: «Belińe altın kámar baylap patshaniń aldında eki búgilip juwırıp júrgennen, qara nan jep ózińniń oshaǵıńnıń basında qarap otırǵan abzal-dur!»

Eki búgilgennen aldında shahtiń,
Som temirden túyme túygeniń yaqshı.

* * *

Tamaǵım toq bolsın, dep, kóylegim kók bolsın, dep,
Mıń san táshwish, ǵalmaǵalda ómir ótip ketedi.
Qullıǵında patshaniń shor peshanań jer sızǵannan,
Qara suwǵa nan basıp jep, qanaat etseń netedi?!

Hikayat

Iskender Zulqarnaynnan soraptı:

«Mashriq penen Maǵrıbtı qalay baǵındırdıń? Sennen burın ótken patshalardıń baylıǵı da, láshkeri de senikinen zıyat edi, ne ushın olarǵa bunday jeńis miyasar bolmadı?»

Iskender Zulqarnayn ayttı:

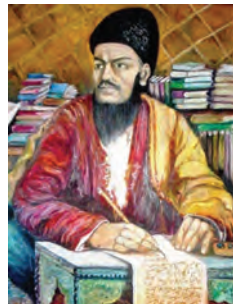
«Alla taala meniń húkimime bergen ellerde puqaraǵa azar bermedim hám jaqsılardıń atın jamańǵa shıǵarmadım».

Ulıǵlardıń atın báláátleseń,
El ulıǵ dep qabıl almaydı seni.

MAQTÍMQULÍ

(1730— 1790)

Türkmen xalqının ullanı shayırı Maqtımqulının ólmes shıǵarmaları pútkil adamzattın ruwxıy baylıǵı bolıp tabıladı. Ullı türkmen shayırnın dóretiwshiliginiń tiykarǵı dáwiri XVIII ásirdeń ekinshi yarımın óz ishine aladı.

Bul dáwirde Rossiya, Iran, Awǵanstan, Buxara hám Xiywa mámleketleriniń ortasında jaylasqan regionda jasaǵan türkmen qáwimleriniń turmısı óz ara shabıwillarǵa hám feodallıq urıslarǵa tolı boldı. Soǵan qaramastan, türkmenler qońsıları menen paydalı ekonomikalıq hám mádeniy múnásibetler ornatiwǵa hám usı tiykarda ózleriniń turmısı hám mádeniyatın rawajlandırıwǵa umtılıp jasadı.

Maqtımqulı türkmenlerdeń góklen qáwiminiń góркеz ruwınan bolıp, bul dáwirde góklenler házirgi túslık-batis Türkmenstanda, Gúrgen hám Átrek dáryaları boylarında Iran shahlarınan gárezli bolıp jasar edi. Góркеzler Átrek alabında tiykarınan diyqanshılıq penen shuǵıllanǵan.

Maqtımqulı Átrek dáryasınıń boyında házirgi Qaraqala rayonı aymaǵındaǵı Góркеz awılında tuwılǵan.

Shayırdıń ákesi Dáwletmámed (1700— 1760) óz dáwiriniń bilimli adamlarınan biri bolǵan. Ol Azadiy taxallusı menen gázzeller, «Beyishnama» atlı didaktikalıq dástan hám «Waǵızı Azad» degen poetikalıq traktat jaratqan. Bolajaq shayırdáslep óz ákesiniń qolında hám awıladaǵı mektepte tálim aldı. Ákesiniń qasında júrip diyqanshılıq etti, qoy baqtı hám zergerlik kásibin úyrendi. Ákesiniń bay qoljazbalar kitapxanası, onnan arab hám parsı tillerin jetik úyreniwi Maqtımqulının talantınıń ashılıwına jol salıp berdi.

1753-jılı Maqtımqulı Buxara ámirliǵı soramındaǵı Nurata aymaǵında Qızılayaq awılında Idris-Baba medresesinde bir jil oqıydı. Bunnan soń 1754-jılı Buxaraǵa barıp Kókeldash medresesinde bir jil tálim aladı. Bul jerde ol Siriyadan kelgen Nurıy Qazım ibn Bahar degen türkmen menen tanısıp, ekewi

Mawaraunnahr, Awғанstan hám Arqa Indiya boylap sayaxat jasaydı. Sońınan ekewi 1756-jılı Xiywağa kelip, Shergazıxan medresesinde oqıwların dawam etedi. 1760-jılı Maqtımqulınıń ákesi qaytı boladı hám ol oqıwın toqtatıp eline qaytadı.

Awılına kelgen Maqtımqulı zergerlik kásibi menen shuǵılanadı. Tez arada ol qosıqları menen elge tanılıp, sol dáwirdegi túrkmen xalqınıń abıraylı adamlarınıń biri dárejesine jetisedi. Maqtımqulınıń qábiri házirgi Iran aymaǵında, Arqa Xorasanda jaylasqan. Aqtoqay degen jerdegi Dáwletmámed Azadiy atı menen belgili maqbaradaǵı ata-balalı shayırlardıń mazarları barlıq túrkmenler ushın qásiyetli ziyarat ornı bolıp tabıladı.

Maqtımqulınıń ómiri hám dóretiwshiliginiń dáslepki izertlewshileriniń biri ataqlı tyurkolog alım Arminiy Vamberi túrkmenler Maqtımqulını shayırlıqtıń shıńına shıqqan danıshpan, dúnyadaǵı barlıq ilimlerde iyelegen mashayıx dep biledi, bul xalıq Maqtımqulınıń shıǵarmaların Qurannan sońǵı ekinshi ruwxıy baylıǵı dep sanaydı, dep jazǵan edi.

Maqtımqulı qosıqlarında kóbinese óz atın qollanadı, biraq ayırım shıǵarmalarında Fraǵıy, Qul Maqtım, Maqtımiy táxallusleri qollanılǵan. Maqtımqulı tek ǵana túrkmen tilindegi emes, ulıwma túrkiy tillerdegi poeziyanıń ullı reformatorı boldı. Maqtımqulıǵa deyingi túrkmen poeziyası eki baǵdarda rawajlandı. Olardıń birinshisi Orta Aziyanıń postmońǵol túrkiy jazba ádebiyatınıń ruwxında bolıp, muhabbat temasındaǵı ǵázzeller hám suwfiylyq-didaktikalıq, qaharmanlıq-turmıshlıq temalardaǵı másnewiyler boldı. Bul baǵdar arab-parsı poetikasına tán bolǵan aruz qosıq sistemasına tiykarlanıp rawajlandı. Maqtımqulınıń óz ákesi Dáwletmámed Azadiydiń dóretiwshiligi usı baǵdardıń úlgi bolıp tabıladı. Ekinshi baǵdar ertedege túrkiy tillerdegi poeziyanıń tiykarǵı forması — qosıq túrinde rawajlandı. Áyyemgi túrk qosıǵınıń úlgieleri Maxmud Qashǵariydiń «Diywanı luǵati-at-türk» (1072 — 1074) dep atalatuǵın sózliginde saqlanǵan. Bul áyyemgi qosıq forması tiykarınan jeti buwınlı ólshemge (metrge) iye. Bul qosıq bunnan soń Orta Aziyanıń suwfiylyq shayxları Xoja Axmed Yassawiy, Sulayman Baqırǵaniy (Hákimata) hám basqa da shayırlar óz dóretiwshiliginde jetilistirdi. Burıngı jeti buwınlıq ólshemge qosımsha segiz, toǵız, on bir hám on eki buwınlı ólshemler qollanıla basladı. Álbette, túrkiy tillerdiń tábiyatına jaqsı juwap beretuǵın qosıq forması hám

sillabikalıq ólshem xalıq poeziyasında saqlandı hám rawajlandı. Maqtımqulınıń dóretiwshiliginde usı sillabikalıq ólshemdegi tórt qatarlı bántlerden turatúǵın qosıq forması tiykarǵı orındı iyeleydi. Usı poetikalıq tiykarda Maqtımqulı túrkmenlerdiń awızeki sóylew tilinde óziniń ólmes shıǵarmaların dóretti.

Maqtımqulı shıǵarmalarınıń tiykarǵı ideyası — bul insannıń durıs niyet etip, durıs sóylep, durıs is tutıp jasawına úlgi beriw bolıp tabıladı. Maqtımqulınıń túsiniǵindegi adamgershilikli insan obrazı — bul ulıwma insanıyılıq qádiriyatlardı tastıyıqlawshı ruwxıy baylıq bolıp tabıladı. Maqtımqulı óz oqıwshıların jaqsılıqtıń jolın tutıp, hújdanın taza saqlap, insaplı, ádalatlı bolıp jasawǵa shaqıradı.

Tapsırmalar

1. Maqtımqulınıń ómiri hám dóretiwshiligi haqqında aytıp beriń.
2. Shayır qosıqlarında insanıy ideyalardıń sáwleleniwın tallap kórsetiń.
3. Shayırdıń didaktikalıq qosıqlarınan 5 kupletten yadlaw.

Maqtımqulı

TÚRKMENNIŃ

Jáyhun menen Báhri-Hazar arası —
Shól üstinen eser jeli Túrkmenniń.
Gúl-gunshası — qarar kózim qarası,
Qaratawdan qular seli Túrkmenniń.

Haq sıylaǵan bardur onıń sayası,
Shólinde juwırar narı-mayası.
Ráńbárań gúl ashar jasıl jaylawı,
Rayxanǵa tolı shóli Túrkmenniń.

Jap-jasıl búrkenip shıǵar perisi,
Álemdi tutadı ánbar iyisi.
Bek, tóre, aqsaqal — jurttıń iyesi,
Qalıń qonǵan gózzal eli Túrkmenniń.

Ol márttiń uǵlıdur, mártdur atası,
Góruǵlı ǵardashı, bálentdur bası.
Tawda-dúzde quwsa sáyyadlar tiri,
Ala bilmes — jolbarıs ulı Túrkmenniń.

Kóniller, júrekler bir bolıp baslar,
Láshker tartsa erir topıraqlar-taslar.
Bir sıırada tayın qılınsa aslar —
Kóteriler baq-ıǵbalı Túrkmenniń.

Kewil talwas urar atqa mingende,
Tawlar lalǵa dóner qıya baqqanda,
Bal keltirer yoshıp dárya aqqanda,
Bántler qıyrar kelse seli Túrkmenniń.

Ǵapıl qalmas, sawash kúni jasımas,
Qarǵısqa-názerge giripdar bolmas,
Búlbilden ayrılıp, solıp-sarǵaymas,
Mudam ánbar shashar gúli Túrkmenniń.

Tiyreler — tuwısqan, ruwlar — birdur,
Iǵbalına jawǵan Haqtıń nurıdur.
Mártler atqa minse — sawash kúnidur,
Jaw ústine júrer jolı Túrkmenniń.

Zawqı tasıp shıǵar, baǵrı daǵlanbas,
Taslardı sındırar, jolı baylanbas.
Kózim-kónlim basqa jayǵa toqtamas,
Maqtımqulı — sóyler tili Túrkmenniń.

KÓZGE MIYMANDUR

Qara tastan qıldı ayırǵan kózlerim,
Jolın kórmes, nurı kózge miymandur.
Kelgen as dep kelmes, bozartpa júziń,
Nanǵa mútáj emes, sózge miymandur.

Awırdur dáwirler, uzaqdur jollar,
Sorassa jigitler, sózlesse tiller.
Báhárde ashılǵan ráńbárań gúller —
Bir pasıl ashılar, jazǵa miymandur.

Ne ázim ónerler, ne sırlı isler,
 Ne hawalı baǵlar, bálent aǵashlar.
 Alpıs álwan, jetpis túrli jemisler –
 Shaqadan ayrılar, gúzge miymandur.

Jigittiń bolmasa jaraǵı, atı,
 Sonı belli biliń, joqdur ǵayratı.
 Jas minedi – keter súyek quwatı,
 Jigitliktiń zorı dizge miymandur.

Haqtı yadqa alıp, Haqtan qorqınlar,
 Shaytan ara tússe – qoymas erkińe,
 Quba jawan, quwanbaǵıl kórkińe,
 Qartayarsañ, kórkiń júzge miymandur.

Maqtımqulı, úgit bardur sózińde,
 Bir Allanıń qorqınıştı kózińde,
 Qansha jasasań da jerdiń júzinde –
 Adam ulı bes kún duzǵa miymandur.

DÁWRAN TABÍLMAS

Duwamdı alǵanlar kógerer güldey,
 Gúlđiń máwsimindey dáwran tabılmas.
 Qáhárimniń otı kúydirer kúldey,
 Kúl ornınan qaytıp bostan tabılmas.

Kónil – músápirdur tániń jurtında,
 Janım tolıp-tasar, júregim dártte,
 Oyım – kámildedur, kózim márttedur,
 Shárttime múnásip mártler tabılmas.

Haqtıń jamalına kónil baylaǵıl,
 Mal-dúnya jolında mashǵul bolmaǵıl,
 Bul dúnya úyine adam miymandur,
 Bir kún úy ishinde miyman tabılmas.

Kónil awlayın dep baqsam hár taman,
 Uris-qaǵıs ishre azar tabar jan,
 Aytilmas násiyhat, oqılmas Quran,
 Jangá jaǵar ádep-árkan tabılmas.

Maqtumqulı, jan tágdirge tán berdi,
Hárkim ózin tıya bilse máp kórdı,
Hay, ne jaman peshe ańlamaw dárttı —
Jáhillik dártine dárman tabılas.

MÚTÁJ ÁYLEME

Áy Qudayım, sennen tilegim kándur,
Sen meni námártke mútáj áyleme!
Gáziyneńnen meniń rısqım bergil,
Bendeńdi bendeńe mútáj áyleme!

Adastırma tuwrı jolım igrige,
Igrini teńleme hárgiz tuwrıǵa,
Kisi malı nesip etpes uǵrıǵa,
Hadaldı haramǵa mútáj áyleme!

Námártlerdiń kópirinen ótpepen,
Kárwan bolsam, sawap isten qashpaspan,
Nákásler qolınan sharap ishpepen,
Oń qolım sol qolǵa mútáj áyleme!

Sennen jaqsı niyet, tilegim kópdur,
Ashshı sózler dilden shıqqan bir oqdur,
Tuwısqan teń bolmas biri-birine,
Aǵanı inige mútáj áyleme!

Maqtımqulı, Haqtan tile bárini,
Tiler bolsań — tile óz iymanıńdı,
Abad áyle ekki kózim nurını,
Oń kózim shep kózge mútáj áyleme!

IZLEMESKE BOLAR MA?

Bir kekilik aldırsa kórpe balasın,
Sayray-sayray izlemeske bolar ma?
Bir búlbil joǵaltsa qızıl lalasın,
Hásiretinen sózlemeske bolar ma?

Gúrresi janınan ketse eshektiń,
Telmirip tórt taman, izler bópesin,

Aqmayadan jiraq ketse botasi,
Bawırı erip, bozlamasqa bolar ma?

Shólde kiyik joytıp alsa ılađın,
Bala sestın tıńlap, salar qulađın,
Tóge-tóge kózde jastıń bulađın,
Mańıray-mańıray izlemeske bolar ma?

Mayıptıń qolınan alsań baldađın,
Jaman dártke túser, tappas ilajın,
Jırtqısh ańğa duwshar bolğan megejin,
Ol torayın izlemeske bolar ma?

Ayralıqqa adam uđlı náylesin?
Kim qalar kórmegen ájel hiylesin,
Maqtımqulı, haywan joytsa balasın,
Insan zarı kókti tutpas bolar ma?

AT JANÍDA BELLIDUR

Eshek ózin tómen kórmes bedewden —
Ornın bilsen at janında bellidur .
Bedew desen — hámme bedew bolmas ten,
Shın bedewler maydanında bellidur.

Balalıqta qayđısı joq beg edin,
Jamańa hesh jaqpas sóziń-úgitiń,
Aqıl bolsań haslın sorama jigittiń,
Ádep bilen ikramında bellidur.

Bul jáhannen toymas kóziń, toyınbas,
Hár túlkiden jolbarıs bolmas, sher bolmas,
Jigit desen — hámme jigit bir bolmas,
Xosh jigitler miyman kútse bellidur.

Dáwlet qonsa gosh jigittiń basına,
Qorğan bolar eli kerek qasında,
Jigit ózin málim eter isinde,
Qılıshında, zibanında bellidur.

Maqtımqulı, ğarıplerdiń kóz jası,
Tawlardı jandırıp, eriter tastı,
Paqırğa jábir etken zalımnıń isi,
Ruwxı-máhsher diywanında belidur.

BOLARSAÑ

Bálent tawlar, biyigińe buwsanba —
Zerende erigen zerdey bolarsañ!
Asaw dárya, aybatırına quwanba,
Waqtıń jetse — qara jerdey bolarsañ!

Tawlardı teńseltken sher hám qaplannıń
Peshshesin quwmağa qalmaydı halı,
Jámi teńizler hám Nildiń jayını —
Qulağına urğan pildey bolarsañ!

Ayttım qıyamettiń bir-bir bayanın,
Menmenge zawal bar aqır-ayağı,
Zalımlar qor bolar, baxtı tayadı,
Ĝárip, sen jılama, sherdey bolarsañ!

Bedew atlar minip arıw qushsań hám,
Baqıy maqamınan alısdur kóshiń,
Námártdur dúnyadan iymansız keshken —
Iyman menen barsañ narday bolarsañ!

Yaqshılar qasında júrgil sen óziń,
Dúr bolıp shashılsın hár aytqan sóziń,
Alımlarğa uyı — ashılar kóziń,
Jáhillerge uyıp kórdey bolarsañ!

Luqmanday dártlerge dárman bolsań hám,
Sulaymanday dáwge párman qılsań hám,
Iskenderdey jerdiń júzin alsań hám,
Jerge jeksen bolıp, jerdey bolarsañ!

Maqtımqulı, ońı-solıńdı tanı,
Haq bergen nesiypiń shashpa biymáni,

Kámil eren kórseń — jolın tut anıq,
Erenler jolında eren bolarsañ!

KEREKDUR

Bolsa bir márt jigit ashıq kónilli,
Yaqshılar sáwbetin tutpaq kerekdur.
Bolsañ eger bir elattıń patshahı,
Áwel-bastan qut-bereket kerekdur.

Dúnya dep neshsheler kúyip-piserler,
Neshsheler ah urıp, kewip-iserler,
Shahlar qazna tolı altın-gúmis der,
Gózzal taxtqa lal-zábárjúd kerekdur.

Óziń páhim áylep, qara halıńa,
Keter bolsañ — tuwrı bargıl jolıńnan,
Dushpanıń jeńilip tússe qolıńa —
Oǵandaǵı múriwbetiń kerekdur.

Adam ulı, basıń bánddur kergide,
Buwlıǵıp turarsañ, shıqpas berige,
Miskinlik otına túsken jigitke,
Haqtan mádet hám himayat kerekdur.

Ne otlarǵa tústi bul shiyrin janlar,
Aynaldı gárdishler, ótti dáwrانlar.
Pármanı ráwan xanlar, sultanlar,
El-ulısqa bir ádalat kerekdur.

Tapsam — bolsın basım qurban mártlerge,
Luqman shara tapsın kelgen dártlerge,
Maqtımqulı aytar: márdiw-mártlerge,
Yaratqannan iyman-himmet kerekdur.

DAǒLAR, HÁY!

Táǵdir jazsa — ketsem uzaq jollarǵa,
Nesiybim ketermen jolım baylar, háy!
Hayran-Májún bolıp shıqsam shóllerge,
Barıp máskan tutsam sizdi, tawlar, háy!

Oyin menen oziy bala wađımnan,
 Kelip qaldım aqıl toqtar shađıma,
 Kónlim lárzem aldı dúnya ğamınan,
 Siynem úzre asqar-asqar dađlar, háy!

Qayda qaldı balalıqtıń qızıǵı,
 Ómir arttı orta jastıń sızıǵın,
 Uymađa batıppan — kónlim buzıldı,
 Yadqa túser bastan keshken shađlar, háy!

Jáhillikten shar tárepke shapqanlar,
 Bilmeslikten ózin iske shatqanlar,
 Ğárip bolıp, ğarrılıqqa jetkenler,
 Dártin aytıp óz-ózinen jılar, háy!

Máni ańlań Maqtımqulı sózinen,
 Pikir qılar, jaslar ađar kózinen,
 Hár nárseniń aqıbeti ózinen —
 Ya Rab, jıǵılmas pa biyik dađlar, háy!

BEGLER

Márt penen námárttiń oyını teń kelmes,
 Námártler sawashta zıyandur, begler!
 Námárt ğosh jigittiń qádirin bilmes,
 Námárttiń hár isi wayrandur, begler!

Kámil ğosh jigitler haqıńdı jemes,
 Dúnya malın berseń námártler toymas,
 Námárt másláhátke hárgiz uyımas,
 Námárttiń hár isi ayandur, begler!

Bir atada altı atanıń qanı bar,
 Bir nadannıń júz qıyallıq oyı bar,
 Ğosh jigitler qayda barsa úyi bar,
 Námárttiń óz úyi zindandur, begler!

Námárt dáwlet kelse dos-yarın kórmes,
 Qaza kelse — bawırın jerden kótermes,
 Haqtan deyip, Haqqa iyman keltirmes,
 Maqtımqulı, sonday zamandur, begler!

KETIWSHI BOLMA

Kel-há, kónlim, bir násiyhat qılayın,
Watandı tárk etip ketiwshi bolma!
Ózińnen himmeti tómen námárttıń,
Xızmetinde qullıq etiwshi bolma!

Xızmet qılsań — bolsın bir hasızada,
Ata-babasınan ulıg, begzada,
Kórseń bir gáripti ashıw-áptada,
Basınan sıypamay ótiwshi bolma!

Aqpayın qalmaslar aqqan dáryalar,
Bir tánde adam mıń azar-tolısar,
Bardıń — júzi jarıq, joqtıki — sınıq,
Sınıq dep qattı sóz aytıwshi bolma!

Jaqsılardan hárgiz shıqqas jamanlıq,
Haslı jaman bolsa — shıqqas jaqsılıq,
Haslına tartadı júyrik, shabanlıq,
Júyrikti shabanğa satıwshi bolma!

Adam ugli bolsın mumday mulayım,
Sen mulayım bolsań — qulıń bolayın,
Qulağıma aytqan pándiń alayın,
Kisige qattı sóz aytıwshi bolma!

Kókten hól tambasa — giya kógermes,
Mıń qaygıshıl kelip bir is pitirmes,
Er jigít kónline qaygı keltirmes,
Námárttıń uglınday qaygıshıl bolma!

Márt uglıdur, elge jayar dasturxan,
Tuwrı sóz ústinde berer shiyrin jan,
Kózi jumılğansha aytpaydı jalğan,
Jáhillikten yalğan aytıwshi bolma!

Eger jeńil bolsın deseń awırdı,
Júregi dağlınıń tárepın alğıl,

Kóziń kórse gárip, jetim-sağırdı,
Olardıń halına küliwshi bolma!

Mıń meyliske kirip máy ishseń — máyli,
Kaabağa ot qoyıp ketseń hám — máyli,
Qurandı otqa ur, butqa bar — máyli,
Biraq elge azar beriwshi bolma!

Kitap ashıp kórgen mollalar derler:
«Jamgır suwı menen kógeredi jer,
Algıs hám pátiya, duwa menen er», —
Móhminge zulımlıq etiwshi bolma!

Bolar bala qatarına bas bolar,
Biydáwletler qırqında da jas bolar,
Biyráhim zalımnıń bağrı tas bolar,
Ógan sóziń zaya etiwshi bolma!

Márttiń ulı bara-bara zor bolar,
Qamshı tartsa — námártlerge sor bolar,
Mereke kórmegen jigit xor bolar,
Aljı-buljı sózdi aytıwshı bolma!

Móhminniń giynesi — keten rumalı,
Shayıp kúnge jaysa kewip qaladı,
Kónlińdi giyneden áylegil sawa,
Jamanday dıq tutıp júriwshi bolma!

Aytıppız birneshe pándiw-násiyhat,
Bilseń — násiyhatdur, bilmesen — bos gáp,
Biymáni gáp bilme, bilgil násiyhat,
Yalğan sózdi hárgiz aytıwshı bolma!

MAZMUNÍ

Kirisiw	3
I BÓLIM. ÁDEBIYAT TARIYXÍ	6
1.1. Ádebiyatımız saǵaları	8
Avesto	8
Maxmud Qashqariy	19
Sulayman Baqırǵanıy.....	28
Nasratdin Burhanaddin Rabǵuziy	48
1.2. XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatı	61
Berdaq Ğarǵabay ulı.....	62
Ótesh Alshınbay ulı.....	83
1.3. XIX ásirdeń aqırǵı hám XX ásir basındaǵı qaraqalpaq ádebiyatı	93
Omar Súyirbek ulı.....	94
II BÓLIM. XX ÁSIR QARAQALPAQ ÁDEBIYATÍ	101
Qasım Áwezov	111
Sapar Xojaniyazov	115
Ismayıl Qurbanbaev.....	120
Ibrayım Yusupov	128
Tólepbergen Qayıpbergenov	158
Sarıǵúl Bahadırova	181
III BÓLIM. ĞÁREZSIZLIK DÁWIRI QARAQALPAQ ÁDEBIYATÍ	198
Poeziya	204
Proza.....	210
Dramaturgiya.....	224
IV BÓLIM. TUWÍSQAN XALÍQLAR ÁDEBIYATÍ	231
Shayx Saadiy	231
Maqtımqulı.....	243
	255

Ijarağa berilgen sabaqlıq jaǵdayın kórsetetuǵın keste

№	Oqıwshınıń atı, familiyası	Oqıw jılı	Sabaqlıqtıń alınıǵandaǵı jaǵdayı	Klass basshı-sınıń qolı	Sabaqlıqtıń tapsırılǵandaǵı jaǵdayı	Klass basshı-sınıń qolı
1.						
2.						
3.						
4.						
5.						
6.						

Sabaqlıq ijarağa berilip, oqıw jılı aqırında qaytarıp alınıǵanda joqarıdaǵı keste klass basshısı tárepinen tómendegi bahalaw ólshemlerine tiykarlanıp toltırıladi

Jańa	Sabaqlıqtıń birinshi ret paydalanıwǵa berilgendegi jaǵdayı
Jaqsı	Muqabası pútin, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen ajralmaǵan. Barlıq betleri bar. Jırılmaǵan, betleri almasırılmaǵan, betlerinde jazıw hám sızıqlar joq.
Qanaatlandırarlı	Muqaba jelingen, birqansha sızılıp, shetleri qayırılǵan, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen alınıp qalıw jaǵdayı bar, paydalanıwshı tárepinen qanaatlanarlı qálpine keltirilgen. Alınǵan betleri qayta jelimlengen, ayırım betlerine sızılǵan.
Qanaatlanarsız	Muqabaǵa sızilǵan, jırılǵan, tiykarǵı bólimnen ajralǵan yamasa pútkilley joq. Betleri jırılǵan, betleri tolıq emes, sızıp, boyap taslanǵan. Sabaqlıqtı qayta tiklew múmkin emes.